

QÜVVƏT ELMDƏDİR, ELMƏ DOĞRU!

AZİMUT

«HƏRBİ BİLİK» JURNALININ ELMİ-NƏZƏRİ AYLIQ BÜLLETENİ №1, 2014

ore v. Sepul
P. Bar
Vigil

Scrubis in aq
nae maris superflue
Blucaron maris
ambitu

TRICUPS
v. de S. Romas

contine de Macco
belle scorture

GALLANTA
Sub Rego
LIVIA MA

QÜVVƏT ELMDƏDİR, ELMƏ DOĞRU!

AZİMUT

№ 1 (1) YANVAR 2014-CÜ İL

«HƏRBİ BİLİK» JURNALININ HƏRBİ ELMİ-NƏZƏRİ AYLIQ BÜLLETENİ

M Ü N D Ə R İ C A T

BAŞ REDAKTOR

VƏZİFƏSİNİ İCRA EDƏN

Mayor

Zakir HÜSEYNOV

MƏSUL KATİB

Mayor

İsmayıl ABDULLAYEV

REDAKSIYA KOLLEGIYASI

**N. QƏMBƏROV
Z. HÜSEYNOV
F. QULAMOV
B. GÖZƏLOV
S. BABAYEV
C. AĞAYEV**

Redaksiyaya daxil olmuş əlyazmalar, fotolar, illüstrasiyalar geri qaytarılmır. Müəllif hərbi elmi-nəzəri və tarixi faktlara görə məsuliyyət daşıyır. Bülletəndə verilmiş materiallar redaksiya kolleqiyası tərəfindən müzakirə olunur.

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

QOŞUNLARIN MARŞI: İMKANLAR VƏ DÜZÜLÜŞ

M. Rzayev 2

MÜDAFİƏ ƏMƏLIYYATININ (DÖYÜŞÜNÜN) GEDİŞİ DÖVRÜNDƏ QƏRARGAHIN İŞİ

R. Əliyev 14

DƏNİZKƏNARI BÖLGƏNİN VƏ DƏNİZ SAHİLİNİN DESANT ƏLEYHİNƏ MÜDAFİƏSİ

Ə. Nuruəliyev 20

MOTOATICI BRİQADA MÜDAFİƏDƏ: KORPUSUN İKİNCİ EŞELON (ÜMUMQOŞUN EHTİYATI) BRİQADASINDA MÜDAFİƏNİN XÜSUSIYYƏTLƏRİ

S. Şahverdiyev 26

ARTİLLERİYANIN HÜCUMDA TƏTBİQİNİN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ, DÜŞMƏNƏ ATƏSLƏ ZƏRƏRVURMANIN DÖVRLƏRİ

A. Cəbrayilov 31

DAĞLIQ ƏRAZİDƏ KƏŞFİYYATIN APARILMASI

S. Əliyev 38

XÜSUSİ TƏYİNATLI KƏŞFİYYAT ORQANININ DÜŞMƏN ARXASINA HAVA YOLU İLƏ ÇIXARILMASI

A. Əliyev 45

KƏŞFİYYAT QÜVVƏ VƏ VASİTƏLƏRİNİN HÜCUMDA TƏTBİQİ

R. Tağıyev 52

KİBERTƏHLÜKƏSİZLİK

İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ

A. Mikayılov 60

HƏRBİ NƏZƏRIYYƏ

DÜNYA MÜHARİBƏLƏRİNDƏ HÜCUMÇU AVIASIYANIN ROLU

H. Ələvsətov 67

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYİMİZİN MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİ

B. Allahverdiyev 73

YENİ HƏRBİ TEXNOLOGİYALAR

DÖYÜŞ MÜSTƏVİSİ TALON SWORDS VƏ MAARS

V. Mustafayev 77

QOŞUNLARIN MARŞI: İMKANLAR VƏ DÜZÜLÜŞ

Polkovnik Mübariz RZAYEV

Açar sözlər: marş, marş üçün düzülüş, marş imkanları, ön dəstə, kolon

Ключевые слова: марш, построение для марша, возможности марша, передовой отряд, колонны

Keywords: march, line for march, march chance, front detachment, column.

RM-mubariz@mail.ru

laşması yaradıb əməliyyatı (döyüşü) başqa bir istiqamətə yönəltmək məqsədilə icra edirlər.

Cəbhədən geriyyə doğru marşı qoşunlar yenidən qruplaşma yaratmaq və geriçəkilmə döyüşündə icra edirlər.

Qoşunların ştatda olan texnika ilə və ya piyada (xizəklə) şəkildə yerdəyişməsinə **marş** deyilir. Marşın məqsədi qoşunların təyin edilmiş vaxtda tələb edilən bölgəyə (hüduda) tam döyüş hazırlığı vəziyyətində çatmasıdır. Marş həm düşmən qoşunları ilə toqquşma ehtimalı olduqda, həm də olmadıqda təşkil edilə bilər. Düşmən qoşunları ilə üz-üzə gəlmə (toqquşma) ehtimalı olduqda marş o zaman icra edilir ki, qoşunlar marşdan döyüş tapşırığının icrasına, üz-üzə döyüş, hücum və ya müdafiə döyüşlərinə qatılsınlar. Bu, əsasən daimi yaşayış məntəqəsindən (DYM) və ya toplanma rayonundan dövlət sərhədinə doğru irəliləyərkən, korpus ehtiyatlarının əməliyyata girməsinin təmin edildiyi dövrdə ola bilər. Düşmənlə toqquşma ehtimalı olmayan marşlar, adətən Ordu Korpusu (OK) geri bölgəsindən arxada icra edilir.

Qoşunlar marşı istiqamətlərinə görə cəbhəyə doğru, cəbhə boyu və ya cəbhədən geriyyə doğru icra edirlər.

Cəbhəyə doğru marşı qoşunlar zərbə qruplaşması yaratmaq, birinci eşelon birliklərinin müvəffəqiyyətindən faydalanmaq, düşmən hücumunu dayandırmaq və döyüş qabiliyyətini itirmiş birlikləri dəyişdirmək məqsədilə icra edirlər.

Cəbhə boyu marşı qoşunlar yeni zərbə qrup-

Bütün hallarda marş düşmənin HHQ-nin zərbələrinə həssasdır. Hal-hazırda hətta öz qoşunlarımızın operativ-taktiki dərinliyində icra edilən marşlarda düşmən bizim kolonların hərəkətini müəyyən edib, dəqiq atəş sistemləri ilə qoşunlarımıza böyük itkilər verə bilər. Bunun qarşısını almaq üçün arasıkəsilməyən kəşfiyyat aparmalı, qoşunlar bir-birindən yaygın şəkildə hərəkət etməli, maskalanma, HHM və düşmənin texniki kəşfiyyat vasitələrinə qarşı tədbirlər icra edilməlidir.

Qoşunlarımızın hərəkətini düşmən kəşfiyyatından gizlətmək məqsədilə marşlar gizli, əsasən qaranlıq və məhdudgörmə şəraitində icra edilir. Döyüşlərin gedişi zamanı və qoşunlarımızın operativ dərinliyində marşlar gündüz də keçirilə bilər. Gündüz keçirilən marşlar ərazinin maskalayıcı xüsusiyyətlərindən, məhdudgörmə şəraitindən (duman, yağış, qar) və qoşunların düşmənin HHQ zərbələrindən etibarlı mühafizəsini təşkil etməklə həyata keçirilir.

Düşmənin atəş-zərbə komplekslərindən qorunmaq üçün marşlar elektrik xətlərinə paralel, meşə, kolluq, dərələr və ərazinin digər maskalayıcı xüsusiyyətlərindən istifadə etmək ilə icra olunur.

Marşın məqsədindən və icra olunma üsulundan asılı olaraq OK-na ən azı iki marşrut və ya

irəliləmə zolağı (20-50 km enində) təyin edilə bilər.

Briqada marşı OK-nun tərkibində və ya müstəqil icra edilə bilər. OK-nun icra etdiyi marşda briqada **ön dəstədə** və ya **əsas qüvvələr** tərkibində, geriçəkilmə əməliyyatında isə **aryerqarda** ola bilər.

Briqada fərdi döyüş tapşırığı icra etdikdə müstəqil olaraq marş keçə bilər. Adətən, briqada marş üçün **1-2 marşrut**, ön dəstədə olanda isə hərəkət istiqaməti təyin edilir. Marşrutlar imkan daxilində, iri yaşayış məntəqələri, yol kəsişmələri və dəmiryol stansiyaları (liman, aeroport) yaxınlığından aralı təyin olunur. Marşın hərəkət sürətinə nəzarət üçün hər **1,5-2 saat** hərəkətdən sonra hərəkəti nizamlama məntəqələri (HNM) təyin edilir.

QOŞUNLARIN MARŞ İMKANLARI

Marş imkanları – qoşunların bir bölgədən digərinə təyin edilmiş vaxtda, döyüş qabiliyyətini

itirmədən çatma imkanlarıdır.

Marş imkanlarının göstəriciləri bunlardır:

- marşın **orta sürəti**;
- marşın **tempi** (bir sutkada keçə biləcək məsafə).

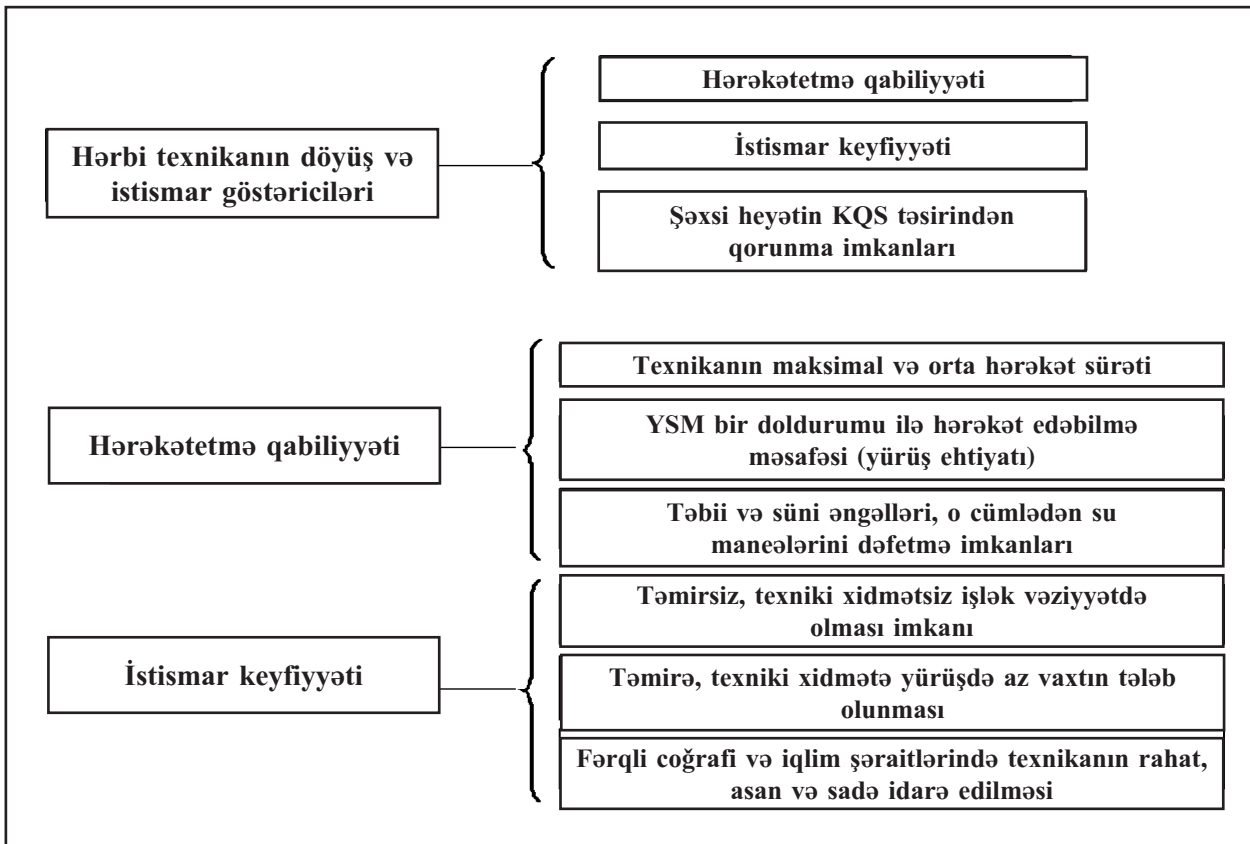
Marş imkanlarına təsir göstərən faktorlar aşağıdakılardır:

1. Texnikanın döyüş və istismar göstəriciləri;
2. Şəxsi heyətin fiziki, sürücü heyətinin hazırlıq səviyyəsi.

Qoşunların orta hərəkət sürəti və bir sutkada dəf edə biləcək məsafə (tempi) asılıdır:

- yerinə yetirəcəyi vəzifədən;
- texnikanın hazırlıq səviyyəsindən;
- marşrutların sayından;
- taktiki vəziyyətdən;
- ilin, fəslin, sutkanın hava şəraitindən;
- marşın hərtərəfli təminatının hazırlıq səviyyəsindən.

Marş hesablamalarının aparılmasında **hərə-**

SXEM 1. MARŞA TƏSİR GÖSTƏRƏN FAKTORLAR

kətin orta sürəti əsas göstəricidir. O bir sutkada keçə biləcək məsafənin ($V_{(or.)} = S_{(sut.)} \div T_{(üm.)}$) ümumi hərəkət vaxtına bölünməsi ilə müəyyən edilir (Dincəlmələrə ayrılan vaxt nəzərə alınmır).

Marşda qət edə bilər:

- qarışıq və tank kolonları saatda **20-25 km-ə** qədər;
- avtomobil kolonları isə azı **25-30 km-ə** qədər;
- tanklar:
- ağır yükdaşıyan avtoqatarlarla daşındıqda, orta hərəkət sürəti şosedə **20-30 km**;
- çöl yollarında **10-15 km**.

Marş yaxşı hava şəraitində və şəraitli yollarda keçirildikdə bu normativlərin göstəriciləri arta, pis şəraitdə keçirildikdə isə azala bilər. Əgər marş gecə, tam işıq maskalanması ilə (gecəgörmə cihazlarından istifadə olunmadıqda) meşədə və bataqlıq şəraitində, tozlu, dağıdılmış yollarda, duman, qar, çox isti hava şəraitində və digər çətin şəraitlərdə keçirilərsə, hərəkət sürəti kəskin şəkildə aşağı düşər (**Xüsusi şəraitdən 1,5 dəfə az**).

masında hərəkətin orta sürətini müəyyənləşdirərək, marşrutun hansı hissəsində sürətin necə olacağı təsbit edilir. Həmin sahələrdə ola biləcək sürətləri toplayaraq sahələrin sayına bölür və marşın orta sürətini çıxarıyıq (**sxem 2**).

Məsələn: 270 km məsafədə marş icra edilir.

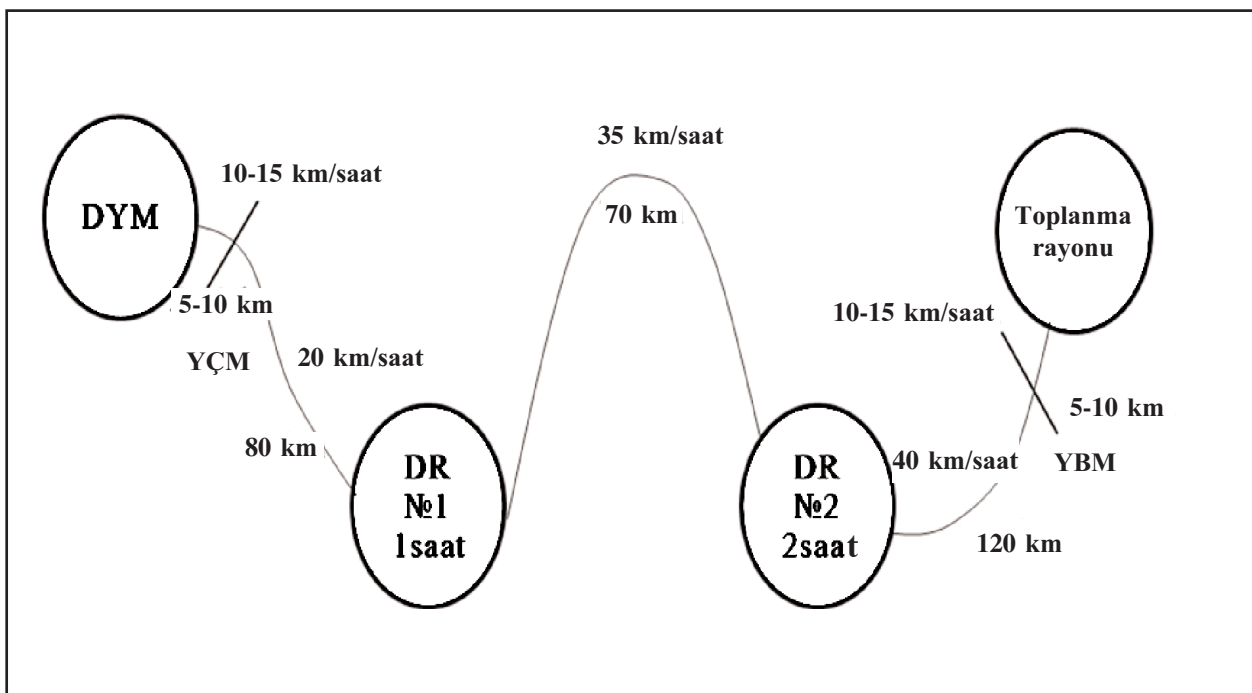
Marşın orta sürətini tapaq.

$$\text{Orta sürət } 80 : 20 + 70 : 35 + 120 : 40 = 4 + 2 + 3 = 9 \text{ saat. } 270 : 9 = 30 \text{ km/saat.}$$

Deməli marşın orta sürəti saatda 30 km təşkil edəcək.

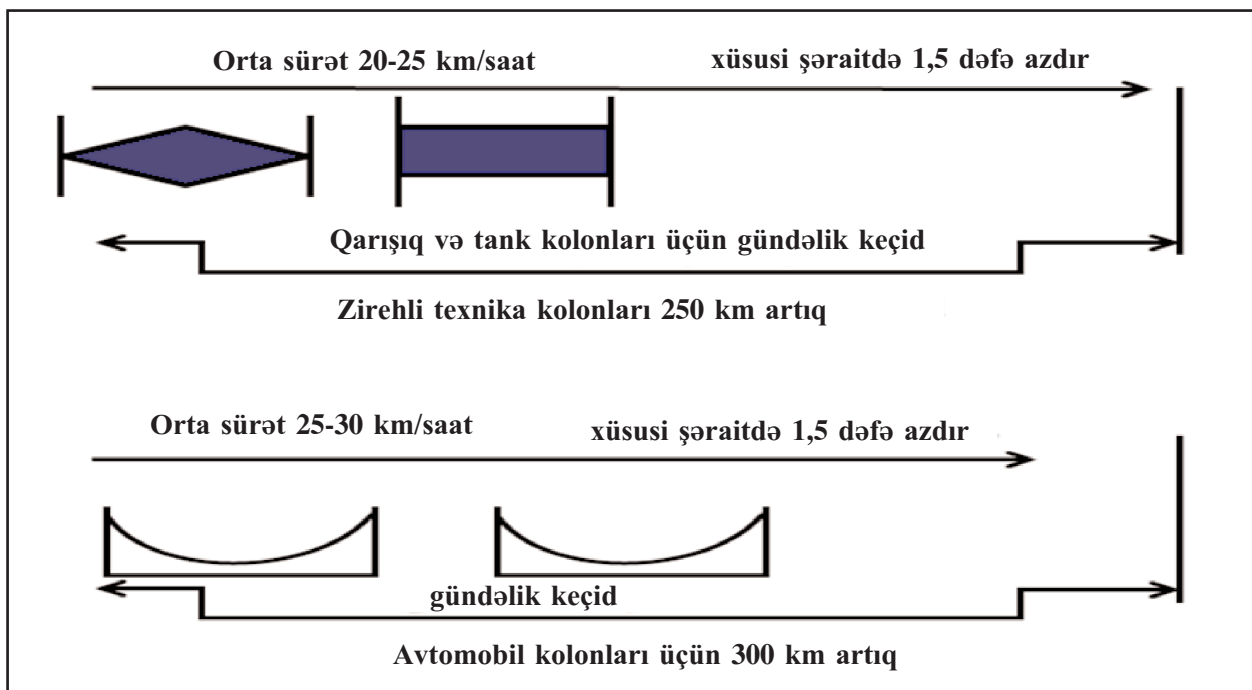
Marşın çıxış məntəqəsinə çatma və marşı başa çatdırma məntəqələrindən sonra hərəkət sürəti saatda **10-15 km** götürülür. Bütün hallarda marş hərəkət imkanının ola biləcək maksimal sürəti ilə aparılır.

Qoşunların 1 sutkada keçid imkanı (temp), hərəkətin orta sürəti, sürücü heyətinin fiziki və texnikanın texniki imkanlarından irəli gəlir. Hərəkətin orta sürəti saatda **20-25 km** yalnız o zaman ola bilər ki, hərəkətə **10-12 saat** (sürücünün normal fəaliyyət imkanı) vaxt sərf olunsun.

SXEM 2.

SXEM 3.

1 sutkalıq keçid məsafəsi (temp), orta dərəcəli yol şəraitində:

– qarışıq və tank kolonları üçün – **250 km-ə** qədər;

– hərəkət şəraitindən.

Hərbi texnikanın yanacağa görə marş ehtiyatı **270-650 km** yola hesablanmışdır:

– Tırtıllı texnika bir doldurumu ilə (20%

toxunulmaz ehtiyatı nəzərə almaqla) çöl yolu ilə **200-240 km** məsafəni qət edərsə, yol olmayan ərazidə **180-220 km** yol qət edir.

Avtomobil texnikası bu şərtlərlə **300-470 km** və **270-400 km** hərəkət edə bilər.

Bunu nəzərə alaraq,

– avtomobil kolonları üçün – **300 km** ola bilər. (sxem 3)

Marş imkanları ilə:

- texnikanın marş ehtiyatı;
- istismar göstəriciləri ilə müəyyənləşdirilir.

Marş ehtiyatı asılıdır:

- maşın çənlərinə doldurula biləcək yanacağın həcmindən;
- mühərrikin yandırdığı yanacağın həcmindən;

tankları sutkalıq keçid dövründə bir dəfə yanacaqda doldurmaq ehtiyacı olur. Bu doldurma (80%) **1-2 saat** vaxt tələb edir.

TIRTILLARA GÖRƏ MARŞ EHTİYATI

Bu ehtiyat tanklar üçün açıq oynaqlara görə **2000-3000 km**, rezin-metal oynaqlara görə hesablanmadıqda götürüldükdə **5000-8000 km**, PDM-lər üçün **6000-8000 km** təşkil edir.

Bu səbəbdən tırtıllı texnikanı ağır yüklötürən

avtomobillərlə və ya dəmir yolu ilə daşımaq məqsəduyğundur.

Qoşunların marş üçün düzülüşü – birliklərin (hissələrin) marşda səfər düzülüşü, düşmənle toqquşma ehtimalı olduqda asılıdır:

- yerinə yetirilən vəzifədən;
- komandirin döyüş niyyətindən;
- hərəkət marşrutlarının sayından;
- vəziyyətin digər şərtlərindən.

Marş düzülüşü qoşunları döyüş qabiliyyətini itirmədən, təyin edilmiş vaxtda marşı bitirərək, qısa zamanda döyüş düzülüşünə açılmasını təmin etməlidir.

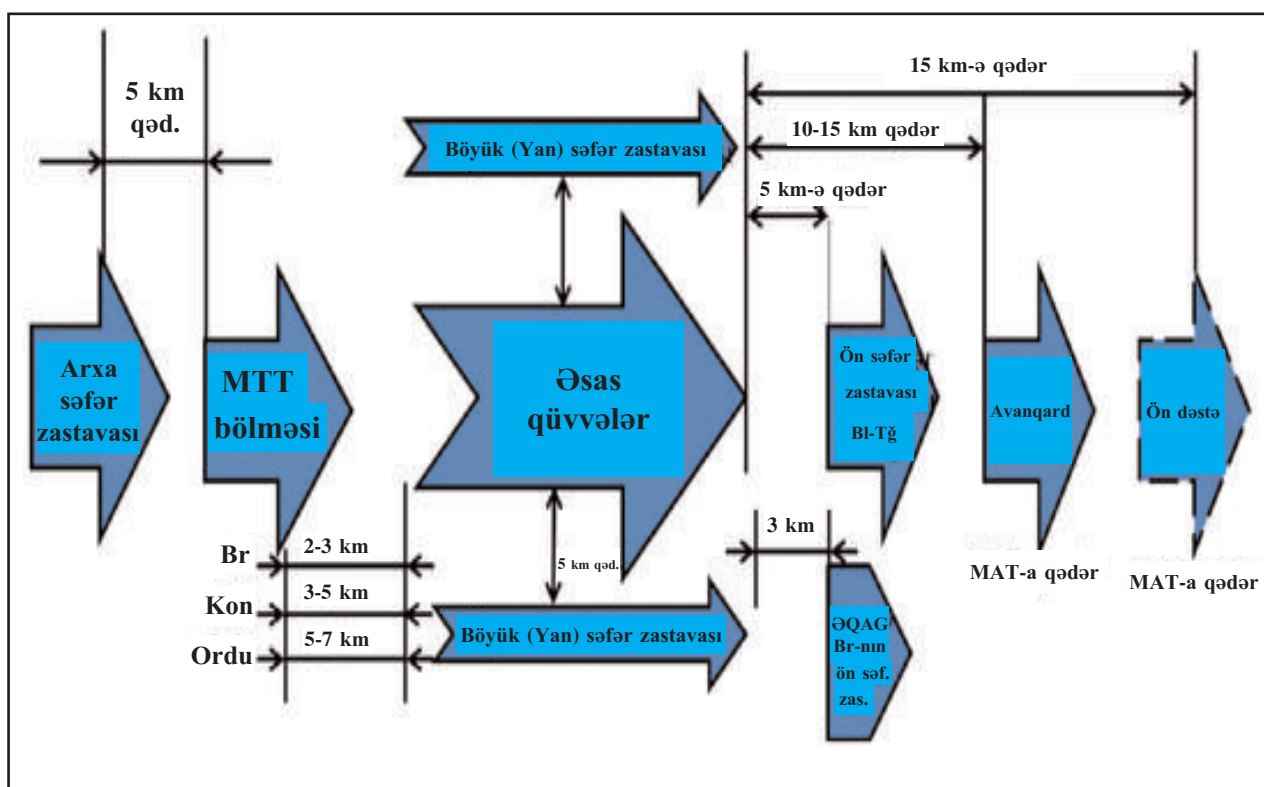
- əsas qüvvələrin kolonları;
- maddi texniki təminat bölmələrinin kolonları. (sxem 4)

Ön dəstə

Ön dəstənin əsas təyinatı düşməni qabaqlayaraq, vacib hüddud və bölgələri ələ keçirib, əsas qüvvələrin döyüşə girməsini təmin etməkdir. Bundan əlavə onun marş zamanı vəzifəsi OK-nun kəşfiyyat tədbirlərini icra edib, düşmən haqqında ən son məlumatları əldə etməkdən ibarətdir.

Ön dəstənin tərkibi konkret taktiki şəraitdən və onun vəzifəsindən asılıdır. Briqada müstəqil marş keçirəndə gücləndirilmiş tabor tərkibində **ön dəstə** ayrılır.

BİRLİKLƏRİN MARŞDA SƏFƏR DÜZÜLÜŞÜ

SXEM 4.

Birliklərin marşda səfər düzülüşü özündə aşağıdakı elementləri cəmləşdirir:

- ön dəstə (əgər göndərilirsə);
- səfər mühafizəsi;
- hərəkəti təmin edən dəstələr;

Ön dəstənin əsas qüvvələrdən uzaqlığı **tabor tərkibində 15 km-ə qədər** ola bilər.

SƏFƏR MÜHAFİZƏSİ

Səfər mühafizəsinin təyinatı aktiv fəaliyyət-

ləri ilə düşmənin yerüstü kəşfiyyatının fəaliyyətini zərərsizləşdirərək, qəfil həmlələrinin qarşısını almaq, əsas qüvvələrimizin maneəsiz irəliləməsi və döyüş düzülüşünə açıqlaraq döyüşə girməsini təmin etməkdir.

O, kolonların cəbhədən, yanlardan (böyürdən) və arxadan mühafizəsini təmin etmək məqsədilə korpus (briqada) komandirinin əmrinə əsasən təyin edilir.

Ön mühafizəsinin təşkili üçün əsas qüvvələrin tərkibində hərəkət edən (ön dəstədən sonra) briqadalardan gücləndirilmiş tabora qədər qüvvə ilə **avanqardlar**, yanlardan mühafizənin təmini üçün gücləndirilmiş bölüyə qədər **yan (böyür) səfər zastavaları** (YSZ) təyin edilir. Əgər briqada 2 marşrutla hərəkət edirsə, əsas qüvvələrin böyük hissəsi olan kolondan, adətən, **avanqard**, digərindən **ön səfər zastavaları** (ÖSZ) ayrılır.

Yan mühafizə dəstələrinin kolona paralel olaraq hərəkəti mümkün deyilsə (ərazi faktoru) kolonun təhlükəli bölgələrdən itkisiz keçməsinə təmin etmək üçün vacib bölgələrdə təşkilatlanıb, kolon o bölgəni tərk etməyə qədər əldə saxlanması məqsədilə hərəkətsiz yan (böyür) səfər zastavaları təyin edilir.

Öndə gedən briqadanın arxasınca marş keçirən briqadalar düşmənin yerüstü həmlə ehtimalı olduqda mühafizələrini cəbhədən **ÖSZ**, yanlardan **YSZ**, arxadan **ASZ** (arxa səfər zastavası) ilə gücləndirilmiş bölüyə qədər qüvvə ilə təmin edirlər. Mühafizə dəstələri kolondan göstərilən uzaqlıqda olmalıdır ki, əsas qüvvələrin açılıb döyüşə girməsini təmin edə bilsinlər:

– əsas qüvvələrlə avanqard arasındakı məsafə – **10-15 km**;

– **ÖSZ – 5 km**;

– Öndə gedən briqadanın arxasınca marş keçirən briqadaların **ÖSZ – 3 km-ə qədər**;

YSZ və ASZ-nin kolondan uzaqlığı – **5 km** ola bilər.

Düşmənlə toqquşma ehtimalı az olduqda bu normativlər azaldıla bilər.

Düşərgələrdə (dincəlmə rayonlarında) səfər zastavaları əlverişli hüdudda (bölgələrdə) təşkilatlanıb mühafizə tapşırıqlarını davam etdirirlər. Kolonlar günlük (gəcəlik) dincəlmə bölgələrində olduqda səfər zastavaları **keşik zastavaları-na** (KZ) çevrilir və ya təyin edilmiş keşik zastavaları ilə dəyişdirilir.

Hərəkət bərpa olunarkən, bölmələrin səfər zastavaları keşik zastavalarının mühafizə xəttini keçənə qədər keşik zastavaları öz yerlərində qalırlar. Bundan sonra bölmələrin keşik zastavaları toplanıb öz kolonlarının tərkibinə daxil olurlar.

HƏRƏKƏTİ TƏMİN EDƏN DƏSTƏLƏR (HTD)

HTD, kolon yollarının kəşfiyyatını, yeni yolların çəkilməsini, dağıdılmış və ya çətin keçilən sahələrin təmizlənməsini, keçilməsi mümkün olmayan sahələrin tapılması və işarələnməsini təmin etmək məqsədilə hər marşrut üçün korpusdan və briqadadan təyin edilir. Düşmənlə toqquşma ehtimalı olduqda HTD-lər adətən, **səfər mühafizəsinin (SM)** və öndə gedən briqadanın arxasınca, marş keçirən briqadaların kolonlarında isə əsas qüvvələrin önündə hərəkət edir.

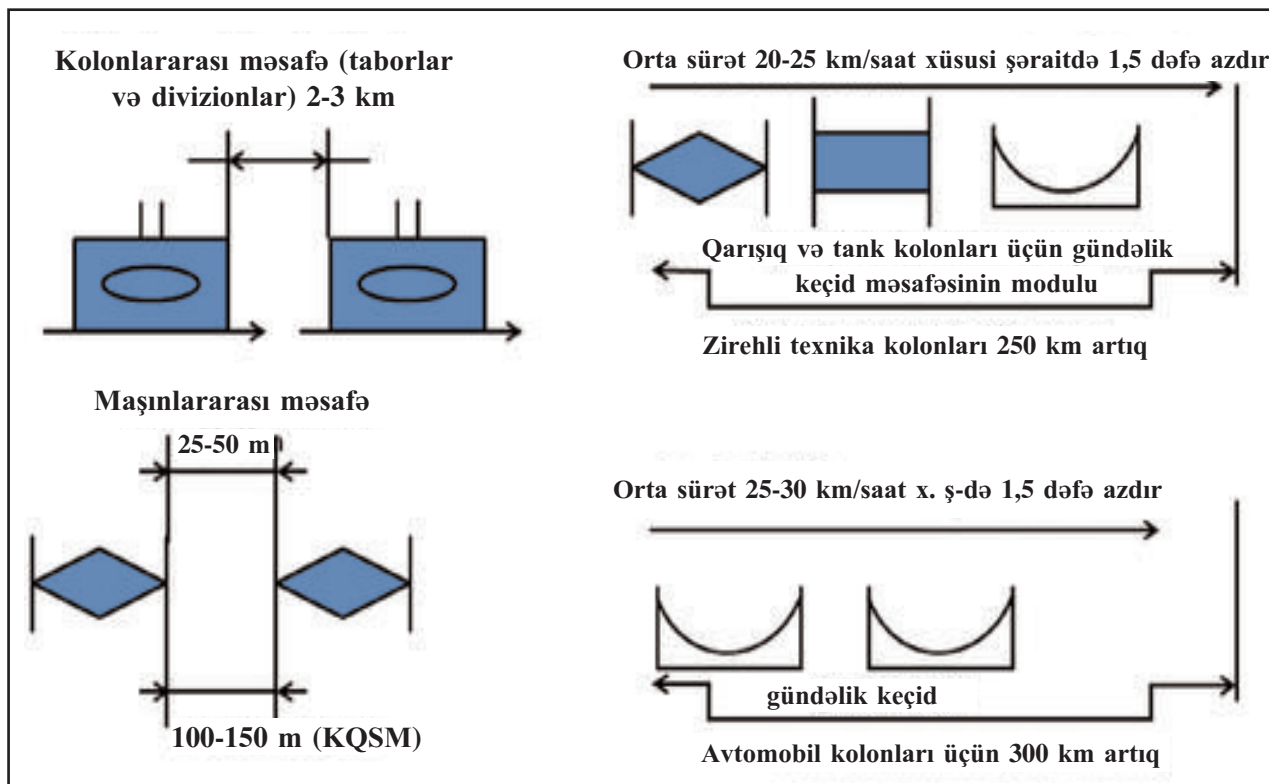
Düşmənlə toqquşma ehtimalı olmadıqda, HTD əvvəlcədən hərəkət edə bilər.

HTD mühəndis-istehkam bölmələrindən təyin edilir. Əsasını korpusda mühəndis – yol bölüyü (yuxarı komandanlıqdan verilə bilər), briqadada mühəndis-istehkam taqımı təşkil edir. Ehtiyac olduqda HTD-nin tərkibinə digər qoşun növü bölmələri və ən əsası motoatıcı bölmələr daxil edilə bilər.

ƏSAS QÜVVƏLƏRİN KOLONLARI

Marşda korpusun (briqadanın) əsas qüvvələri kolonlar dərinliyinə – briqada (tabor) kolonlarına ayrılır.

Briqadalar (taborlar, divizionlar) arasındakı məsafə **2-3 km**, maşınlar arasında **25-50 m**

SXEM 5.

ola bilər.

Açıq ərazidə düşmənin KZK (kəşfiyyat zərbə kompleksi) istifadə edə biləcəyi şəraitdə maşınlar arasında məsafə 100-150 m ola bilər. Bu halda tabor və divizionlar arasındakı məsafə 1 km-ə qədər qısaldılır. (sxem 5)

Başqa məhdudgörmə şəraitlərində, buzlu yerdə, kəskin eniş-yoxuş və döngələrdə, hətta böyük sürətlə hərəkət zamanı maşınlar arasında məsafə artırılır.

Mexanikləşdirilmiş briqada, tank briqadası (əlahiddə tank taboru) korpusun döyüşə girmə ehtimalı olduğu şəraitdə, adətən **əsas qüvvələrin** kolonunun tərkibində hərəkət edirlər.

Mexanikləşdirilmiş briqadanın tank taboru (tank br.-in mex-ş.tb.) adətən mexanikləşdirilmiş (tank) taborlara verilir. Bəzi hallarda tank briqadasının mexanikləşdirilmiş taboru **avanqarda (ön dəstəyə)** ayrılı bilər. Mexanikləşdirilmiş briqadanın tank taboru isə tam tərkibdə briqadanın əsas qüvvələrinin önündə hərəkət edir və tanklarının bir hissəsi avanqarda verilə

bilər.

Ştatında olan və əmrinə verilən artilleriya, əsas qüvvələrin bölmələri ön dəstə və avanqardlar arasında bölüşdürülür, avanqardların arxası ilə və ya onların kolonlarının önündə hər zaman atəş açmaq üçün açılmağa hazır vəziyyətdə hərəkət edirlər.

Tank əleyhinə artilleriya və istehkam bölmələri avanqardlarla əsas qüvvələr arasında hərəkət edərək, düşmən tanklarının həmləsini dəf etməyə hazır olmalıdırlar.

OK-nun **zenit-raket artilleriya divizionu** batareyalarla əsas qüvvələrin kolonlarının tərkibində hərəkət edərək, cəld açılıb düşmənin havadan həmlələrinin qarşısını almağa hazır olurlar.

Briqadanın **zenit bölmələri** adətən taqımlarla avanqardın və əsas qüvvələrin kolonlarında hərəkət edərək, qısa dayanacaqlardan və ya hərəkətdən atəş açmağa hazır olurlar.

OK-nun kimya bölmələri əsas qüvvələri təşkil edən bir briqada kolonunun tərkibində hərəkət

kət edərək, aldığı tapşırığı icra etməyə hazır olur.

**MADDİ TEXNİKİ TƏMİNAT (MTT)
BÖLMƏLƏRİNİN KOLONLARI**

Maddi texniki təminat (MTT) bölmələrinin kolonları əsas qüvvələrin ardınca müstəqil olaraq (OK-da – **3-5 km**, briqadada – **2-3 km**) tabor kolonunun tərkibində hərəkət edirlər.

Arxa cəbhə kolonunun önündə **tibb bölmələri** və **YSM** daşıyan bölmələr olmalıdır.

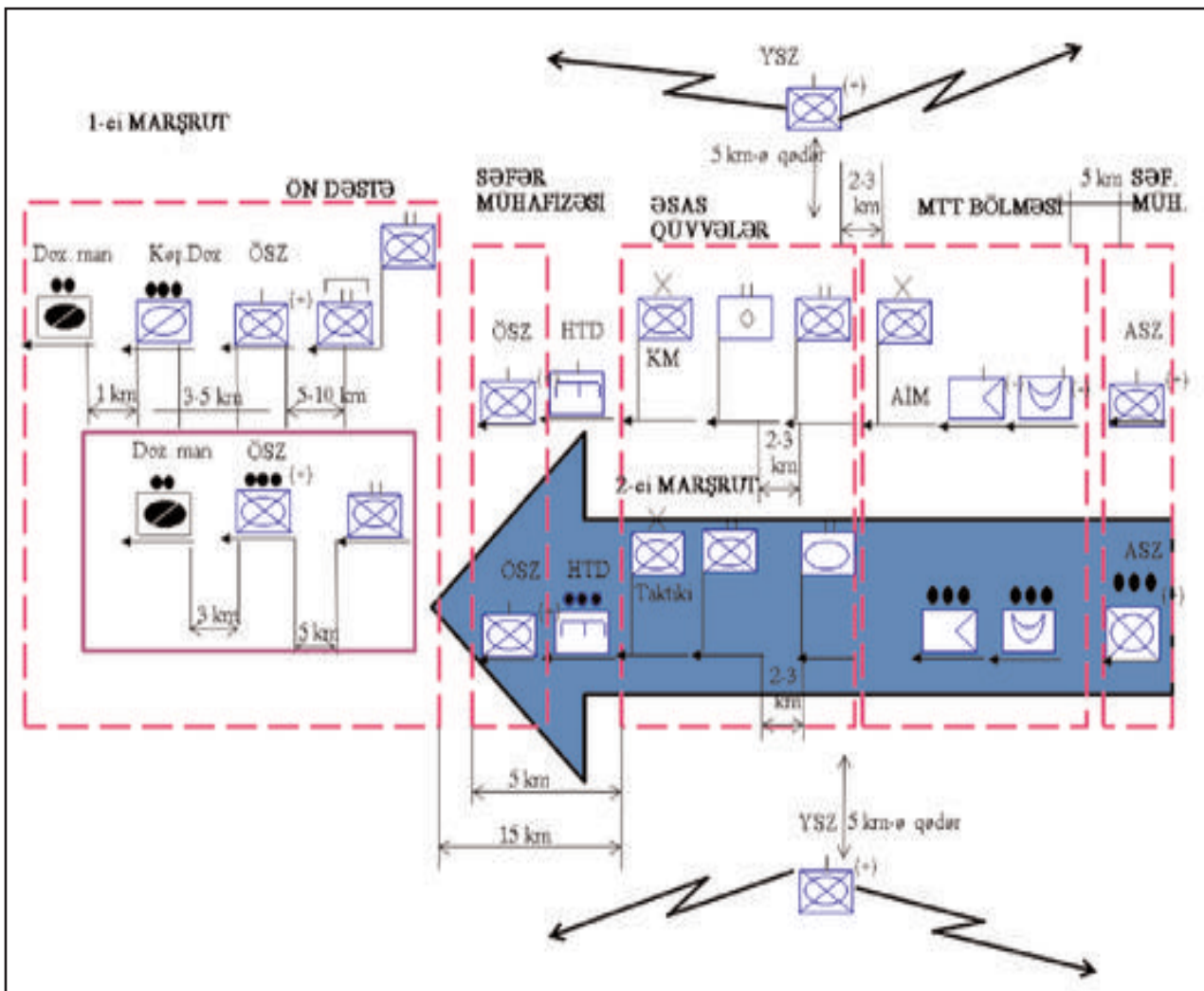
YSM daşıyan avtomobil bölmələrinin bir hissəsi əsas qüvvələrin kolonlarının arxasınca, tanklar üçün YSM daşıyan avtomobillər isə tank taborunun kolonlarında hərəkət edirlər.

Arxa cəbhə bölmələri bir marşrutla, bir neçə kolonla hərəkət edirsə kolonlararası məsafə **2-3 km** təyin edilir.

Düşmənlə toqquşma ehtimalı olduqda əlahiddə tibb taboru (br. tibb məntəqəsi) əlahiddə təmir-bərpa taborunun bir hissəsi, döyüş sursatı və yanacaq daşıyan bölmələr əsas qüvvələr kolonunda olan bir briqadanın kolonu tərkibində hərəkət edirlər. (sxem 6)

Düşmənlə toqquşma ehtimalı olmadıqda rahatlığı, yüksək hərəkət sürətini təmin etmək, texnikanın sıradan çıxmasını və şəxsi heyətin çox yorulmamasını təmin etmək məqsədilə səfər düzülüşü başqa cür ola bilər. Məsələn,

BRIQADANIN MÜSTƏQİL MARŞDA SƏFƏR DÜZÜLÜŞÜ

SXEM 6.

korpus (briqada) 2 marşrutla hərəkət etdikdə bir marşrutla tırtıllı, digəri ilə avtomobil kolonları hərəkət edə bilər.

Belə olduqda kolonlar hərəkət sürəti və maneə dəfətmə imkanları bir-birinə yaxın olan texnikalardan təşkil edilir. Avtomobil kolonları üçün daha yaxşı yollar seçilir. Raket və artilleriya bölmələri müstəqil kolonla hərəkət edir. Tank və ağır yükdaşıyan avtoqatarlar adətən müstəqil kolon təşkil edir. Onlar üçün əsasən bərk, kəskin döngəsi olmayan və ən azı 70 ton yükün keçməsinə təmin edən körpülər olan yollar təyin edilir.

Bu zaman briqadalararası məsafə **5 km-ə** qədər, taborlar arasında **2-3 km**, bölüklər arasında isə **0,5 km-ə** qədər ola bilər. Maşınlararası

məsafə hərəkət sürətindən və görmə şəraitindən asılıdır və bu, adətən **25-50 m** olur.

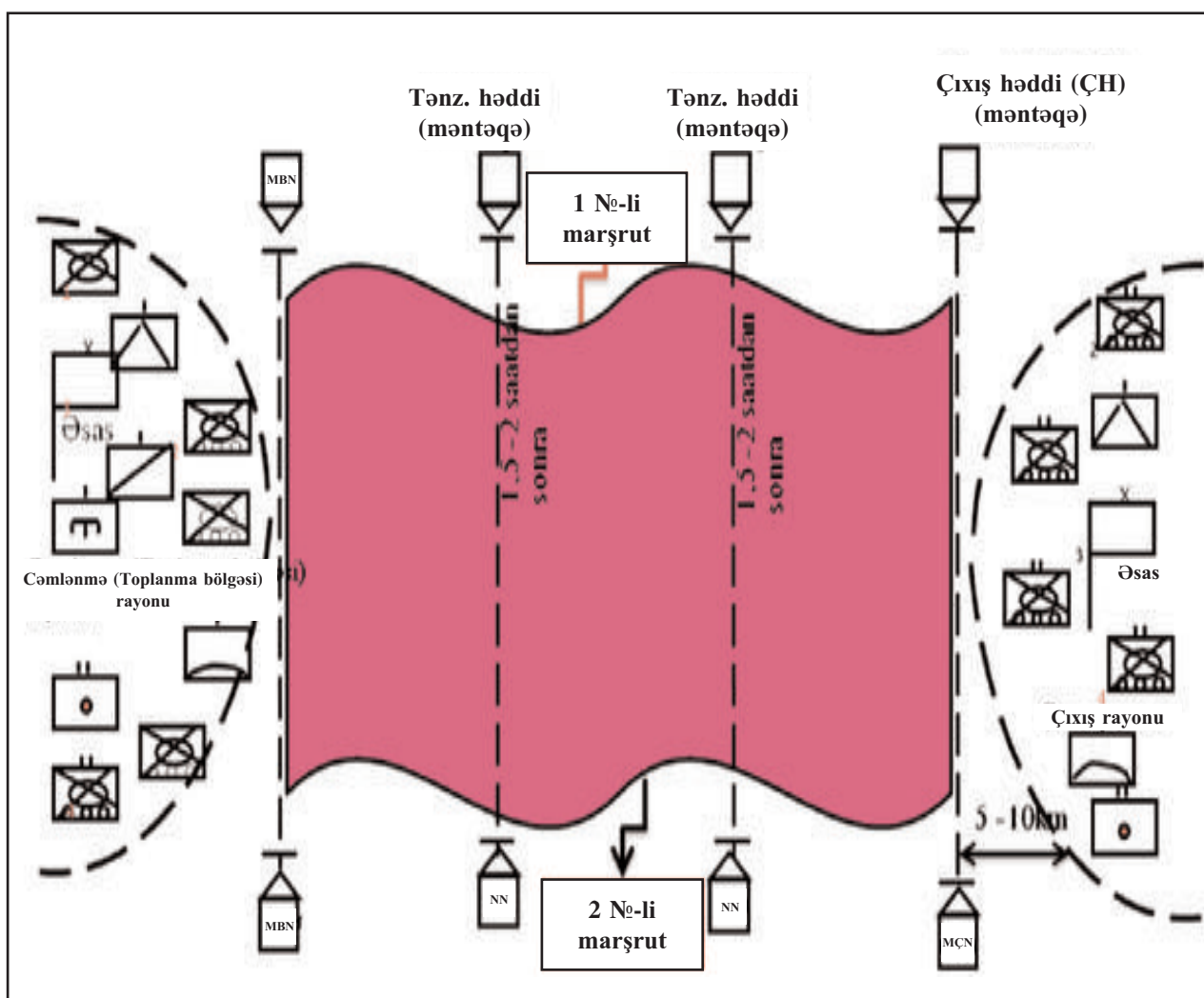
Korpusun (briqadanın) səfər düzülüşünün dərinliyi aşağıdakılardan asılıdır:

- marşrutların sayından;
- hissələrin (bölmələrin) komplektləşdirilməsindən;
- gücləndirmə vasitələrinin miqdarından;
- tabor (divizion) və briqadalar arasındakı məsafədən.

Marşı təşkil edərkən **dərinlik (d) belə hesablanır:**

$$D = Ms \times \text{Mar.məs} + K \text{ ar.məs.cəmi}$$

Burada hər marşrutda olan maşınların sayı

SXEM 7.

(Ms), aralarındakı məsafə (M (ar.məs.)), bütün kolonlar arasındakı məsafə (K (ar.məs.cəmi)).

Maşınlararası məsafə 50 m və ya daha çox olduqda maşınların öz uzunluqları ayrılıqda nəzərə alınmır, lakin maşınlararası məsafəyə daxil edilir. Korpus (briqada) bir neçə marşrutla hərəkət edirsə, ən dərin kolonun uzunluğu əsas qüvvələr kolonunun ümumi dərinliyi kimi qəbul edilir.

MARŞDA NƏZARƏT TƏDBİRLƏRİ

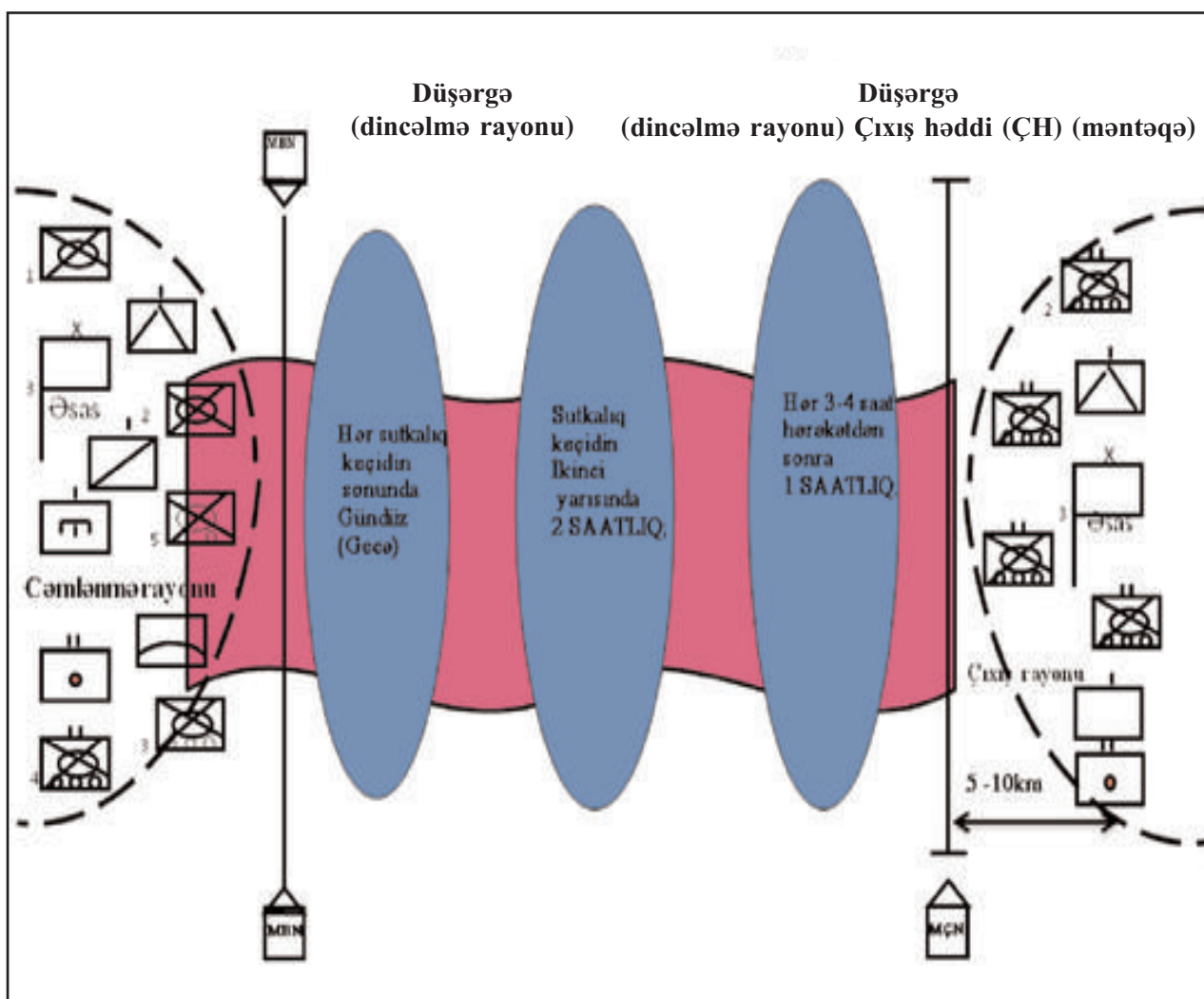
Marşın vaxtında və təşkil olunmuş qaydada başlanması üçün **çıxış həddi (ÇH)**, bir marşrutla hərəkət etdikdə **çıxış məntəqəsi (ÇM)** təyin edilir. Marşda kolonların sürətini və onların arasındakı məsafəni tənzimləmək üçün **tən-**

zımləmə hədləri (məntəqələri) təyin edilir. Hər kolona bu hədlərdən (məntəqələrdən) keçmə vaxtı göstərilir. (sxem 7)

Çıxış həddi (məntəqəsi) qoşunların yerləşmə rayonundan elə məsafədə təyin edilir ki, taborların (divizionların) yerləşmə rayonlarından nizamlı şəkildə çıxıb, təyin edilmiş sürətlə marşa başlanmasını təmin etsin.

Bu məsafə ərazinin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, korpusun (briqadanın) yerləşmə rayonunun ön sərhədindən **5-10 km** uzaqlıqda təyin oluna bilər.

Marşın tənzimləmə hədləri (TH) (məntəqələri) **hər 1,5-2 saat** hərəkətdən sonra təyin edilir. Düşmənin nüvə, kimyəvi, dəqiq atəş sistemlərindən qorunmaq üçün çıxış həddi (məntəqə-

SXEM 8.

ləri yaxınlığında və düşmən KQS istifadə edə biləcəyi vacib obyektlərdə yerləşməsindən qaçınılmalıdır.

Dincəlmə yerlərində kolonların səfər düzülüşü pozulmur, marşda müəyyən edilmiş məsafələr, kolonlarda avtomobillər yolun sağ kənarında aralarındakı məsafə 10 m və ya komandirin göstərdiyi intervalda saxlanılır. HHM bölmələri olduqları kolon tərkibində döyüşə hazır vəziyyətə gətirilir.

si) və tənzimləmə hədlərinin (məntəqələri) çay, aşırım, keçid, böyük yol kəsişmələri yaxınlığında təyin edilməsi qorxuludur. Tənzimləmə hədləri (məntəqələri) imkan daxilində müxtəlif sürətli kolonların marşrut sahələrinin sərhədlərində və gecə aydın görülmə biləcək yerlərdə təyin edilir.

Hissələrin (birliklərin) marşda dincəlməsi, qida qəbul etməsi, silah və texnikanın texniki xidmətinin təşkili üçün hər 3-4 saat hərəkətdən sonra **1 saatlıq**, sutkalıq keçidin 2-ci yarısında **2 saatlıq** dincəlmə yeri təyin edilir, hər sutkalıq keçidin sonunda gündüz (gecə) dincəlməsi təşkil edilir. Marş çox böyük məsafələrə təşkil olunduqda hər 3-5 sutkalıq keçiddən sonra sutkalıq dincəlmə təşkil edilə bilər. (sxem 8)

Günlük (gecəlik) düşərgə rayonları OK (brigada) tərəfindən elə bir bölgədə təyin edilir ki, ərazi qoşunların yayılaraq yerləşməsini, düşmənin havadan və yerüstü kəşfiyyat fəaliyyətindən maskalanmasını, bölgəni cəld tərk etməsinə, marşın davam etdirilməsini və birliklərin su ilə təmin edilməsinə şərait yaratsın.

Düşərgə rayonlarında öncədən kəşfiyyat aparılmalı, mühəndis, kimyəvi, radioaktiv və epidemioloji cəhətdən yararlılığı yoxlanmalıdır. Bütün hallarda qoşunların böyük yaşayış məntəqə-

Birliklər (hissələr) marşda düşmənin HHQ zərbələrinə qarşı həssasdır. Bu həssaslığı aradan qaldırmaq məqsədilə birliklər maskalanma tədbirlərinə əməl etməli, kolonlar arasındakı təyin olunmuş məsafələrin saxlanmasına çalışmalı, tıxaclar yarana biləcəyi bölgələri maksimal sürətlə dəf etməyi, dincəlmə rayonlarında yayılaraq yerləşməni təmin etməlidirlər.

NƏTİCƏ

Qərbi strateji istiqamətində Ermənistan SQ-nin dövlətimizin ərazisinin 20%-nin işğalına davam etməsini nəzərə alaraq, məqalədə əsasən komandir və qərargahlara marşın imkanlarını aşılamaq və düşmənlə toqquşma ehtimalı olduqda kolonların səfər düzülüşlərini yaranmış döyüş şəraitinə uyğun qaydada təşkil edilməsi öyrənilmiş, hissə və birliklərin döyüşə hazır vəziyyətdə əməliyyat bölgəsinə marş keçirməsi, komandir və qərargahların qarşısında duran ən vacib vəzifələrdən biri olması dəyərləndirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Боевой устав сухопутных войск. часть II, дивизия, бригада, полк, 1989
2. Общая тактика – Наступление дивизии (Полка), 1986
3. Группа авторов. Тактика, 1987

РЕЗЮМЕ

**Маршевые возможности войск
и построении для марша
М. Рзаев**

1. В западном стратегическом направлении захват 20% территорий нашей страны ВС Армении а также создание наступательных войсковых группировок за короткий срок, оценивается отрицательно на безопасности Азербайджанской Республики.
2. Невозможность уничтожить захватчика в оборонительных операциях создает условия для создания и ведения наступательных и контр наступательных операций оперативными резервами. Важная задача стоящая перед командирами и штабами в условиях сложной оперативной обстановки это – проведение марша в зону операций в полной боеготовности с наименьшими потерями для частей и соединений.
3. В статье для командиров и штабов в основном познаются правила проведения марша, а также в случае столкновения с противником, сворачивание колон походных построений для сложившейся боевой обстановки.

SUMMARY

**Troops March Capabilities and
Formation for March
M. Rzayev**

1. The Armenian Armed Forces has occupied 20% of the western strategical territory of the Azerbaijan Republic and keeps on maintaining groups of attacking troops and it is considered as a negative influence to Azerbaijan security.
2. As it is impossible to achieve purpose and destroy the invaders only by defence operations necessity to form and carry out the attack and operations of contrary attack arises. In order to carry out this task accurately and with less during difficult operation condition, it is one of important duties for commanders and headquarters to hold marching in operation region.
3. The main purpose of the article is to propagate opportunities of the march to commanders and headquarters and to teach how to organise march formation for fight condition battle in case of contact with enemy.

MÜDAFİƏ ƏMƏLİYYATININ (DÖYÜŞÜNÜN) GEDİŞİ DÖVRÜNDƏ QƏRARGAHIN İŞİ

Polkovnik-leytenant Rəhman ƏLİYEV

Açar sözlər: müdafiə əməliyyatı, vəziyyət haqqında məlumatların toplanması və analizi, qoşunların idarə olunması.

Ключевые слова: оборонительная операция, сбор, анализ и оценка обстановки, управление войсками.

Keywords: defensive operation, gathering information about situation, analyzing, command and control of forces.

– düşmənin əhəmiyyətli bölgəyə girməsini qaçaqlamaq;

– öz qüvvələrimizə ən az itki ilə müəssər olacaq döyüş fəaliyyəti ilə, düşmənin döyüş gücünü zəiflətmək. [1]

Əməliyyatın

(döyüşün) gedişində qərargah borcludur:

– tabeliyində və tabeçilikdə olan qərargahlarla arasıkəsilmədən əlaqə saxlamağa;

– vəziyyət haqqında məlumatların operativ əldə edilməsi, toplanılması, analizi, aydınlaşdırılması və qiymətləndirilməsinə;

– öz qoşunlarının vəziyyətini və fəaliyyət xarakterlərini bilməyə;

– qoşunların idarə edilməsində komandirin gündəlik fəaliyyətini təşkil etməyə, yaranmış məsələlərə uyğun olaraq qərarın dəqiqləşdirilməsi (qəbul edilməsi) üçün lazımi məlumatları hazırlamağa;

– növbəti tapşırıqların yerinə yetirilmə üsulunu təyin etməyə və işləməyə;

– qoşunlara dəqiqləşdirilmiş və yeni tapşırıqların vaxtında çatdırılmasına, onların yerinə yetirilməsinin təşkili və nəzarətinə;

– tabe olduğu qərargaha vəziyyət və qəbul edilmiş (dəqiqləşdirilmiş) qərar barədə, qoşunlara qoyulmuş tapşırıqlar və onların yerinə yetirilməsi haqqında məruzə etməyə;

– qoşunlar arasında güc və vasitələrlə qarşılıqlı əlaqənin pozulmasının bərpası və saxlanılmasını təşkil etməyə;

– döyüş hazırlığının yüksəldilməsi (saxlanılması) üzrə əlavə tədbirlərin keçirilməsinə və qoşunların döyüş aparmasını təşkil etməyə;

Əməliyyat, strateji, operativ, taktiki, xidməti, təlim və ya təşkilati tapşırıqların icrası, hər hansı bir yürüşü həyata keçirmək, yaxud müharibədə hədəfləri ələ keçirmək üçün ehtiyac duyulan hərəkətlər, təminat, hücum, müdafiə və maneələri də əhatə edən hərbi fəaliyyətlərdir.

Müdafiə döyüşü – düşmənin hücumunu pozmaq və dayandırmaq, mühüm rayonları, obyektləri, mövqeləri saxlamaq, daha sonra hücum keçmək üçün əlverişli şərait yaratmaq məqsədilə tətbiq edilən döyüş növüdür. Müdafiə hücum üçün əlverişli şərait yaradılana qədər müəyyən bir ərazidə düşmən hücumunun qarşısını almaq və onu itkiyə məruz qoymaq məqsədilə müvəqqəti olaraq tətbiq edilən bir döyüş formasıdır.

Müdafiənin məqsədi kimi bunları qeyd edə bilərik:

– daha sonra aparılacaq hücum döyüşü üçün əlverişli şərait yaratmaq və vaxt əldə etmək;

– əsas qüvvələri əsas zərbə istiqamətində istifadə etmək məqsədilə bir bölgədə ehtiyatda saxlamaq;

– düşməni müdafiə mövqeyinin önündə ləngiməyə məcbur etmək və onu atəslə məhv etmək;

– düşməni məhv etmək üçün onu tələyə salmaq;

– şəraitin qətiliyinin tələbinə müvafiq olaraq toplanmış atəş zərbələrinin endirilməsinin təşkili və düşməne atəşlə zərərvurma tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə, əgər nüvə silahından istifadə olunarsa 1-ci və sonrakı nüvə zərbələrinin təşkilinə;

– qoşunların döyüş qabiliyyətinin bərpasının planlaşdırılması, təşkil edilməsi və keçirilməsi-nə;

– qoşunlarla idarəetmənin davamlılığının yüksəldilməsi, arası kəsilmədən idarə edilməsi və bərpası üzrə lazımi tədbirlərin keçirilməsinə;

– şəxsi heyətin, silah ilə texnikaların itkilərinin, raketlərin, döyüş sursatlarının və digər maddi vəsaitlərin qeydiyyatının aparılması və qoşun səviyyəsinə çatdırılmasının təşkilinə;

– öncədən gələcək əməliyyatların planlaşdırılması və təşkilinə.

Əməliyyatın (döyüşün) planlaşdırılmasında (hazırlanmasında) olduğu kimi əməliyyatın keçirilməsində də qərargah, adətən, eyni təşkilatı-ştat strukturuna və döyüş hesabatına müvafiq olaraq işləyir.

Vəziyyət dəyişərsə, yeni tapşırıqlar olarsa və digər idarəetmə məntəqələri sıradan çıxarılsa, idarəetmə orqanlarının döyüş hesabatı dəqiqləşdirilir.

Yaranmış məsələlərə görə qoşunların hərəkətinin planlaşdırılması üçün xüsusi işçi qruplar yarana bilər.

Əməliyyat (döyüş) dövründə taktiki idarəetmə məntəqələri arasında vəzifələr yenidən bölüşdürülür, idarəetmə məntəqələrinin bərpası, həmçinin qarşılıqlı əlaqənin yenidən təşkil edilməsi üçün, lazım gələrsə birləşmənin idarə heyəti tərkibindən əməliyyat qrupu formalaşdırılır və tələb olunan birləşmələrin qərargahlarına göndərilir.

Əməliyyatın (döyüşün) gedişində komandirin, qərargahın və digər idarəetmə orqanlarının iş üsulu aşağıdakılara görə dəyişə bilər:

- tapşırıqların xüsusiyyətlərinə;
- yaranmış vəziyyətə;
- vacibliyə və təciliyyə;
- eyni vaxtda döyüş (əməliyyat) aparın (böl-

mələrə) qoşunlara rəhbərlik edilməsinə;

– növbəti sutkalar üçün qərarın işlənilib dəqiqləşdirilməsi və növbəti tapşırıqların yerinə yetirilməsinin planlaşdırılmasına.

Bunun üçün lazımdır:

– idarə və bölmələrin şəxsi heyətini vəzifə borclarına müvafiq olaraq dəqiq bölüşdürmək;

– gündəlik və yaxud ardıcıl dəqiqləşdirilən sutkalıq cədvəl əsasında qərargahlarda və digər idarəetmə (İE) orqanlarında işi təşkil etmək;

– əməliyyatın (döyüşün) gedişi zamanı tələb olunan vəsaitləri, xəritələri, arayış-məlumatları öncədən hazırlamaq.

Bu dövrdə bir qayda olaraq qərargahların işi paralel aparılır. Bütün qərargahlar mütəhərrik şəkildə fəaliyyət göstərilir.

Sutkalıq növbəli iş rejimi çərçivəsində xüsusi təyin olunur:

– vəziyyətə dair ümumiləşdirilmiş, qısaldılmış və tam həcmdə məlumatların toplanması və məruzə vaxtı;

– sutka ərzində keçirilən döyüş fəaliyyətlərinin yekunun keçirilmə vaxtı, növbəti sutkaya əməliyyat qərarlarının qəbul edilməsi, tabe qərargaha gedən məlumatın hazırlanması və imzalanması, tabeçilikdə olanlara əmr və sərəncamların verilməsi.

Əməliyyatın (döyüşün) gedişində, xüsusilə vəziyyətin kəskin dəyişmə şəraitində, qərargah bütün rabitə vasitələrini və qoşunların idarə edilməsində istifadə olunan avtomatlaşdırılmış İE sistemlərini daimi döyüşə hazır vəziyyətdə saxlamalı və effektiv istifadə etməlidir.

Qərargahın hər bir zabiti borcludur:

– tabeçilikdəki qərargahların müvafiq vəzifəli şəxslərlə, qarşılıqlı əlaqədə olan birləşmələrlə (hissələrlə) və qonşularla fərdi şəkildə danışıqların birbaşa aparılmasına;

– öz fəaliyyətlərinə görə vəziyyəti dəqiq bilməyə, lazımi arayışlarla, hesablamalar və nəticələrlə məruzə edilməsinə hər an hazır olmağa, gələn və verilən sərəncamlar haqqında lazımı qeydlər aparmağa;

– müəyyən tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün qoşunlara getməyə. [4]

Əməliyyatın (döyüşün) gedişi zamanı vəziyyət haqqında məlumatların toplanması, analizi, qiymətləndirilməsi və qoşunların tapşırıqlarının dəqiqləşdirilməsi

Əməliyyatın (döyüşün) gedişi zamanı vəziyyət haqqında məlumatların toplanması, analizi və qiymətləndirilməsi fasiləsiz olaraq həyata keçirilir.

Dərhal məruzə olunan vacib məlumatlar, o cümlədən, düşmənin nüvə hücum vasitələrinin və başqa vacib obyektlərinin (hədəflərin) yeri və vəziyyəti haqqında məlumatlar, real vaxt miqyasında və ya faktiki vəziyyətdən minimal gecikməklə toplanılır (yığılır) və ümumiləşdirilir.

Başqa məlumatlar, xüsusilə, qoşunların vəziyyəti haqqında, müəyyən ardıcılıqda təyin olunmuş vaxta tam həcmdə toplanıla bilər. Ardıcılıq hissə və birləşmənin miqyasından, qoşunların hərəkət xüsusiyyətlərindən asılıdır və komandirin və ya tabe qərargahın xüsusi sərəncamı ilə təyin oluna bilər.

Məruzələrdə nəticə və təkliflərə uyğun olan, ancaq yeni məlumatlar cəmləşdirilməlidir. Vəziyyət haqqında çox vacib suallar üzrə və onun kəskin dəyişməsi hallarında komandirə dərhal məruzə olunur.

Əməliyyatın (döyüşün) gedişində vəziyyət haqqında toplanmış məlumatlar qoşunların hazırkı real vəziyyətinə uyğun olmalıdır.

Ayrı-ayrı hissə və birləşmələrlə rabitə əlaqəsi itərsə və əldə olan rabitə kanalları ilə vəziyyət haqqında məlumatların toplanılması mümkün olmazsa, qərargah, rabitənin bərpası və lazımi informasiyaların əldə edilməsi üçün bu üsullardan istifadə edə bilər: qoşunlar və qarşılıqlı əlaqədə olan qoşunlar vasitəsilə; öz nümayəndələrini, rabitə zabitlərini müvafiq qərargahlara və bilavasitə qoşunlara göndərməklə; hava və müxtəlif kəşfiyyat növləri vasitəsilə.

Əməliyyatın (döyüşün) gedişində ümumi vəziyyət, qoşunların vəziyyəti döyüş fəaliyyəti xəritəsində, birləşmənin və tabeliyində olduğu qərargahın bütün İE orqanlarında vahid şərti işarələrlə göstərilir.

Vəzifəli şəxslərin iş xəritələri özündə, qarşı tərəf qoşunlarının durumunu, öz qoşun növünə və xüsusi qoşunlara görə döyüş fəaliyyətinin dinamikasını əks etdirməli və cavab verən izahlı qeydlər olmalıdır.

Xəritə üzərində şəraitin təsviri onları qeyd edən və məruzə olunan vəzifəli şəxslər tərəfindən də asan oxunan şəkildə yazılmalıdır.

Vəziyyət haqqında məlumatların toplanması, analizi və qiymətləndirilməsini həyata keçirərkən, qərargah onun gələcək inkişafını, ola biləcək dəyişiklikləri proqnozlaşdırır, qoyulmuş tapşırıqların yerinə yetirilməsində yarana biləcək çətinlikləri müəyyən edir.

Sutka ərzində döyüş fəaliyyətlərinin yekununun keçirilməsi üçün QR şərait haqqında məlumatları ümumiləşdirir və komandirə gələcək fəaliyyətlərin qərarı üçün təkliflər hazırlayır. Təkliflər, son şərait haqqında məlumatlarla lazımı hesabatlar və qoşunların döyüş sərəncamlarının layihələri ilə birgə, formalaşdırılmış şəkildə hazırlanır.

Yeni tapşırıqların ortaya çıxması ehtimalından irəli gələrək, qoşunların hərəkətində nailiyyət qazandıra biləcək tədbirlər öncədən nəzərdə tutulur.

Əməliyyatın (döyüşün) gedişində qoşunların tapşırıqları döyüş sərəncamları ilə dəqiqləşdirilir (qoyulur). Briqadalara (korpuslara) və digər tabeçilikdə olan hissə və bölmələrə cəbhədə növbəti ara əməliyyat tapşırığının yerinə yetirilməsinə; ordu korpuslarında gündəlik, hər gələcək döyüş fəaliyyətləri keçirilən sutkalar üçün döyüş sərəncamları verilir.

Döyüş fəaliyyətlərinin gedişində verilən döyüş sərəncamları qısa, aydın olmalı və özündə əks etdirməlidir:

- düşmənin qiymətləndirilməsindən ortaya çıxan qısa nəticələri və ehtimal olunan hərəkət xüsusiyyətini;
- birləşmənin (hissənin) tapşırığını;
- qoşunların tapşırığını;
- yuxarı rəislərin, həmçinin qarşılıqlı əlaqədə olan qoşunların güc və vasitələri ilə birləşmənin (birliyin) marağında həyata keçirilən tədbirləri;

– hərəkətə hazırlıq müddətini. [2]

ƏMƏLİYYATLARIN (DÖYÜŞLƏRİN) GEDİŞİNDƏ QARŞILIQLI ƏLAQƏNİN TƏŞKİLİ

Əməliyyatların (döyüşlərin) gedişində qərargah əməliyyatlarda iştirak edən Silahlı Qüvvələrin növlərinin bölmələri, qoşun növləri, xüsusi qoşunlar, qoşun qruplaşmaları, qonşu birliklər, birləşmələr, əməliyyat düzülüşü elementləri arasında fasiləsiz qarşılıqlı əlaqənin saxlanması üçün tədbirlər görməyə və pozulma halları olduqda dərhal onu bərpa etməyə borcludur.

Bu məqsədlə daim qarşılıqlı əlaqədə olan qoşunlar, qonşular və qəbul edilmiş qərarlar (tələb olunan həcmdə) haqqında qərargahı məlumatlandırır, tabeçilikdə olanlara dəstəkçi qoşunlara dəqiqləşdirilmiş tapşırıqları, komandirin qarşılıqlı əlaqə üzrə əlavə göstərişlərini çatdırır, bütün əməliyyat tapşırıqlarının həllində birgə fəaliyyətlərinin ardıcılıqlarını razılaşıdır və dəqiqləşdirir, onların yerinə yetirilməsinə nəzarət edir.

Əməliyyatların (döyüşlərin) gedişində qarşılıqlı əlaqənin saxlanması üçün qərargah tədbirlərinin və qoşunların fəaliyyətinin nəzərdə tutulan qarşılıqlı əlaqə planının (planlı cədvəlin) yerinə yetirilməsini təşkil edir. Zərurət olduqda konkret şəraiti nəzərə alaraq planın (planlı cədvəlin) korreksiya və zəruri dəyişiklikləri icraçılara, tabeçilikdə və qarşılıqlı əlaqədə olan hissələrə (birləşmələrə) çatdırılır.

Əməliyyatların (döyüşün) inkişafı və qoyulmuş tapşırığın yerinə yetirilməsi ilə bağlı komandir və qərargah sisteməti olaraq şəraiti təhlil edir, qoşunların qüvvə və vasitələrin hər növbəti tapşırıq üçün birgə fəaliyyətlərinin üsul və ardıcılığını işləyir, onların qüvvələrini razılaşıdır, qarşılıqlı əlaqənin xəbərdarlığını, hədəfgöstərmənin və yönəlmənin qarşılıqlı əlaqə ardıcılığını dəqiqləşdirir. Əsas diqqət döyüşü idarəetmə cədvəlinə uyğun qoşunların birgə fəaliyyəti üçün vaxtında signal və komandalanın ötürülməsinə yönəldilir.

Şərait kəskin surətdə dəyişildikdə, yeni əməliyyat tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi zərurəti

olduqda həmçinin ikinci eşelonu yeni istiqamətlərdən döyüşə daxil etdikdə qarşılıqlı əlaqə adətən yenidən təşkil edilir.

Bu zaman qarşılıqlı əlaqə üçün zəruri göstərişlər verilir, qarşılıqlı əlaqənin fərdi planları (planlı cədvəlləri) və döyüşü idarəetmə cədvəlləri işlənir. Komandirin və qərargah nümayəndələrinin, tabelikdə olan qərargah və qoşunların çıxışı ilə ərazidə yaxud xəritə üzərində qoşunların fəaliyyətinin razılaşdırılması üzrə iş aparılır.

Yaranmış şəraiti nəzərə alaraq bilavasitə hazırlıq zamanı və bütün razılaşıdırılmış əməliyyatların gedişində, xüsusilə, qarşılıqlı əlaqə qaydasına nəzarət edilir və dəqiqləşdirilir. [3]

MÜDAFİƏ ƏMƏLİYYATININ (DÖYÜŞÜNÜN) GEDİŞİNDƏ QOŞUNLARIN İDARƏ OLUNMASININ TƏŞKİLİ

Müdafiə əməliyyatının (döyüşünün) əvvəlində qoşunların idarə olunması mühafizə olunan stasionar yaxud hərəkətdə olan idarəetmə məntəqələrindən həyata keçirilir.

Komandirin və qərargahın işi bu zaman elə təşkil olunur ki, qabaqcadan düşmənin hücumu hazırlığını, onun zərbə istiqamətlərini təyin etsin. Hazırlanmış plana və konkret şəraitə uyğun olaraq dərhal əks-tədbirləri təşkil etsin. Düşmənin hücum qruplaşmasının mühüm dərəcədə müdafiə zolağını yarmasına yol verməmək və onları darmadağın etmək mümkün olsun.

Düşmən tərəfindən hücum təhlükəsi olduqda qərargah kəşfiyyət qüvvələrinə ilk növbədə düzülən aviasiyanın zərbəyə hazırlaşması və onun uçuşa başlamasının aşkar edilməsi, düşmənin çıxış rayonlarına çıxışının kəşfi, onun birinci eşelon birləşmələrinin, artilleriyalarının, aerodromlarda aviasiyasının, idarəetmə məntəqələrinin və yaxın ehtiyatlarının aşkar edilməsi üçün tapşırıqlar verir.

Bu məlumatları ümumiləşdirdikdən sonra qərargah gözlənilən zərbədən öz aviasiyasını və HHM qoşunlarının çıxarılmasını, hava basqınının dəf edilməsi qaydasının və ilk növbədə obyektlərə zərbələrin endirilməsi və cəmləmiş cavab atəşi planını hazırlayır və komandirə təkliflər verir, bilavasitə raket qoşunları və ar-

tilləriya, cəbhə təyinatlı ordu aviasiyasının qərargahları vasitəsilə tapşırıqları icraçılara çatdırır, qoşunların və aviasiyanın hücumu dəf etməsinə və planlaşdırılmış obyektlərə zərbələrin endirilməsinə hazırlığa nəzarət edir.

Düşmənin ilk cəmləşmiş aviasiya-raket zərbələrinin dəf edilməsi üçün qərargah alınmış kəşfiyyat məlumatları əsasında öz aviasiyanın vaxtında qaldırılması üçün komandirə təkliflər hazırlayır, HHM qoşunlarının və aviasiyanın (ilk növbədə növbətçi) qüvvə və vasitələrinin fəaliyyətlərini təşkil edir.

Qərargah HHM qoşunlarının və qırıcı aviasiyanın fəaliyyətlərini razılaşdırır, düşmən zərbələrinin nəticələrini **təyin edir**, qoşunların vəziyyətini dəqiqləşdirir və HHM sisteminin yenidən bərpası üçün tədbirləri **təyin edir**.

Komandirin qərarına əsasən, qərargah qüvvə və vasitələrin ehtiyat mövqelərə və aerodromlara manevrini təşkil edir, düşmənin təkrar zərbələrinin dəf edilməsi üçün tədbirlər görür.

Düşmənin əsas obyektlərinə, cəmləşmiş cavab (qarşılıqlı cavab) zərbələrinin endirilməsində qərargah qoyulmuş tapşırıqların yerinə yetirilməsinə nəzarət edir, qoşunlar tərəfindən onların yerinə yetirilməsinin nəticələri haqqında məlumat toplanmasını həyata keçirir, yeni aşkar edilmiş vacib obyektlərin məhv edilməsi üçün təkliflər hazırlayır, zərbələrin nəticələrini təhlil edir, nəticələri komandirə və yuxarı qərargaha məruzə edir.

Döyüş əməliyyatlarının gedişində düşmən təminat zolağına soxulmağa başladığında birlik qərargah qüvvələrini himayə edən qoşunlarla davamlı rabitənin saxlanılmasına, onların aviasiya, raket qoşunları və artilleriyanın əsas qüvvələrinin atəşləri ilə dəstəklənməsinin təşkilinə cəmləşdirir, himayə edən qoşunların vaxtında və mütəşəkkil olaraq cəbhədən çıxardılmasına və döyüş fəaliyyətinin bərpasına nəzarəti təşkil edir.

Bu mərhələdə qərargahın vacib tapşırığı düşmənin əsas zərbə istiqamətinin təyin edilməsi və vaxtında təhlükəli istiqamət və sahələrdə əsas müdafiə zolağının gücləndirilməsi üçün tədbirlərin görülməsidir.

Əks-zərbə atəş hazırlığını təşkil edərkən, qərargah komandirin qərarına əsasən onun keçirilməsi nəzərdə tutulmuş rayonlarda kəşfiyyatını gücləndirir, düşmən qoşunlarının, birinci eşelonun, artilleriyanın, idarəetmə məntəqələrinin yaxınlığındakı ehtiyatların vəziyyətini (açılma rayonlarını) aşkar edir. Bu məlumatları ümumiləşdirərək atəşin əks hazırlığı planının dəqiqləşdirilməsi üzrə qərargah tərəfindən təkliflər hazırlanır və komandirə məruzə edilir.

Bilavasitə raket qoşunları və artilleriya, cəbhə təyinatlı hərbi hava qüvvələri bölmələrinin qərargahları vasitəsilə qoşunlara əks-zərbə atəş hazırlığının keçirilməsinin başlanması haqqında dəqiqləşdirilmiş tapşırıqlar, göstərişlər, sərəncamlar verir, əks-zərbə atəş hazırlığına cəlb edilən qüvvə və vasitələrin vaxtında cəmləşməsinə təşkil edir, onların tapşırığı yerinə yetirməsi üçün hazırlığını təmin edir.

Əks-zərbə atəş hazırlığının gedişində qərargah qoşunlar tərəfindən qoyulmuş tapşırıqların yerinə yetirilməsinin nəticələri haqqında məlumatlar toplayır və düşmənin yeni aşkar edilmiş vacib obyektlərinin məhv edilməsi haqqında təkliflər irəli sürür.

Əsas müdafiə zolağı (birinci müdafiə hüdudu) və sonrakı müdafiə hüdudu uğrunda gədən döyüş hərəkətləri zamanı qərargah düşmənin fəaliyyəti haqqında məlumatlar əsasında vacib rayon və sahələrin əldə saxlanılması tədbirləri, müdafiəni yarmış düşmən qruplaşmalarının darmadağın edilməsi, tank əleyhinə ehtiyatlar və səyyar maneə dəstələrindən istifadə, qoşunlarla, qüvvə və vasitələrlə manevr edilməsi haqqında təkliflər işləyir.

Əsas diqqət tutulmamış yaxud zəif mühafizə olunan müdafiə sahələrini düşmən qoşunlarının yarmasının qarşısının alınması, həmçinin düşmənin hava desantının gecikdirilmədən məhv edilməsi, müdafiə dərinliyinin hüdudularında ehtiyatların açılması tədbirlərinə yönəldilməlidir.

Əks-zərbəyə hazırlıq zamanı qərargah müdafiəni yarmış (dayandırılmış) düşmən qruplaşmalarının tərkibi, vəziyyəti və döyüş qabiliyyəti haqqında məlumatları dəqiqləşdirir, əks-

zərbənin endirilməsi üçün mühüm olan variantların hesabını aparır və onları komandirə məruzə edir.

Komandirin qərarına əsasən qərargah əks-zərbə istiqamətində kəşfiyyatı gücləndirir, əks-zərbə planını işləyir, döyüş sərəncamı hazırlayır və tapşırıqları icraçılara çatdırır, qarşılıqlı əlaqənin təşkilini təmin edir, irəliləmə marşrutları və qoşunların açılma hüdudlarının hərəkət marşrutunda komendant xidmətinin, keçidlərin təchizatının hazırlığını təşkil edir, vaxtında əks-zərbə üçün qoşun qruplaşmalarını, düşmənin atəşlə məhv edilməsini təşkil və təmin edir. İrəliləyən və açılan qoşunların aviasiyanın və kəşfiyyat zərbə komplekslərinin zərbələrindən mühafizə tədbirlərinin yerinə yetirilməsi dəqiqləşdirir və təşkil edir, əks-zərbələrin gizliliyi və qəfilliyini təmin edir.

Əks-zərbələrin gedişində qərargah komandirə komanda məntəqəsindən, ehtiyat komanda məntəqəsindən yaxud ön idarəetmə məntəqəsindən əks-zərbə endirən qoşunların idarəolunmasını təşkil edir.

Düşmənin, xüsusilə onun ehtiyatlarının fasiləsiz kəşfiyyatını təşkil edir, qoşunların vaxtında irəliləməsini, açılmasını və həmlənin atəş hazırlığını təmin edir, əks-zərbədə iştirak edən qoşunlar arasında qarşılıqlı əlaqəni saxlayır. Əks-zərbə qruplaşmasının cinahlarının təmin edilməsi üzrə tədbirlərin yerinə yetirilməsi və ələ keçirilmiş hüdudların möhkəmləndirilməsini təşkil edir. [3]

NƏTİCƏ

Son nəticə olaraq müasir döyüşün komandirlərə qərargah fəaliyyətlərində çətinlik gətirəcəyi diqqətə alınmalıdır. Müasir döyüş meydanı fəvqəladə qərargah fəaliyyəti və bütün qərargah zabitlərindən təşəbbüs və koordinasiya tələb edəcəkdir. Qərargah, komandiri məlumatla təmin etməli, araşdırma aparmalı, koordinasiya yaratmalı və ən əhəmiyyətli də lazımı informasiyanın komandirin rəşional qərarı verəcəyi istiqamətdə, dolğun təkliflərlə çıxış edərək qərar vermə fəaliyyətinə kömək etməlidir. Hərbi

qərar qəbuletmə prosesi – komandir və onun qərargahına döyüş sahəsini, yaranmış vəziyyəti təhqiç etməyə və məntiqi qərar qəbul etməyə köməklik edir. Proses komandir və qərargaha aydın və məntiqi mühakimələr yürütməklə, öz bilik, bacarıq və təcrübələrindən tam istifadə etməklə hərtərəfli düşünülmüş qərar qəbul etməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Ordu ve Kolordu harekati (Büyük Birlikler) (KKT-100-15) Ankara, 1994
2. Служба общевойсковых штабов в боевых условиях, Москва, 1985
3. Qərargahlarda təşkilat və çalışma usulləri təlimnamesi, (MT 101-5) Ankara, 1993
4. Əməliyyata hazırlıq və qərargah prosedurları, Bakı, 2007

РЕЗЮМЕ

Работа штаба во время оборонительной операции

Р. Алиев

В этой статье рассмотрены и раскрыты общие обязанности офицеров штаба части, повышение устойчивости управления подразделениями, сбор, анализ и оценка сведений об обстановке, организация взаимодействия, уточнение и успешное выполнение задач.

SUMMARY

Staff duties during of defensive operations

R. Aliev

In this essay has been examined and described staff duties, sustaining of command of the forces, gathering information about the situation, analyzing, valuation, interconnection, command, clarification of duties in order to achieve their mission of military formation during the defensive war.

DƏNİZKƏNARI BÖLGƏNİN VƏ DƏNİZ SAHİLİNİN DESANT ƏLEYHİNƏ MÜDAFİƏSİ

Polkovnik-leytenant Əflatun NURƏLİYEV

Açar sözlər: dəniz sahili, dəniz desantı, desant əleyhinə, desant əleyhinə müdafiə.

Ключевые слова: морское побережье, морской десант, противодесанта, противодесантная оборона.

Keywords: sea shore, amphibious assault force, anti-amphibious assault landing, defence against amphibious assault landing.

əflatun.nurəliyev@mail.ru

yətdə ƏDX-nə çatmasını təmin etmək üçün **təhlükəsizlik** (mühafizə) **əməliyyatı** icra edilir;
– Qəti nəticəsi olan döyüşlər ƏDX ilə bu xəttin dərinliyindəki müdafiə xətlərini əhatə edən növbəti müdafiə

MÜDAFİƏNİN ÜMUMİ ƏSASLARI

Müdafiə hücum üçün əlverişli şərtlər əldə edilənə qədər bir bölgədə düşmən hücumlarının qarşısını almaq və ona zərbə vurmaq məqsədilə müvəqqəti tətbiq olunan döyüş formasıdır. Müdafiə döyüşü ilə düşmən hücumlarına maneə yaradılır, müqavimət göstərilir, düşmən hücumları geri atılır və ya yox edilir.

Müdafiə doktrinası – düşməne qarşı mümkün qədər irəlidən koordinasiyalı aktiv döyüşlərə başlayaraq düşmən birliklərinin gücünü azaldan, döyüş təşəbbüsünü məhdudlaşdıran, dərinlikdə toplanmış və manevr gücünə malik dinamik bir müdafiədir. Bu doktrinaya əsasən:

– Təmas xəttinin önündə və təsir sahəsində müdafiədə müvəffəqiyyəti ən çox məhdudlaşdıran düşmən imkanlarına qarşı məhdud **dərin əməliyyat** icra edilir;

– Müdafiə qüvvələrinin önü və cinahlarında ƏDX-nə (əsl döyüş xətti) qədər fəal hərəkətlərlə təşəbbüsün əldə saxlanması və qüvvənin düşmən əlinə keçməsinə imkan vermədən onun daha çox zəifləməsi, hücum təşəbbüsünün məhdudlaşdırılması, hücumun təşkili və quruluşlarının pozulması, 1-ci və 2-ci səviyyə qüvvələrinin ayrı-ayrı döyüşdə iştiraka məcbur edilməsilə onun daha çox zəiflədilmiş vəziy-

mövqələrində keçirilir və əsas döyüş sahəsində birinci xətt birlikləri tərəfindən **müdafiə əməliyyatı** icra edilir;

– Müdafiə mövqələrinin dərinliyinə doğru düşmənin edəcəyi ani hərəkətlərin qarşısını almaq, onun desant və aviasiyasını məhv etmək məqsədilə dərinlikdə çevik ehtiyatla **ehtiyat əməliyyatı** icra edilir;

Arxa bölgədə hərəkət sərbəstliyini qoruyub saxlamaq üçün yerli müdafiə birlikləri ilə koordinasiyalı şəkildə arxa **bölgənin müdafiə əməliyyatı** keçirilir. [1.135]

DƏNİZ SAHİLİNİN DESANT ƏLEYHİNƏ MÜDAFİƏSİ

Dəniz sahilinin desant əleyhinə müdafiəsi dəniz sahili müdafiənin əsas elementidir. Desant əleyhinə müdafiə dəniz sahilinin dəniz və hava desantının enməsi mümkün olan istiqamət və sahələrində təşkil olunur.

Müdafiə zolağının eni şəraitdən, ərazi xüsusiyyətlərindən, həmçinin, döyüş tərkibindən asılı olaraq müəyyən edilir və dəniz sahilinin desant təhlükəli bir neçə sahəsindən ibarət ola bilər.

Müdafiə zolağının dərinliyi ən vacib istiqamətlərdə ərazi şərtlərindən asılı olaraq yaradılan müdafiə mövqe və rayonları sistem ilə mü-

əyyən edilir və adi şəraitlərdən fərqli olaraq daha da böyük ola bilər.

Yerləşmə rayonlarındakı (məntəqələrində) donanma birləşmələri və hissələrinin (gəmilərin) komandirləri təyin olunmuş qüvvə, atəş, radiotexniki və radioelektron mübarizə vasitələri ilə obyektlərin müdafiə planlarına müvafiq sahil obyektlərinin müdafiə sisteminin gücləndirilməsinə cavabdehirlər.

Ayrı-ayrı hallarda motoatıcı briqadanın müdafiə zolağında olan sahil artilleriya bölmələrinin müəyyən olunmuş sahələrdəki atəş dəstəyi gəmilərin və nəqliyyatın vurulması üçün ona verilə bilər.

Briqada donanma qüvvələri ilə qarşılıqlı əlaqədə təyin olunmuş müdafiə zolağında atəşlə zərərvermə qüvvə və vasitələrinin təsir hüdudlarından həm düşmənin desant gəmiləri və nəqliyyatının daxili dayanma və manevr rayonlarında, həm də dəniz sahilinin desant təhlükəli sahələrində dəniz və hava desantı düşməsinin qarşısını almaq məqsədilə desant əleyhinə müdafiə aparır.

Briqadanın vacib istiqamətlərdə döyüş düzülüşü iki eşelon, digər istiqamətlərdə isə güclü və yüksək manevrli ümumqoşun ehtiyatı yaratmaqla bir eşelondur. Əsas diqqət donanma güclərinin yerləşmə rayonları, limanlar, və sahilin desant təhlükəli sahələrinin, həmçinin böyük əhəmiyyəti olan adaların (adalar qrupunun) müdafiəsinə ayrılır.

Dəniz sahilinin desant əleyhinə müdafiəsində müdafiə mövqeləri yalnız desant təhlükəli sahələrdə qurulur. Böyük dayaq məntəqələri birləşdirilərək tabor müdafiə rayonlarını təşkil edir, öz aralarında vahid atəş sistemi və maneələrle əlaqəli olan dairəvi müdafiə hazırlanır. Birinci eşelon taborlarının müdafiə rayonları mühəndis qurğuları baxımından hazırlanır və düşmən desantı enə bilən istiqamətlərdə, bilavasitə enmə təhlükəsi olduqda tutula bilərlər. Müdafiə mövqelərinin dərinliyi 3 km-ə qədərdir. Sahilin qorunmayan sahələrində müşahidə, kəşfiyyat və patrul təşkil olunur, vacib sahil obyektlərinin müdafiəsi həyata keçirilir, gözətçi zastava və pusqular qoyulur, qüvvə və va-

sitələrin bu istiqamətlərində manevri hazırlanır. Düşməne atəşlə zərərvermə sisteminə əlavə olaraq daxildir: aviasiya və sahil raket-artilleriya qoşunlarının zərbələri (ayrılmış ehtiyat həcmində); tabeçilikdə olan artilleriyanın bağlı atəş mövqelərindən desant gəmiləri və nəqliyyatının daxili dayanma və manevr rayonlarında olan qüvvələri, desant qüvvələrini desantendirmə vasitələrinə keçirən qüvvələr, onların desant dalğasının toplanması, formalaşdırılması, sahilə hərəkət istiqamətləri və endirilmə rayonlarındakı qüvvələrinə atəşi; desant endirilməsi mümkün olan rayonların qarşısında tank əleyhinə vasitələrin atəş zolağı.

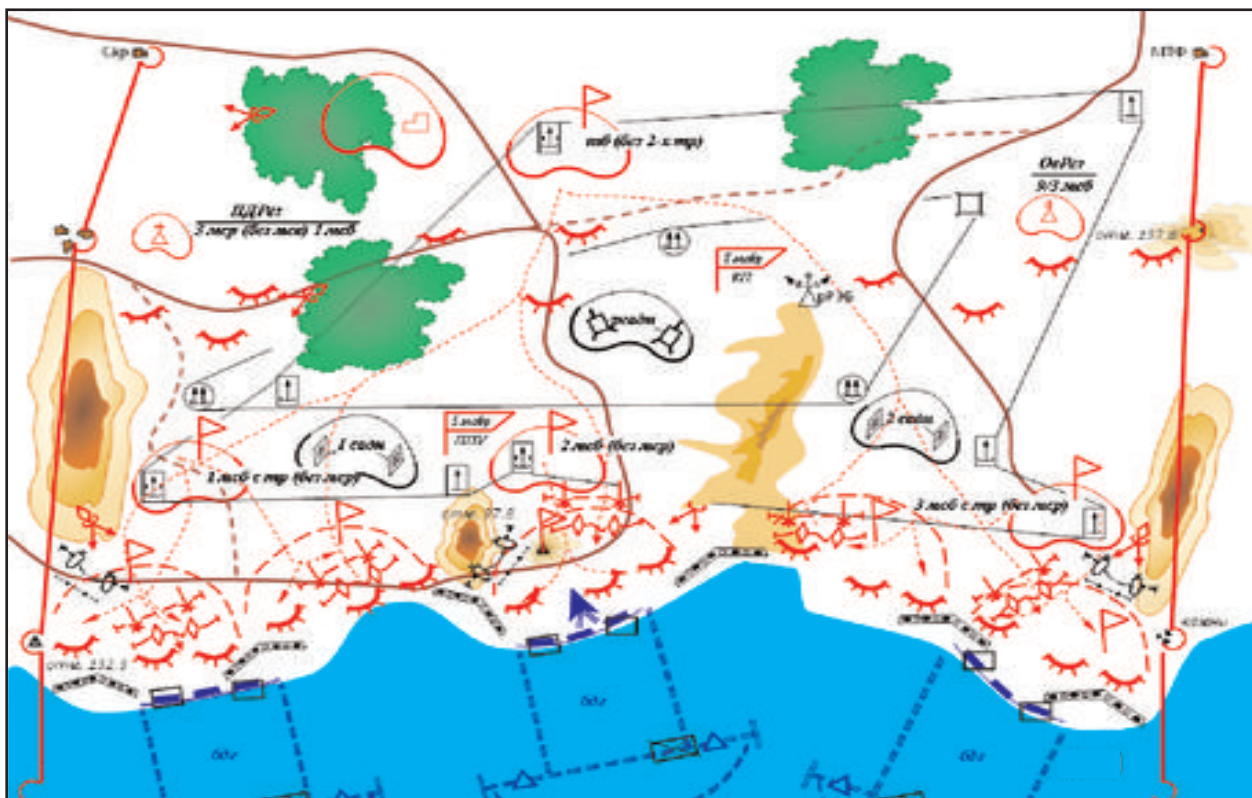
Sahildə, dəniz kənarının desant əleyhinə müdafiəsində düşməni atəşlə məhv etmə sistemi adi şəraitdə olduğu kimi hazırlanır, dənizdə isə onu şərti olaraq zonalara bölürlər:

– birinci zona – sahil xəttindən 150 km (düşmənin amfibiya desant birləşməsinin taktiki açılma xətti), dənizdə isə – donanmanın sahil-dəki raket hissələri, sualtı qayıqlar, suüstü gəmilər və aviasiya zərbələri zonası;

– ikinci zona – sahil xəttinin 50 km-dən (düşmən nəqliyyatı və desant gəmilərinin manevr etmə və kənar dayanma rayonlarının sahil-dən minimal aralanması) 150 km-ə qədər – QQ-nin raket qoşunları və donanmanın sahil raket qoşunları, donanmanın raket katerləri və raket-artilleriya gəmilərinin, həmçinin aviasiya zərbələrinin zonası;

– üçüncü zona – sahil xəttindən 10 km-dən (düşmən nəqliyyatı və desant gəmilərinin manevr etməsi və daxili dayanma rayonlarının sahil-dən minimal aralanması, desant qoşunlarının yenidən desantendirmə vasitələrinə yığılması) 50 km-ə qədər məsafədə – QQ-nin artilleriya və raket qoşunlarını, donanmanın sahil raket və artilleriya qoşunları, raket katerləri və raket-artilleriya gəmilərinin zərbə və atəş zonası;

– dördüncü zona – sahil xəttindən 10 km və sahilədək – donanmanın artilleriya və sahil raket qoşunlarının, həmçinin QQ-nin artilleriyası, aviasiya atəşi və zərbələri zonası.

SXEM 1. DƏNİZ SAHİLİNİN DESANT ƏLEYHİNƏ MÜDAFİƏSİ

Briqada qüvvə və vasitələrinin atəşlə zərərvermə obyektləri aşağıdakılardır:

- üçüncü zonada – desant gəmiləri və nəqliyyat, desantendirmə vasitələri, atəş dəstəyi gəmiləri, həmçinin desantendirmə vasitələrinə yükləmə zamanı texnika və qoşunlar, desantendirmə vasitələrinin dalğa yaratma rayonlarında üzən desant texnikası, maneəqurma dəstələrinin gəmiləri və mina maneələrində keçidlərin açılmasına başlamadan öncə tral qrupları;

- dördüncü zonada – düşmənin desantendirmə vasitələri, endirilmə məntəqələrinə tərəf hərəkət edən üzən desant texnikası, sahilyanı mina maneələrinə görə tral qrupları, suda qoyulmuş desant əleyhinə maneələrdə keçid açan keçid-açma dəstələri;

- sahilədə – düşmənin desantının hücum edən bölmələri, onlara dəstək verən artilleriya batareyaları (taqımları), idarəetmə məntəqələri, HHM obyektləri, kəşfiyyat və REM.

Dəniz sahilinin desant əleyhinə müdafiəsində düşmənin atəşlə məhv edilməsi aşağıdakı formalarda göstərilir: ümumi – ayrı atəş zərbəsi və kəşfiyyat-atəş fəaliyyətləri; bilavasitə – yaradılmış atəşlə zərərvermə sisteminin nəzərə

alınması ilə adi şəraitdəki müdafiədə olduğu kimi, arakəsmə və müşayiət atəşi fəaliyyətləri. Cəmləşmə rayonları və endirilmə məntəqələrindəki desantlara, onları himayə və təmin edən qüvvələrə ayrı atəş zərbəsi vurulur.

Kəşfiyyat-atəş fəaliyyətləri düşmən tərəfindən sahilyanı suların nəzarət trallanmasından başlayır və verilmiş tapşırığın icrası ilə davam edir.

Arakəsmə atəş fəaliyyətləri düşmənin desant qüvvələri və atəşlə zərərvermə vasitələrinin təsir edəcəyi hüduda çıxdığı andan başlayır, sahilədə onun tam darmadağın olunmasına və etmədən imtina etməsinə qədər davam edir.

Əks-həmlə edərkən atəşlə zərərvermə müşayiət fəaliyyətləri zamanı aparılır.

Briqada bölmələri və donanma obyektlərinin hava düşməni zərbələrindən qorunması ümumi hava hücumundan müdafiə sistemi ilə həyata keçirilir.

Briqadanın hava hücumundan müdafiə bölmələrinin əsas səyləri dəniz sahilinin desant təhlükəli istiqamətlərini müdafiə edən döyüş düzülüşü elementlərinin, həmçinin ikinci eşelonun (ümumqoşun ehtiyatının) himayəsinə cəmləşdi-

rilir. Bu halda hava hücumundan müdafiə vasitələrinin bir hissəsi sahilə alçaqdan uçan hədəflərə atəş açmağa hazır vəziyyətdə yerləşdirilir.

Mühəndis maneələri sistemində müdafiə olunan dənizkənarı və sahilə yaxın desant əleyhinə suiçi maneələr, dəniz sahilinin desant təhlükəli sahələrində qoyulan tank və piyada əleyhinə maneələr daxildir.

Desant əleyhinə maneələrə sularda, çimərlik zolağı və sahilə, düşmənin ehtimal və aşkar olunan hücum istiqamətlərində, həmçinin hava desantı endirilməsi və onların hərəkət istiqaməti ehtimal olunan rayonda qurulan maneələr daxildir.

5 metrədən dərin sularda olan desant əleyhinə maneələr donanma qüvvələri, ondan az dərinlikdə isə briqadanın mühəndis bölmələri tərəfindən qurulur.

Desant əleyhinə maneələrin əsasını mina-partlayıcı maneələr təşkil edir. Onlar desant əleyhinə, tank əleyhinə və piyada əleyhinə mina sahələri, həmçinin fuqas, idarəolunan və idarəolunmayan variantlarda dairəvi və istiqamətləndirilmiş zərərvurma tipli tək mina və mina qrupları formasında qurulur. Desantın dəniz və havadan endirilməsi dalğavari həyata keçirildiyi üçün piyada əleyhinə mina sahələri və çoxsaylı mina zərərvurma qruplarının quraşdırılması məqsəduyğundur.

Mina-partlayıcı maneələrdən həm suda, həm də sahilə birgə tətbiq olunaraq kombinə maneələr yaradılır.

Əsas diqqət helikopterlərdən endirilən desant əleyhinə maneələrin qurulmasına yönəldilir. Ehtimal olunan istiqamətlərdə və desantın endirilməsi mümkün ola bilən rayonlarda idarəolunan, istiqamətləndirilmiş və qəlpəli minalar tətbiq olunur.

Sahil obyektlərinin müdafiəsi zamanı mina-partlayıcı maneələrdən istifadə olunur. Onların əsasını idarəolunan piyada əleyhinə minalar və mina sahələri təşkil edir.

Düşməni və qarşıdakı fəaliyyət rayonunu qiymətləndirərkən komandir dəniz və hava desantının enməsi üçün sahilin (adanın) ehtimal olu-

nan sahələrini müəyyən edir.

Qarşılıqlı əlaqənin təşkili zamanı adi suallardan başqa, komandir düşmənin dəniz desantının çıxması ehtimal olunan sahələri, əks-həmlə istiqamətlərini, dənizlə keçən desantla mübarizə mərhələlərini, enmənin qarşısının alınması və sahilə aviasiya, donanma güclərinin, artilleriyanın, döyüş təminatı bölmələrinin fəaliyyətləri ilə briqadanın ümumqoşun bölmələrinin fəaliyyətini razılaşdırmalıdır.

Bu halda qüvvə və vasitələrin tətbiqi aşağıdakı suallar üzrə qurulur: desantın açılmasına yol verilməməsi, desantın enməsi və hücumun dəf edilməsi, sahilə enmiş düşmən desantının məhv edilməsi, dənizə geri çəkilən desantın təxliyyəsinin pozulması və məhv edilməsi.

Dənizkənarı və adaların desant əleyhinə müdafiəsinin əsas xüsusiyyəti sahilə enmiş düşmən desantının məhv edilməsi və enmənin qarşısının alınması üzrə mübarizənin ağırlığının donanma qüvvələrindən quru qoşunlarına ardıcıl keçirilməsidir.

Böyük rəislərin atəş vasitələri ilə desantın məhv edilməsi onun aşkar olunması ilə başlayır. Desantın ehtimal olunan rayonlara yaxınlaşması barədə məlumatları aldıqdan sonra kəşfiyyat və müşahidələr gücləndirilir.

Düşmənin təxribat-kəşfiyyat qrupları briqada tərəfindən ayrılmış bölmələr tərəfindən, həmçinin aviasiya və donanmanın qüvvə və vasitələri ilə sahilə məhv edilir.

Düşmənin səfər düzülüşünün yenidən qurulması və onun desantçıxarma vasitələrinin başlanğıc xəttə çıxması ilə birliyin planına uyğun olaraq, desantçıxarmanın qarşısını almaq üçün atəş hazırlığı keçirilir. Bu halda əsas səylər helikopter daşıyan, döyüş və desant gəmilərinin, desantendirmə vasitələri və tralların, həmçinin yüksək sərrast silahın məhv edilməsinə ayrılır.

Desantçıxarmanın qarşısının alınması zamanı düşmənin yeni istiqaməti, manevr keçirməyinə hazırlıq fəaliyyətləri müşahidəyə götürülür.

Əgər düşmən müdafiə olunan taborların atəş sistemini pozmağa, desant əleyhinə maneələri dəf edərək müxtəlif sahələrdə desant çıxarıl-

masına müvəffəq olarsa, briqadanın bölmələri onun darmadağın edilməsi üçün bütün tədbirləri görürlər. Bu tədbirlərə desantçıxarma sahələrinin ciddi nəzarətə götürülməsi, onların təcrid edilməsi və desant qüvvələrinin artmasının qarşısının alınması; dəniz desantı çıxarılmış sahələrə səpələnmiş desantın ümumi əməliyyat meydanına toplanmasının qarşısının alınması; hava desantı ilə dəniz desantının birləşməsinin qarşısının alınması; əks-həmlə keçirərək düşmənin məhv edilməsi.

Adalar qrupunun müdafiəsi zamanı düşmənin qruplaşmasının məhv edilməsi üçün ilk növbədə əsas adada əks-həmlələr keçirilir. Ümumqoşun ehtiyatı bundan sonra tam və ya qismən başqa adada enmiş desantın məhv edilməsi üçün atıla bilər.

Əks-həmlə keçirən bölmələrin suyun yaxınlığına çıxması ilə dəniz sahilinin desant əleyhinə müdafiəsi bərpa edilir, qüvvə və vasitələrin bir hissəsi isə başqa istiqamətə keçirilir və ya ehtiyata çıxarılır.

Dəniz desantı çıxarılması dərhal edildikdən sonra müdafiənin bərpası təşkil olunur.

Briqada, desantçıxmanın qarşısını ala bilmədiyi hallarda düşmənin dərinliyə və cinahlara hərəkətinin qarşısını alır, yuxarı rəisin qüvvə və vasitələri ilə onun məhv edilməsi üçün şərait yaradaraq müdafiə zolağını qoruyur.

Briqadanın ön idarəetmə məntəqəsi və birinci eşelon taborlarının komanda-müşahidə məntəqələri, dəniz və sahilin enmə ehtimalı olunan sahələri, müşahidə, tabeçilikdə və qarşılıqlı əlaqədə olan hissələrlə (bölmələrlə) dayanıqlı rabitə əlaqəsi təmin olunan yerlərdə açılır.

Donanma qüvvələrinin qarşılıqlı əlaqədə olan sahil raket-artilleriya hissələri (bölmələri) və gəmilərinin bazalaşma sistemi obyektlərlə əlaqəsi bir qayda olaraq, öz rabitə vasitələri ilə briqadanın komanda məntəqəsinə gəlmiş zabitlər tərəfindən radio və ya donanma və sahil raket-artilleriya hissələrinin (bölmələrinin) radioşəbəkəsi ilə qurulur; radiorele və simli – Quru Qoşunu vasitələrinin dəniz sahilində mövcud olan xətt və rabitə qovşaqlarından, briqadanın və qarşılıqlı əlaqədə olan hissələrin (bölmələ-

rin) hərəkətli vasitələrindən istifadə edərək həyata keçirilir. [3.104]

ADİ MÜDAFİƏ İLƏ SAHİL MÜDAFİƏSİ ARASINDAKI FƏRQLƏR

Dənizin özü təbii bir maneə olduğundan müdafiəni asanlaşdırır, lakin bu vaxt hər bir tərəfin düşmənin yaxınlaşma istiqaməti olması düşünüləlidir.

Hücum edən tərəf səhra artilleriya dəstəyindən məhrumdur. Gəmi artilleriyasının düzünə atəş məhdudluğu olduğundan sahil müdafiəsi asanlaşır.

Düşmənin müdafiə gücünün sıfırdan başlayaraq sahilə doğru ötürülməsi, ehtiyatların hissə-hissə istifadəsinə imkan verir.

Bütün sahili müdafiəyə hazır hala gətirmək mümkün deyil. Desantçıxarma ehtimalı daha çox olan bölgələrdə müdafiə tədbiri görmək, digər sahil bölgələrində isə zəif qüvvələr ilə kəşfiyyat və müşahidə təşkil etmək lazımdır. Bu çatışmazlığın əvəz olunması üçün desant hərəkətinin miqyasından asılı olaraq, tabor və alay səviyyəsində əldə kiçik və çevik ehtiyatlar saxlanılmalıdır.

Sahil müdafiəsi, sahilin və dərinlikdəki ərazinin incələnməsi (öyrənilməsi), yan yolların inkişaf etdirilməsi ilə iki başlanğıc müdafiə növünün qarışıq şəklində həyata keçirilir. Vacib (mühüm) sahil hissələri (kritik ərazilər) əsas qüvvə ilə əldə saxlanılır, bəzi sahil hissələrində isə müdafiə üçün tərtiblənmə keçirilmir. Dərinlikdə qüvvətli ehtiyatlar saxlanılır.

MÜDAFİƏ HAZIRLIĞINDA ÖNCƏLİKLƏR (SIRALAMA)

Birinci öncəlik ƏMX üzərində duran ilk müdafiə mövqelərindədir. Bu mövqələr:

- Sahilə çox yaxın olmamalıdır;
- Dərinlikdə irəliləmə istiqamətlərini bağlamamalıdır;
- İrəliləyən düşmənin yollarını, cinahlarını təhlükə altında saxlamalıdır;
- Sahilə ediləcək müşahidəçi artilleriya atəş-

lərinə mane olmamalıdır.

İkinci öncəlik ön müdafiə mərhələsində tərtiblənəcək birlik mövqelərindədir.

– Daima təchizatın təminatı üstün tutulmalıdır;

– Dəniz kənarına və birbaşa önünə atəş açma bilməlidir;

– Pulemyot və tank əleyhinə silahlar ilə təchiz edilmiş döyüş qrupları tərəfindən tutulmalıdır.

Üçüncü öncəlik dirənmə mövqelərinin hazırlanmasında olmalıdır. Məqsədi:

– Geriçəkilmələri qorumaq;

– Ehtiyatın əks hücumunu asanlaşdırmaq;

– Təminat yollarını hazırlamaq;

– Müdafiə mövqelərini möhkəmləndirmək.

Dördüncü öncəlik ehtimal olunan girmələrin yanlara doğru genişlənməsini qabaqlamaq üçün birinci və ikinci müdafiə mövqeləri arasında seçilən şəbəkə mövqelərindədir.

Beşinci öncəlik ikinci müdafiə mövqeyi ilə düşmənin ehtimal hədəfi arasında təşkil edilən müdafiə bölgəsindədir.

NƏTİCƏ

XX əsrin sonunda Sovetlər Birliyinin dağılması və müstəqil dövlətlərin yaranması dünyada baş verən proseslərə böyük təsir göstərdi.

SSRİ – nin dağılmasından sonra öz həllini tapmamış bir çox problemlər yeni yaranmış müstəqil dövlətlər arasında münaqişə mənbəyi olmuşdur. Bizim regionda bu problemlərdən biri də Xəzər dənizinin hüquqi statusu, dəniz yataqları və təbii sərvətlərinə aid problemdir. Çünki Xəzər dənizi, SSRİ – nin dağılmasından sonra artıq iki dövlətin (SSRİ və İran) deyil, beş dövlətin su hövzəsinə çevrilmişdir. Belə bir şəraitdə onun hüquqi statusunun hələ də öz həllini tapmaması bu su hövzəsinin strateji baxımdan çox əhəmiyyətli olduğunu göstərir.

Bu nöqtəyi nəzərdən Azərbaycan Respublikasının öz dəniz sahillərini və ada rayonlarını müdafiə etməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Ordu və Korpus əməliyyatı (böyük hərbi birləşmələr), Türkiyə SQ-in Quru Qoşunları Təlimnaməsi (100–15) tərcümə, Bakı, 2005

2. Tank və motoatıcı briqada döyüşü, Türkiyə SQ-in Quru Qoşunları Təlimnaməsi (194–5) tərcümə, Bakı, 2012

3. Quru Qoşunları Döyüş Nizamnaməsi (Briqada) tərcümə, Bakı, 2013

РЕЗЮМЕ

Противодесантная оборона морского побережья и прибрежных зон А. Нуралиев

В статье рассматриваются характер обороны наших морских побережий. Потому что, сектор Каспийского моря нашей Республики находится в центральной и южной части моря. Побережье этого региона очень разный. Здесь существуют высокогорные хребты, много пустынных участков, пляжи, сухие местности, береговые отмели. Существование таких многочисленных стратегических островов создают благополучное условие для высадки десанта.

SUMMARY

Assault landing defence of the seacoast and seaside regions A. Nuraliyev

Features of the defence of our shores have been explained normally from this point of view in the article. So Caspian sector of our republic mainly encircles middle and southern parts of the sea. Shores of this region are very different. Together with range of high mountains, wide plot of deserts, beaches, dry steppes and plains exist here. Having this kind of shores in the region and existence of numerous islands assuming strategical importance in the sea indicate for suitable areas of amphibious landing.

MOTOATICI BRİQADA MÜDAFİƏDƏ: KORPUSUN İKİNCİ EŞELON (ÜMUMQOŞUN EHTİYATI) BRİQADASINDA MÜDAFİƏNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Polkovnik-leytenant Sahib ŞAHVERDİYEV

Açar sözlər: müdafiə döyüşü, briqada müdafiədə, manevrli müdafiə, mövqe müdafiəsi.

Ключевые слова: оборонительный бой, бригада в обороне, маневренная оборона, позиционная оборона.

Keywords: defencive battle, the briqade in defense, the defencive of maneuver, the area of defence.

Sahib Şahverdiyev @mail.ru

lar hücumla istiqamətləndirilmiş müdafiə manevrlərini istiqamətləndirmək və idarə etmək üçün lazımı döyüş gücünə malikdirlər. Bu müdafiə manevri, oynaq bir müdafiə və ya mövqe müdafiəsinin birləşdirilməsi

Müdafiə, hücum üçün əlverişli şərtlər əldə olunana qədər bir bölgədə düşmən hücumlarını qarşılamaq, dayandırmaq və ona itki vermək məqsədilə müvəqqəti olaraq tətbiq edilən bir döyüş üsuludur. [2.153]

Müdafiə – briqadanın taktiki fəaliyyətlərinin bir növüdür. Müdafiə düşmənin hücumunu dəf etmək və ya pozmaq, ona zərər vermək, cavabdehlik zonasındakı (müdafiə zolağındakı) vacib rayonları (obyektləri) qorumaq (əldə saxlamaq) və sonrakı fəaliyyət üçün şərait yaratmaq məqsədilə aparılır. [3.46]

Motoatıcı briqadalar korpusun bir hissəsi olaraq müxtəlif müdafiə tapşırıqları icra edə bilirlər. Briqadalar mühafizə, əsas döyüş sahəsi və ehtiyat qüvvələrinin bir hissəsi olaraq, müdafiənin quruluşunun bütün mərhələlərində (müdafiə eşelonlarında) hücum, müdafiə və ya ləngitmə tapşırıqlarını yerinə yetirə bilirlər. Briqadalar, ayrıca korpus birliklərinin böyük bir hissəsi müdafiədə olarkən, öz birliklərimizin ön müdafiə xəttinin əks tərəfində hücum yönli əməliyyatı istiqamətləndirə və idarə edə və ya geri bölgə müdafiəsində ehtiyat qüvvəsi kimi tapşırıq ala bilirlər. Tank və motoatıcı briqada-

ola bilər. [2.154] Briqadanın müdafiəsi düşmənin cinah və geri bölgələrində boşluq yaratmaq və bundan faydalanmaq üçün atəş gücünü, əngəlləri və manevr birləşdirir. Məhəlli olaraq, briqada düşmən hücumunu dayandırmaq, yoldan sapdırmaq və hücum düzülüşünü pozmaq üçün mövcud əngəllərdən istifadə edir. Düşmən taboru güclü tapşırıq qüvvələri yerləşən əlverişsiz əraziyə, qarşılıqlı dəstəklənən müdafiə mövqelərindən şiddətli cinah və ön xətt atəşi açdıqları bölgələrə doğru hərəkət etməyə məcbur edilir. Ehtiyatdakı tabor tapşırıq qüvvələri düşmənin dərinliklərinə hücum edirlər. Hücum helikopterləri ehtiyat və ya yayındırma edən birinci xətt birliklərini qoruyur və dərinlikdəki düşmənin ikinci eşelon birliklərinə hücum edirlər. Radioelektron mübarizə, düşmənin öz birliklərinə idarəetmə və nəzarət qabiliyyətini, artilleriyası və minaatan dəstəyi ilə olan sinxronlaşmasını yoxa çıxarır. Görmədən edilən atəşlər düşmən qüvvələrini yayındırır və zəiflədir. Bu atəşlər düşmən tanklarının mazzəllərini qapamasına, yaxınlaşma istiqamətlərini dəyişmələrinə, düşmənin döyüşə girmiş birliklərini gücləndirmə və tamlaşdırma təminatı qabiliyyətlərinin məhdudlaşdırılmasına səbəb

olur. Tüstü, birliklərimizin yerlərini maskalayır, düşmənin ikinci ešelonusunu təcrid edir, hədəf müəyyənləşdirmə qabiliyyətini azaldır və manevrini xeyli yavaşdır. Düşmənin hücum sürəti azaldıqca müdafiə olunan tərəf yuxarı komandirin niyyət və məqsədi istiqamətində birinci və ya ikinci ešelon qüvvələrinə hücum edəcək şəkildə ələ düşən hər fürsətdən istifadə edir. Müdafiə olunan briqada, düşmənin vuruş əzminin qırılmasını müşayiət edən fiziki halsızlığın və psixoloji şokun birləşməsi ilə taktiki təşəbbüsü yenidən ələ keçirir. Müdafiə əməliyyatında briqadanın hücumedici döyüş sərbəstliyi, yuxarı komandirin niyyət və məqsədlə bağlıdır. Bəzən, briqadanın mühüm bir ərazini əldə saxlaması tələb oluna bilər. Hücum əmri verən yuxarı qərargah briqadanı dəstəkləyir. Taktiki təşəbbüsü ələ keçirmək və ya yuxarı qərargah üçün hücumə keçmə fürsətini yaratmaq briqada müdafiəsinin əsas prinsipidir. [2.155]

Müdafiə bir-birini tamamlayan beş elementdən təşkil edilir:

1. Birliklərimizin təmas xəttinin önündəki bölgədə dərin döyüş.

2. Müdafiə olunan qüvvələrin ön və yanlarında (cinahlarında) mühafizə qüvvəsinin döyüşü.

3. Əsas döyüş sahəsində müdafiə döyüşü.

4. Ön müdafiə ešelonusunun dəstəyində ehtiyatın döyüşü.

5. Arxa bölgədə müdafiə döyüşü.

Briqada müdafiəni **qabaqcadan** hazırlaya və ya **döyüş fəaliyyətlərinin gedişində** müdafiəyə keçə bilər. Müdafiəyə keçmək **məcburən** və ya **öncədən düşünülərək, düşmənlə təmasda olmadan** və ya **onunla bilavasitə təmas şəraitində olaraq** həyata keçirilə bilər. [3.47] Müdafiənin mövqe müdafiəsi və oynaq müdafiə olmaqla iki növü var. Bununla birlikdə, çox vaxt bu müdafiə növlərindən hər ikisi mövcud vəziyyətə və tapşırıqta tam uyğun gəlməyə bilər. Bu səbəbdən, oynaq və mövqe müdafiəsinin birləşməsindən əmələ gələn başqa bir nö-

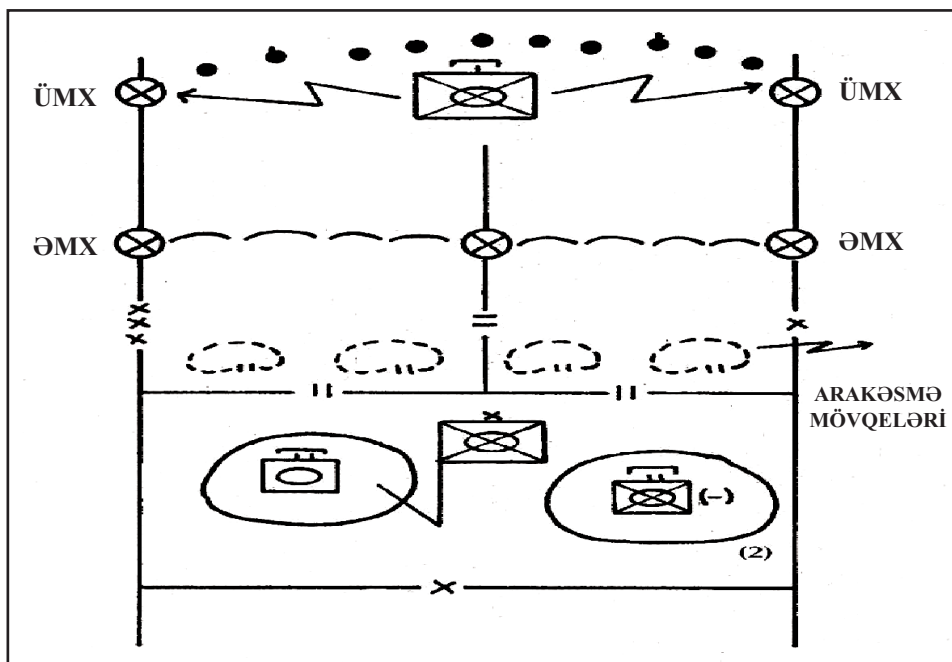
vün tətbiqi lazım gələ bilər. Müdafiənin növü alınan tapşırıq, əldə olan qüvvələr və onların döyüş qabiliyyəti, ərazi, nüvə şəraiti və havadan üstünlük nəzərə alınaraq müəyyənləşdirilir. Korpus briqadalara tapşırıq verərkən müdafiə növünü açıqlaya və ya yalnız bölgələr təhkim etməklə kifayətlənə bilər. Müdafiə üçün korpus komandanlığı tərəfindən əmr edilməmişsə, buna briqada komandiri qərar verir. Briqadalar, mövqe müdafiəsini sərbəst və ya yuxarı birliyin bir hissəsi kimi apara bilərlər. Oynaq müdafiəyə briqadalar bir qayda olaraq, daha böyük qüvvənin bir hissəsi kimi qoşulurlar. [2.159]

Manevrli (oynaq) müdafiə əsas müdafiə növlərindəndir və düşmən hücumunu pozmaq, itki verdirmək, vacib rayonları (obyektləri) qorumaq, bölmələrlə manevr və mövqe müdafiəsi apararaq öz qüvvələrini saxlamaq məqsədilə tətbiq olunur. O, təminat zolağında, birliyin birinci ešelonusunda ləngitmə fəaliyyətləri apararkən müdafiə hüduqları arasında aparıla bilər.

Manevr fəaliyyətləri manevr müdafiəsinin aparılmasında əsasdır və düşməni, onun məhv edilməsi üçün şərait yaradılmış rayonlara cəlb etməyi nəzərdə tutur. Briqadanın bölmələri manevr fəaliyyətləri apararkən müdafiəni, aktiv hücum və reydlərini, qısa əks-həmlələr keçirməyi, düşməni daha həssas vəziyyətə düşəcəyi rayonlara istiqamətləndirmək məqsədilə pusqu və mühəndis maneələrindən geniş istifadə etməyi cəmləşdirməlidirlər.

Mövqe fəaliyyətləri düşmən qüvvələrinin bir hissəsini öz üzərinə cəlb etmək və onun hücum edən qruplaşmalarının arxasında aktiv fəaliyyətlər aparmaq məqsədilə müdafiənin ayrı-ayrı rayonlarını (dayaq məntəqələrini) və ya düşmənin irəliləməsinin qarşısını almaq və onu hazırlanmış rayonlarda daha üstün atəş vasitələri ilə məhv etmək məqsədilə müdafiə mövqelərini əldə saxlamaqla, həmçinin sonunda düşməni darmadağın etmək üçün şərait yaratmaqla keçirilir.

Mövqe müdafiəsi, müdafiə olunan ərazinin

MOTOATICI BRİQADANIN İSTİQAMƏTLƏNDİRDİYİ VƏ İDARƏ ETDİYİ MÖVQE MÜDAFİƏSİ

bilər. [3.48-49]

Briqadanın müdafiədə döyüş düzülüşü geniş cəbhədə və böyük dərinlikdə müdafiənin aparılmasını; yüksək manevr qabiliyyətini və bölmələrin hərəkət sərbəstliyini; manevr müdafiəsinin ayrı-ayrı müdafiə rayonlarının (dayaq məntəqələrini) saxlanması vaxtı mövqe elementləri ilə uyğunluğunu; eyni zamanda iki müdafiə mövqeyinin tutulmasını təmin etməlidir. Şəraitdən asılı olaraq

itirilməsi yol verilməz istiqamətlərdə tətbiq olunur və düşmən hücumunu dəf etmək, ona daha çox zərər vurmaq, cavabdehlik zonasında (müdafiə zolağında) vacib rayonları (obyektləri) əldə saxlamaq məqsədilə aparılır.

O, dərin eşelonlaşdırılmış və mühəndis baxımından inkişaf etdirilmiş müdafiə mövqeləri və rayonları sistemini, hazırlanmış atəşlə zərərvurma sistemini, tutulmuş mövqe, hüddud və rayonların (obyektlərin) düşmən əlinə keçməsinə (alınmasına) mane olmaq və düşmənin hücum edən qoşunlarına maksimal zərbə endirməklə müdafiə zolağını saxlamaqdan ibarətdir. Müdafiədə briqadanın döyüş düzülüşünə birinci və ikinci eşelonlar, bilavasitə tabe olan artilleriya, hava hücumundan müdafiə bölmələri, ehtiyatlar (ümumqoşun, desant əleyhinə və tank əleyhinə), səyyar maneəqurma dəstəsi daxildir. Qəbul edilmiş qərardan asılı olaraq briqadanın döyüş düzülüşünə tabora və ya bölüyə qədər gücləndirilmiş ön, yandan keçən və reydlərlə təminat daxil ola bilərlər. Müdafiənin aparılması zamanı döyüş düzülüşü elementlərinin tərkibi dəyiş

müdafiədə briqadanın döyüş düzülüşü zamanı həm bir, həm də iki eşelon yaradıla bilər. Bir eşelonlu döyüş düzülüşündə ümumqoşun ehtiyatı sürətli manevr imkanını təmin edən rayonlarda, enmiş hava desantlarının məhv edilməsinə, əks-hücumların keçirilməsinə, əlverişli şəraitdə isə düşmən arxasında reydlərlə fəaliyyətə keçmək üçün ən mühüm istiqamətdə, yayılaraq yerləşdirilir.

Müdafiənin aparılması üçün müdafiə mövqeləri və rayonları sistemi yaradılır ki, bu sistemə ön mövqe, taborların cavabdehlik rayonları, müdafiə mövqeləri, həmçinin tabor müdafiəsinin ayrı rayonları (dayaq məntəqələri) daxildir. Cavabdehlik rayonları və müdafiə mövqeləri arasında məsafə orada müdafiə olunan bölmələrin qarşılıqlı dəstəyini, bilavasitə tabeçilikdə olan artilleriyanın yerləşməsinə, zərərvurma və gücləndirmənin digər vasitələrini, ikinci eşelonun və ehtiyatların manevrini təmin etməlidir.

Müdafiənin ayrı rayonları (dayaq məntəqələri) mövqelərarası sahədə yerləşən yaşayış məntəqələrini, keçidləri, yol kəsişmələri və başqa əhəmiyyətli obyektləri, ərazi rayonlarını əldə

saxlamaq üçün yaradılır. Onların müdafiəsi, bir qayda olaraq dairəvi qurulur. [3. 49]

KORPUSUN İKİNCİ EŞELON (ÜMUMQOŞUN EHTİYATI) BRİQADASININ MÜDAFİƏSİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Korpusun ikinci eşelon (ümumqoşun ehtiyatı) briqadası cəmləşmə rayonunda (təhlükəli istiqamətə manevr etməyə hazır vəziyyətdə) yerləşə, ikinci müdafiə hüdudunda müdafiə mövqeləri hazırlaya, korpusun ümumqoşun ehtiyatını təşkil edən briqada isə korpus müdafiəsinin hüdudlararası bölgəsində təyin olunmuş cəmləşmə rayonlarında və ya korpus müdafiə hüdudlarında yerləşə bilər.

Briqada cəmləşmə rayonunda yerləşir, düşmən birinci eşelon briqadasının birinci müdafiə mövqeyinə soxulduqda böyük rəisin komandası ilə qısa zamanda göstərilmiş mövqenin müdafiəsinə keçir.

Briqadanın ikinci (korpus) müdafiə hüdudunda müdafiəsi, dərinlikdən gücünü artırmaq imkanı olmaqla, düşmənin ehtimal olunan əsas zərbə istiqamətində qurulur. Eyni zamanda qoşun yerləşməsindəki dəyişiklik və döyüş tapşırıqlarının dəqiqləşdirilməsi nəzərə alınmaqla mövcud rayonların qurulması sona çatdırılır və yeni müdafiə rayonları qurulur. Mühəndis maneələr sistemi müdafiə hüdudunun ön xəttinin qarşısında qurulur və ya təkmilləşdirilir. Briqada, düşmən haqqında məlumatları yuxarı qərargahdan, birinci eşelon briqadalarından və hava kəşfiyyatı vasitələrindən alır.

Müdafiə hüdudunun tutulması əmr olunduqda briqada komandiri qərarı dəqiqləşdirir, cəmləşmə rayonundan irəliləməyə və cavabdehlik zonasının (müdafiə zolağının) tutulmasına rəhbərlik edir.

Birinci eşelon briqadalarının döyüşünün gedişində ikinci eşelon (ümumqoşun ehtiyatı) briqadası müdafiəyə keçərkən, onun bölmələri dəqiqləşdirilmiş tapşırıqlar çatdırıldıqdan sonra çevik və gizli, səfər mühafizəsinin himayəsi altında, mümkün qədər çoxsaylı marşrutlarla irəliləyərək təyin edilmiş rayonları tuturlar.

Birinci eşelon briqadalarının geri çəkilmə və müdafiə hüdudlarının ön xətti qarşısındakı mühəndis maneələrindən keçidini orada müdafiə olunan bölmələr himayə edirlər. Ön mövqə mövcuddursa, onu müdafiə edən bölmələr birinci eşelon qoşunlarının mütəşəkkil şəkildə geri çəkilməsini təmin edərək düşmənin ön mühafizə bölmələrinin həmləsini dəf edirlər. Düşmənin ön hissələrinin müdafiə hüdudunun ön xəttinə yaxınlaşması ilə onun, geri çəkilən qoşunların ərazisində müdafiəyə soxulması və hərəkətdən hücumun qarşısının alınması üçün tədbirlər görülür.

Müdafiə olunan mövqelərin əldə saxlanılması üçün ikinci eşelon (ümumqoşun ehtiyatlarını təşkil edən) briqadası döyüşü birinci eşelon bri-

qadası kimi aparır.

İkinci ešelon (ümumqoşun ehtiyatı) briqadasının komandiri bütün hallarda şəraiti bilməli, korpus qərargahı, birinci ešelon və ehtiyat briqadaların komandirləri ilə daim əlaqəsi olmalı, müdafiə zolağını tutmağa hazır vəziyyətdə düşmənin hücumu istiqamətlərindəki şəraiti izləməlidir. Döyüş qabiliyyətini itirmiş birinci ešelon birliyini dəyişərkən, böyük rəisin qərarı ilə, ikinci ešelon (ümumqoşun ehtiyatı) briqadası dəyişdiriləcək briqadanın cavabdehlik zonasına (müdafiə zolağına) gizli irəliləyir və qoşunların yerdəyişməsinə həyata keçirir. [3.82]

NƏTİCƏ

Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü uğrunda Dağlıq Qarabağda aparılmış döyüş əməliyyatlarının, həmçinin hal-hazırda atəşkəs rejimi şəraitində Silahlı Qüvvələrin apardığı müdafiə əməliyyatının təhlilinin nəticəsində ortaya müxtəlif ideyalar çıxır. Bu ideyalar qoşunların gələcək döyüş əməliyyatlarına hazırlığı və əməliyyatların gedişi prosesində reallığa çevrilməlidir. Daim inkişafda olan Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin qabaqcıl dünya ölkələri ordularının müasir döyüş təcrübələrindən istifadə etməklə öz müdafiə imkanlarını artırması vacibdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Ordu və Korpus əməliyyatı (böyük hərbi birləşmələr), Türkiyə SQ-in Quru Qoşunları Təlimnaməsi (100–15) tərcümə, Bakı, 2005
2. Tank və motoatıcı briqada döyüşü, Türkiyə SQ-in Quru Qoşunları Təlimnaməsi (194–5) tərcümə, Bakı, 2012
3. Quru Qoşunları Döyüş Nizamnaməsi, Rusiya SQ (Briqada) tərcümə, Bakı, 2013

РЕЗЮМЕ

**Мотострелковая бригада в обороне: оборонительные особенности бригады (общевойсковой резерв) – второго эшелона корпуса
С. Шахвердиев**

Статья направлена на усовершенствование процесса квалификации ведения оборонительных боев в современных условиях. В статье раскрыты важные информации относительно оборонительного боя в современных условиях. Анализ источников показывает, что подготовка оборонительных операций и тактика ведения обороны должна усовершенствоваться учитывая возможности современных оружий, боевой и другой техники.

SUMMARY

**Infantry brigade in the defensive. defence specialities of the brigade (army reserv) – the second stage of the corps
S. Shakhverdiev**

The paper was directed to develop the leading of defensive battles in modern conditions. In paper discovered main informations according the defensive battles in modern warfares. The analyse of resources shows, that defensive operations preparation and defensive tactics should to improve according of capabilities modern weapons, arms and armors.

ARTİLLERİYANIN HÜCUMDA TƏTBİQİNİN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ, DÜŞMƏNƏ ATƏSLƏ ZƏRƏRVURMANIN DÖVRLƏRİ

Polkovnik-leytenant Aqil CƏBRAYILOV

Açar sözlər: hücumda artilleriya, atəş dəstəyi, atəş tələfatı, düşmən.

Ключевые слова: артиллерия в наступлении, огневое поражение, огневая поддержка, противник.

Keywords: artillery in offensive, war fire destruction, fire support, enemy.

Aqil Cəbraylov@mail.ru

Müasir dövrdə raket qoşunları və artilleriya düşmənin atəş tələfatının əsas vasitəsi sayılır. 70-ci illərin axırı və 80-ci illərin əvvəlində keçirilmiş qoşun təlimlərinin təcrübəsi göstərir ki, hü-

Artilleriya quru qoşunlarının bir növünü təşkil edir və düşməyə əsas atəş tələfatı verən qoşun növüdür. Motoatıcı və tank qoşunlarının ən effektiv atəş dəstəyi vasitəsidir. O, böyük atış uzaqlığına malikdir, atəş və zərbələrin güclü- lüyünü və dəqiqliyini, geniş manevr qabiliyyətini, istənilən şəraitdə düşməyə qəfil və cəld atəş və nüvə zərbələrini endirmək imkanlarını əhatə edir.

Qarşıda duran tapşırıqları yerinə yetirmək üçün artilleriya adi mərmilərdən, yüksək sər- rastlıq yaradan geniş partlayışlı, həmçinin nüvə mərmilərindən istifadə edə bilər.

HÜCUMDA ARTİLLERİYA TƏMİNATININ ƏSASLARI BARƏDƏ

Müharibələrin təcrübəsi göstərir ki, müdafiə hərəkətləri ilə qələbəni əldə etmək olmaz. An- caq yüksək templərdə və böyük dərinliyə keçir- lən həlledici hücum, soxulmuş düşmənin dar- madağın edilməsinə və itirilmiş ərazinin ələ keçirilməsinə gətirib çıxara bilər.

Hücumda artilleriyanın əsas vəzifəsi düşməyə qarşı atəş üstünlüyünün əldə edilməsindən və onun bütün döyüş müddətində əldə saxlanılma- sından ibarətdir. Bu vəzifə başqa atəş tələfatı vasitələri və radioelektron susdurma vasitələri ilə əlaqədə olaraq birlikdə həll edilir.

cumda düşmənin tələfat tapşırıqlarının 60-70%- ni artilleriya, 20-30%-ni aviasiya, 10%-ə qədə- rini isə başqa vasitələr həll edirlər.

Düşmənin darmadağın edilməsində artilleriya- nın böyük rolu var. Böyük Vətən müharibəsi dövründə düşmənin atəş tələfatının bütün tap- şırıqlarının 60%-i artilleriyanın payına düşürdü.

Aşağıdakılara riayət etməklə hücumda mü- vəffəqiyyəti əldə etmək olar:

- adi silahların atəşi ilə düşmənin məhv edil- məsi və etibarlı susdurulması ilə;
- həmlənin iti sürətdə keçirilməsi ilə;
- tank və mexanikləşdirilmiş hissə və böl- mələrin fasiləsiz hücumu ilə.

Atəş üstünlüyü belə əldə edilir:

- əsas istiqamətlərdə qüvvə və tələfat vasitə- lərinin say və keyfiyyət üstünlüyünü yaratmaq məqsədilə artilleriyanın və başqa tələfat vasitə- lərinin kütləvi halda istifadəsi ilə;
- düşmən kəşfiyyatını fasiləsiz aparmaqla;
- vacib obyektləri və hədəfləri etibarlı sus- durmaqla;
- cəlb edilmiş bütün tələfat vasitələrinin sıx əlaqəsi ilə;
- hərbi hissələr və bölmələrin atəş tələfatının nəticələrini vaxtında istifadə etməklə.

Hücum əməliyyatının müvəffəqiyyətlə başa çatması, böyük miqyasda manevr bölmələrinin

atəş dəstəyindən asılıdır. Bu məqsədə çatmaq üçün artilleriya zabitləri hücum əməliyyatında artilleriyanın tətbiqini yaxşı bilməlidirlər.

Hücumda artilleriyanın döyüş fəaliyyətinin planlaşdırılmasına aiddir:

- artilleriya atəşlərinin planlaşdırılması;
- artilleriyanın manevrinin planlaşdırılması;
- döyüş təminatının planlaşdırılması.

Artilleriyanın hücumda döyüş tətbiqinin əsas prinsipləri bunlardır:

- əsas zərbə istiqamətində atəş vasitələrinin cəmləşdirilməsi;
- artilleriyanın atəşi ilə geniş manevr;
- ümumqoşun birləşmə və hissələrinin atəşlə fasiləsiz dəstəklənməsi;
- ümumqoşun (Quru Qoşunları), hərbi dəniz və hərbi hava qüvvələri ilə daim qarşılıqlı əlaqədə olması;
- artilleriya hissə və bölmələrinin və onların atəşlərinin fasiləsiz idarə olunması.

Hücum zamanı artilleriya digər zərərvurma vasitələri ilə qarşılıqlı fəaliyyətdə aşağıdakı taktiki və atəş tapşırıqlarını yerinə yetirir:

- müharibənin (döyüşün) başlanğıc mərhələlərində digər güc və vasitələrlə birlikdə düşmən qoşunlarının idarəetmə məntəqələrinə, kəşfiyyat-atəş sistemlərinə və komplekslərinə, ən vacib vasitələrinə atəş zərbələri endirərək onların idarə edilməsinə əngəl yaradır;
- yeni kəşf olunmuş nüvə və kimyəvi hücum vasitələrini, qoşunlarımızın hərəkətinə mane olan düşmənin uzaqvuran atəş vasitələrini, kəşfiyyat vasitələrini və əsas idarəetmə məntəqələrini məhv edərək (susduraraq) korpus (briqada) bölmələrinin dərinlikdən hərəkətini atəşlə örtür;
- düşmənin əks-həmləsini dəf edərək yeni kəşf olunmuş nüvə və kimyəvi hücum vasitələri, artilleriya və minaatan batareyaları (taqımları) idarəetmə məntəqələrinə zərər vurmada iştirak edir, həmçinin qoşunlarımızın hücumu hazırlaşan bölmələrinə zərbə endirə bilən düşmənin tank və motopiyada bölmələrini məhv edir;
- I eşelon hissə və bölmələrinin döyüş düzü-

lüşünə acılmasını atəşlə örtür və həmlənin artilleriya hazırlığı zamanı yarma sahəsində və cinahlarda yerləşən hədəflərə zərər vuraraq onların həmləsini hazırlayır;

- düşmənin canlı qüvvə, tank əleyhinə və digər atəş vasitələrinə həmlə edən bölmələrin bilavasitə önündə və cinahlarında, həmçinin yaxın ehtiyatlarını yeni kəşf olunmuş nüvə və kimyəvi hücum vasitələrini ardıcıl məhv edərək tank və motoatıcı bölmələrin həmləsini dəstəkləyir;

- digər vasitələrlə birgə düşmən qruplaşmalarının hərəkətini, açılmasını dəf edir, əks-həmləyə keçərkən isə ÖAM-dən kütləvi və toplanmış atəşlə və düzünətuşlama atışı ilə zərər vurur, həmçinin həmləni dəstəkləyən artilleriyanı susdurur;

- II eşelonun və ehtiyatın döyüşə yeridilməsini dəstəkləyir. Bu məqsədlə II eşelonun (ehtiyat) hərəkəti və açılması mərhələsində artilleriya düşmənin nüvə və kimyəvi hücum vasitələrini və artilleriyanı məhv edir; bilavasitə II eşelonun həmləyə keçməsindən əvvəl döyüşə yeridilmə həddində düşmənin canlı qüvvə və TƏ vasitələrini atəşlə susdurur; II eşelon döyüşə girdikdən sonra toplanmış və tək hədəfə atəşlə onun hərəkətini dəstəkləyir;

- müdafiənin dərinliyində düşməni müdafiə mövqələrinin tutulmasına imkan vermir, onun geri çəkilmə və ehtiyatdan hərəkət edən bölmələrinə zərər vuraraq və müdafiə olunan düşmənin darmadağın edilməsi üçün ön dəstələrin fəaliyyətini və korpusun (briqada) əsas qüvvələrinin həmləsini dəstəkləyərək, düşməni hərəkətdən yarılmasını hazırlayır;

- ilk növbədə zenit vasitələrini, komanda məntəqələrini, həmçinin desantın çıxarılma vaxtı və uçuş zolağında düşmənin canlı qüvvə və atəş vasitələrinə zərər vuraraq, taktiki hava desantının çıxarılmasını və fəaliyyətini dəstəkləyir;

- su maneələrini keçərkən korpusun (briqada) hissə və bölmələrinin fəaliyyətini dəstəkləyir. Bu zaman artilleriyanın əsas zərərvurma obyektləri su manesi sahəsində müdafiənin vacib

qovşaqları, düşmənin nüvə və kimyəvi hücum vasitələri, artilleriya və minaatan batareyaları, komanda məntəqələri və yaxın ehtiyatları hesab olunur;

– hücumun gedişində əsas obyektləri və hədələri möhkəmləndirir. Bu məqsədlə düşmənin yenidən həmin ərazini ələ keçirmə cəhdini dəf etmək üçün artilleriyanın atəş sistemi yaradılır; TƏ artilleriya və TƏİR hissələri düşmən tanklarının əks-həmləsini dəf etmək üçün mövqe tuturlar.

Hücumda düşməyə atəşlə zərərvermə dövrləri:

- qoşunların hərəkətinin artilleriya təminatı;
- həmlənin artilleriya hazırlığı;
- həmlənin artilleriya dəstəyi;
- düşmən müdafiəsinin dərinliyində hücum edən qoşunların artilleriya müşayiəti.

I. QOŞUNLARIN HƏRƏKƏTİNİN ARTİLLERİYA TƏMİNATI DÖVRÜ

Qoşunların hərəkətinin artilleriya təminatı dərinlikdən hərəkət edən qoşunlara düşmənin uzaq məsafələrdən atəş aparmasına mane olmaq məqsədilə aparılır. Bu zaman artilleriya aviasiya və digər vasitələrlə qarşılıqlı fəaliyyətdə düşmənin nüvə və kimyəvi basqın vasitələrinə, uzaqvuran artilleriya batareyalarına, o cümlədən YARS, aviasiyamızın fəaliyyət istiqamətindəki HHM-in əsas obyektlərinə, həmçinin ən vacib kəşfiyyat vasitələrinə və idarə etmə məntəqələrinə (mərkəzlərinə) zərər vurur.

Bu tapşırıqların yerinə yetirilməsinə artilleriya bölmələrinin minimal miqdarı cəlb olunur.

Qoşunların hərəkətinin artilleriya təminatı əvvəlcədən planlaşdırılmış adi raket zərbələri və kəşf olunan hədəflərə artilleriyanın atəş ilə, həm də planlaşdırılmayan qoşunların hərəkəti başlayan zaman özünü biruzə verən hədəflərə zərbələrlə (atəş basqınları ilə) yerinə yetirilir. Bu dövr həmlənin artilleriya hazırlığı başladığı

da qurtarır. Ön xətdən çox da uzaq olmayan çıxış rayonlarında (20-25 km) qoşunların hərəkətinin artilleriya təminatı aparılmır. Bu zaman düşməyə atəşlə zərərvermə həmlənin artilleriya hazırlığı ilə başlayır.

Çıxış rayonlarından asılı olaraq qoşunların hərəkətinin artilleriya təminatı başlaya bilər:

- hissələrin çıxış rayonlarından hərəkətindən əvvəl;
- hərəkətin başladığı andan.

Yuxarı rəisin (komandirin) göstərişləri üzrə qoşunların hərəkətinin artilleriya təminatını planlaşdırarkən düşmənin atəşlə əks-hazırlığı imkanlarının ləğv edilməsi üçün raket və artilleriya atəşi ilə zərbələrə baxılır.

II. HƏMLƏNİN ARTİLLERİYA HAZIRLIĞI DÖVRÜ

Artilleriya hazırlığı adətən yeni kəşf olunmuş nüvə basqın vasitələri, bütün növ artilleriya və həmlə obyektlərinə güclü atəş basqınları ilə başlayır (ön xətdə və yaxın dərinlikdə yerləşən dayaq məntəqələrinə).

Düşmənin artilleriyası atəş müşahidələrini nəzərə almaqla bir neçə atəş basqını ilə susdurulur. Onların sayı ən azı iki olmaqla artilleriya hazırlığının davamından asılıdır. Düşmənin batareyaları üzrə atəş basqınları arasındakı vaxt ən azı 15–20 dəqiqə olmalıdır. I eşelon taboqlarının dayaq məntəqələrində yerləşən canlı qüvvə və atəş vasitələri dəqiqliklə susdurulur. Ön xəttin dayaq məntəqələrində yerləşən və ya digər müşahidə olunan atəş vasitələri top və tanklardan düzünətuşlama atışı ilə məhv edilir. Hər hansı iki hədəfə iki-üç top (tank) təyin olunur. Düşmənin dağıdılması çox vaxt aparan müdafiə qurğuları vaxtından əvvəl artilleriya hazırlığı başlayanadək dağıdıla bilər.

Həmlənin artilleriya hazırlığı dövründə adətən bir və bir neçə atəş basqını ilə hədəflərə zərər vurulur. Bu təsir aşağıda göstərilən cədvəldə qeyd olunmuşdur.

ZİREHLİ HƏDƏFLƏRƏ ATIŞ VAXTI MƏRMİLƏRİN
TƏLƏFAT RADIUSUNUN r_{zrh} ƏHƏMİYYƏTİ

Hədəflər	Atış zamanı r_{zrh} (m) mənası											
	Yivli sistemlər					Minaatanlar			Reaktiv artilleriya ilə			
	Çapı, mm									Orta çaplı	Uzaqyuran orta çaplı	İri çaplı
	100	122	130	152	203	120	160	240				
Orta çəkili tank	-	-	-	-	0.5	-	-	0.5	-	-	0.5	
Yüngül çəkili tank	-	0.5	0.5	1.0	1.5	0.5	1.0	2.0	0.5	0.7	2.0	
Piyadamanın döyüş məşını (ZTR)	0.3	0.8	1.0	1.5	2.2	0.8	1.6	2.5	0.8	1.2	2.5	

Növbəti atəş dərinliyə köçürülür və birinci atəş basqını zamanı zərər vurulmayan bütün hədəflər susdurulur.

Artilleriya hazırlığı bir qayda olaraq, düşmənin ön xətdə yerləşən canlı qüvvə və atəş vasitələri, artilleriyası, həm də idarəetmə məntəqələrinə atəş basqını ilə qurtarır; onun qurtarma vaxtı «S» vaxtından bir az əvvəl, adətən piyada və tankların həmlə üçün açılma həddinə çıxma vaxtı ilə üst-üstə düşür. Artilleriya və minaatan batareyalarına son atəş basqını artilleriya hazırlığının sonu və artilleriya dəstəyinin başlanması vaxtını örtməlidir.

Həmlənin artilleriya hazırlığının ardıcılığı və qurulması hər an orijinal olmalı, yəni düşməne bölmələrimizin həmlə vaxtını müəyyən etmə imkanı verilməməlidir.

Cəlb olunan artilleriyanın tərkibi artilleriya hazırlığının təşkili şəraitinin konkret şərtlərdən asılıdır.

Bilavasitə təmasdan hücumda adətən artilleriya hazırlığına bütün I eşelonda yerləşən tabor, briqada, korpus artilleriyası cəlb (ştat və verilən) olunur.

II eşelonun (briqada və yuxarı) tabor artilleriyası adətən artilleriya hazırlığına cəlb olunmur. Bəzi hallarda (artilleriyanın və müəyyən vaxtın çatmadığı halda) II eşelondan tabor minaatan-

ları I eşelon briqada artilleriyasının tərkibində artilleriya hazırlığına cəlb oluna bilər.

Bu zaman onlardan yalnız öz taborlarının fəaliyyəti müəyyən olunmuş istiqamətdə istifadə olunur; həmlə başlayan zaman bu minaatanlar AM-də qalır və öz taborlarına bu həddə çıxdığı anda qoşulur.

II eşelon (ehtiyatın) briqada və korpus artilleriyası bir qayda olaraq, artilleriya hazırlığına tam və ya natamam şəkildə, həmçinin qoşunların (hansı ki, ona verilib) mümkün fəaliyyət istiqamətinə cəlb oluna bilər. Bu artilleriya həm də artilleriya dəstəyinə cəlb oluna bilər, lakin bu zaman atəş mövqeləri dəyişmir. Öz tapşırıqlarını yerinə yetirdikdən sonra onlar öz birləşmələrinə qoşulanadək yerlərində qala bilər və ya təşkil olunmuş şəkildə öz yerlərinə qayıdırlar.

Düzünətuşlama atışı üçün həmlə edən tank hissələri (adətən yarısı) artilleriya hazırlığının son atəş hücumuna cəlb oluna bilər (həmlədən əvvəl). Bütün hallarda tanklar atəşaparma həddinə artıq başlanılmış artilleriya atəşləri altında çıxır.

Hazırlanmış müdafiəyə hərəkətdən hücum zamanı artilleriya hazırlığına artilleriya və tankların cəlb olunması qaydaları bilavasitə təmasdan hücumda olduğu kimidir. Tabor artille-

riyasının tərkibi istisna olunur, xüsusilə I eşelon tabor artilleriyası artilleriya hazırlığına bir qayda olaraq cəlb olunmur. Onlar öz taborlarının tərkibində irəliləyir və açılırlar. Bu zaman irəlidə hərəkət edən bölmələrdən xeyli artilleriya cəlb olunur.

Hesablama metodu aşağıdakılardan ibarətdir:

– həmlənin artilleriya hazırlığı dövründə eyni zamanda artilleriya ilə yerinə yetiriləcək lazımı atəş tapşırıqları müəyyən edilir;

– düşmənin müxtəlif hədəflərinə zərər vurmaq üçün cəlb olunan topların artilleriya hazırlığının aparılması üçün artilleriyanın ümumi tələbatı müəyyən edilir;

– əldə olan artilleriyadan (ştat və verilən) hansı və nə qədər artilleriya cəlb edilməsinin məqsədəuyğunluğu təyin edilir;

– II eşelondan (ehtiyatdan), qonşulardan və irəlidə hərəkət edən bölmələrdən nə qədər artilleriya (tank) cəlb edilməsi müəyyən olunur.

III. HƏMLƏNİN ARTİLLERİYA DƏSTƏYİ DÖVRÜ

Artilleriya dəstəyi dövrü aşağıdakı məqsədlərlə keçirilir:

– I eşelonunun hissə və bölmələrinin yüksək tempdə, az itkilərlə və böyük dərinliyə keçirilən həmlələrinin təminatı;

– düşməne qarşı atəş üstünlüyünün saxlanması;

– düşmənin pozulmuş atəş sistemi və idarəetməsinin bərpasının mümkünsüzləşdirilməsi;

– yarma sahəsinə düşmən ehtiyatlarının manevrinin mümkünsüzləşdirilməsi.

Bu məqsədlərə bilavasitə cəbhənin önündə və həmlə edən bölmələrin cinahlarındakı düşmənin atəş vasitələrinin (1-ci növbədə TƏ), canlı qüvvələrinin, eləcə də onun yenidən kəşf edilmiş və canlanmış atəş vasitələrinin, artilleriyasının, İEM-nin, REMV-nin, yaxın ehtiyatlarının vaxtında və etibarlı məhv edilməsindən və susdurulmasından sonra nail olmaq olar.

Həmlənin artilleriya dəstəyi dövrü həmlənin artilleriya hazırlığı qurtardıqdan dərhal sonra başlayır. Hazırlanmış müdafiənin yüksək tempdə yarılmalarının təminatı məqsədlə o, həmlə

edən hissələr tərəfindən düşmənin I eşelon briqadasının müdafiəsinin dərinliyinə qədər davam edir, yəni həmlə edən hissələr əsas qüvvələrini cəmləşdirərək 8-10 km-də və daha çox dərinlikdə tələfat verir. Tələsik tutulmuş müdafiənin yarılmaları zamanı, eləcə də düşməne yaxın dərinliyə həlledici nüvə zərbəsi endirildiyi hallarda, həmlənin artilleriya dəstəyi dövrü düşmənin I eşelonunun taborlar müdafiəsinin dərinliyinə qədər keçirilə bilər.

Düşmənin atəş tələfatının fasiləsiz təminatı və bizim qoşunların həmləyə keçmə anını gizlətmək məqsədilə həmlənin artilleriya dəstəyi dövrü düşmən tərəfindən aşkar edilməməsi şərti ilə başlamalı, atəş fasiləsiz aparılmalı və onun sıxlığı dəyişməməlidir. Nəticədə bu əldə edilir:

– həmlənin artilleriya dəstəyi dövrünün əvvəlində artilleriya hazırlığının axırıncı atəş basqısında olduğu atəş sıxlığı ilə hədəflərə atəşin davam etdirməsi ilə;

– artilleriya və minaatan batareyalarına örtmə atəş basqısının keçirilməsi ilə;

– tank və motoatıcı bölmələrin həmləyə hərəkəti başladıqda, ön xətdə olan hədəflərə toplarla, TƏİR-lə və tanklarla düzünətuşlama atəşinin aparılmasının davam etdirilməsi ilə;

– həmlənin artilleriya dəstəyi dövründə dərin atəş zonasının yaradılmasını təmin edən atəş növlərinin tətbiqi ilə.

Düşmən müdafiəsinin xüsusiyyətindən, ərazinin şəraiti, həmlənin üsulu, artilleriya və döyüş sursatlarının mövcudluğu və hücum hazırlıq vaxtından asılı olaraq, həmlənin artilleriya dəstəyi müxtəlif atəş növləri ilə keçirilə bilər. Bu atəş növləri ardıcıl (dərinlik üzrə) və yaxud eyni zamanda (istiqamət üzrə) aparıla bilər. Belə ki, məsələn, I eşelon taborunun müdafiəsinin dərinliyinə atəş dalğası, I mövqe və briqada ehtiyat mövqeləri arasında toplanmış atəş və tək hədəflərə atəş, briqada ehtiyat mövqeləri dərinliyinə isə atəşin ardıcıl toplanması tətbiq edilə bilər.

Bir sıra hallarda düşmən müdafiəsinin qurulmasından, ərazinin şəraiti və müşahidəsindən asılı olaraq müxtəlif istiqamətlərdə eyni zaman-

da müxtəlif atəş növləri istifadə edilə bilər. Məsələn, bir istiqamətdə hərəkətli atəş zonası, başqa istiqamətdə isə atəşin ardıcıl toplanması istifadə edilə bilər. Bütün hallarda örtülü atəş mövqelərindən artilleriyanın atəşi düzünəməyə atışı üçün ayrılmış atəş vasitələrinin atəşi ilə tamamlanır (gücləndirməlidir).

Açıq və orta dərəcəli ərazilərdə dayaq məntəqələri prinsipində qurulmuş müdafiənin yarılmasında həmlənin artilleriya dəstəyi atəşin ardıcıl toplanması növü ilə toplanmış atəş və tək hədəflərə atəş növlərinin birləşməsi ilə də keçirilə bilər.

Düşmənin müdafiəsində TƏ vasitələr həddindən artıq çox olduqda, onların dərin eşeləndirilməsi, tam kəşf edilməsi üçün vaxtın az olması zamanı və açıq ərazilərdə hərəkətli atəş zonası tətbiq edilir.

Düşmənin tələsik tutulmuş müdafiəsini yardıqda həmlənin artilleriya dəstəyi dövrü, eləcə də düşmənin müdafiəsinin dərinliyində qoşun hərəkətlərinin himayəsində (2-ci eşelonun döyüşə girməsi) toplanmış atəşlə tək hədəflərə atəşin birləşməsi ilə keçirilə bilər. Briqadanın yarma sahəsinə həmlənin artilleriya dəstəyi dövründə adətən briqada artilleriya qrupları cəlb edilir.

Bundan əlavə tabe olduğu rəisin qərarı ilə həmlənin artilleriya (atəş) dəstəyi üçün tabe olduğu rəisin artilleriya qrupunun tərkibindən artilleriya bölmələri təyin edilə bilər.

Həmlənin artilleriya dəstəyi dövründə, həmçinin yenidən aşkarlanmış artilleriya və minaatan batareyalarına və ya bizim qoşunların irəliləməsinə müqavimət göstərən düşmənin canlı qüvvələrinə atəşlə zərər vurulur.

IV. DÜŞMƏN MÜDAFİƏSİNİN DƏRİNLİYİNDƏ HÜCUM EDƏN QOŞUNLARIN ARTİLLERİYA MÜŞAYİƏTİ DÖVRÜ

Düşmənin müdafiəsinin dərinliyində hücum edən qoşunların artilleriya müşayiəti dövrünün məqsədi ümumqoşun birliklərinin döyüş tapşırığının bütün dərinlik boyu piyada və tankların hücumlarını dəstəkləməkdir. Döyüş tapşırıqları hücumların gedişi əsnasında yaranır və yerinə

yetirilir.

Düşmənin müdafiəsinin dərinliyində hücum edən qoşunların artilleriya müşayiəti dövrü hücum edən qoşunların düşməyə fasiləsiz atəş təsiri göstərmək məqsədilə keçirilir. O, birləşmənin döyüş tapşırığının bütün dərinliyi üzrə aparılır.

Düşmənin müdafiəsinin dərinliyində hücum edən qoşunların artilleriya müşayiətinin gedişində artilleriya hücum edən qoşunlara, müqavimət göstərən düşməyə, onun əks-həmləyə keçmək və müdafiə xəttini tutmaq üçün irəliləyən ehtiyatlarına və qruplarına, eləcə də qoşunlarımız tərəfindən su maneələrini keçdikdə, uçuşun himayəsində, hava (dəniz) desantlarının tullanmasında və hərəkətlərində, mühasirə etmiş qrupların darmadağın edilməsində, düşmənin izlənməsində və tutulmuş hədəflərin möhkəmləndirilməsində, briqadanın 2-ci eşelonunun və ehtiyatlarının döyüşə girməsinin himayəsində ardıcıl olaraq tələfat verir.

Düşmənin müdafiəsinin dərinliyində hücum edən qoşunların artilleriya müşayiəti dövründə müdafiə mövqelərini yardıqda, su maneələrini keçdikdə, mühasirə etmiş qrupları darmadağın etdikdə və briqada başqa vacib tapşırıqları həll etdikdə həmlənin artilleriya hazırlığı və artilleriya dəstəyi dövrləri keçirilə bilər.

Artilleriya və minaatan batareyaları, adətən, bir atəş basqını ilə susdurulur. Mərmilərin məsrəfi döyüş sursatlarının mövcudluğundan asılıdır.

Mərmilərin məsrəfi hədəflərin ölçülərindən, onların susdurulmasının müddətindən və tələb olunan atəş sıxlığından asılı olaraq təyin edilir. Dərinlikdə döyüş zamanı idarə edilən və özü-tuşlanan döyüş sursatları, hazır öldürücü elementləri olan sursatlar, kasetli döyüş hissələri, radiopartladıcı, ərazini distansiyadan minalama və tüstüləmə mərmiləri öz tətbiqini geniş formada tapmalıdır.

Briqadanın artilleriya ilə gücləndirilməsi asılıdır (onun miqdarı):

- qarşıda duran düşmənin qruplaşmasının tərkibindən və onun müdafiəsinin xüsusiyyətindən;
- korpusun əməliyyat düzülüşündə briqadanın

rolu və yerindən, onun döyüş tapşırığından;

– tabe olduğu rəisin sərəncamında olan artilleriyasından.

Müdafiənin dərinliyində dinamik döyüşlər artdığı üçün briqadanın tam müstəqil hərəkətlərinin təminatı məqsədilə artilleriya tələbinin kriteriyası da nəzərə alınmalıdır. Təcrübə göstərir ki, korpusun əsas zərbə istiqamətində hücum edən briqadaya 1-3 artilleriya divizionu təhkim edilə bilər.

Səhra artilleriya sistemi, hədəf üzərində istənilən təsiri təmin etmək üçün lazımi bütün elementləri əhatə edir.

Artilleriya, yerüstü hədəflərə qarşı atəş üçün quru qoşunlarının əsas elementidir. Artilleriya (nüvə olmayan, nüvə, kimyəvi, bioloji) hər cür döyüş şəraitində atəş dəstəyi təmin etmək üçün hazırlanmalıdır.

NƏTİCƏ

Bu günə qədər baş vermiş müharibələr və əməliyyatların nəticəsi olaraq artilleriya birliklərinin ən vacib qoşun növlərindən biri olduğu qənaətinə gəlmək olar. Artilleriya sistemlərinin istiqamətlər üzrə uzaq vurması, manevrliyi və atəş effektivliyinin artırılması qoşunların effektiv himayəsini təşkil edə bilər. Artilleriya birliklərinin yüksək döyüş hazırlığına digər qoşun növləri ilə qarşılıqlı əlaqədə olması, yüksək mənəvi psixoloji vəziyyət, artilleriya sistemləri və sursatlarının müxtəlifliyi, manevr qabiliyyətinin yüksəldilməsi və avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinin istifadəsi ilə nail olmaq olar.

ƏDƏBİYYAT:

1. Quru Qoşunları Artilleriyasının döyüş nizamnaməsi. I hissə, Bakı, Hərbi nəşriyyat, 2005
2. KKT-6-20 (A) Topçunun taktiki və atəş dəstəyi
3. Artilleriya atışının və atəşinin idarə edilməsi. I hissə, Bakı, Hərbi nəşriyyat, 2003

РЕЗЮМЕ

Основные принципы применения артиллерии в наступлении, периоды огневого поражения противника

А. Джабраилов

В статье проведен анализ, а также обоснована актуальность проблемы историческими фактами. Описывается важнейшая роль артиллерии по огневому поражению противника в наступлении и их боевое применение в боевых действиях. Раскрыта тема правильное боевое применение артиллерии по уничтожению целей в наступлении и эффективность артиллерийского огня.

SUMMARY

The basic principles of artillery in the offensive war, the periods of destruction fire on the enemy

A. Jabrailov

Actuality of the problem has been grounded to historical facts and analyzed in the article. Important role of artillery in the times of causing fire destruction to the enemy, its usage possibility and application in attack have been explained. Using artillery correctly in the stage of fire destruction to the enemy during target perishing, effective creation of artillery fire have been clarified.

DAĞLIQ ƏRAZİDƏ KƏŞFİYYATIN APARILMASI

Mayor Səfaqət ƏLİYEV

Açar sözlər: Dağlıq ərazi, dağ-kəşfiyyat təchizatı, dağlarda hərəkət, dağlarda kəşfiyyatın aparılması.

Ключевые слова: Горная местность, горно-разведывательные принадлежности, действия в горах, разведка в горах.

Keywords: Mountainous terrain, equipments for mountainous terrain, movement in (the) mountains, reconnaissance on the mountains.

səfa əliyev 1980@mail.ru

almaq lazımdır. Relyef dağlarda qoşunların döyüş fəaliyyətinə çox böyük təsir göstərir. Dağ relyefinin əsas xüsusiyyətləri 1-ci cədvəldə göstərilmişdir.

Dağlıq Qarabağdakı alçaq dağlar taktiki və operativ kəşfiyyatın aparılmasında əhəmiyyətli və təbii sədlərdir, burada relyef maillik təşkil edir. Oralarda çox rahat keçidlər, dərələr və çuxurlar, nisbətən inkişaf etmiş yol şəbəkəsi vardır. Bütün bunlar alçaq dağlarda, ümumiyyətlə belə rayonlarda yüksək temple kəşfiyyat aparmaq, hər növ kəşfiyyat texnikası tətbiq etmək imkanı verir.

Orta yüksəklikli dağlar operativ-strateji əhəmiyyətli təbii maneələrlə səciyyələnir. Bu dağların çoxu dikdir, yamaclarında əhalinin yaşama imkanları var. Aşırımlar qışda hərəkət üçün çətin keçiləndir, kəşfiyyat orqanlarının mənevriyi məhdudlaşdırır, yoldan kənarında texni-

DAĞLIQ ƏRAZİNİN FİZİKİ-COĞRAFI XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ONLARIN KƏŞFİYYATIN APARILMASINA TƏSİRİ

Dağlar – yer səthinin çıxıntılı sahəsidir və yüksəkliklərin olması, kəskin sürətdə dəyişməsi, yamacların mailliyi ilə səciyyələnir. Dağlar: alçaq (500 m-dən 1000 m-ə kimi), orta (1000 m-dən 2000 m-ə kimi) və yüksək (2000 m-dən yuxarı) kateqoriyaya bölünür.

Dağlıq ərazidə kəşfiyyat bölmələrinin döyüş tapşırıqlarını yerinə yetirməsinin özünəxas xüsusiyyətləri var. Bu zaman ərazinin xarakterini, onun relyefini, iqlim və başqa şərtləri nəzərə

Dağların yüksəkliyi	Dəniz səviyyəsindən hündürlüyü (m)	Yamacların malik olduqları maillik	Hər 2 km-dən nisbi yüksəklik (m)	Relyefin ümumi xüsusiyyətləri
ALÇAQ (dağətəyi)	500-1000	5-10°	200-500	Relyef hamar və dairəvidir. Yol nisbətən yaxşıdır.
ORTA	1000-2000	10-25°	500-1000	Dağlıq sahəni dərələr və kanyonlar kəsir. Dərələrin tutumu məhduddur.
YÜKSƏK	2000-dən yuxarı	25°-dən yuxarı	1000-dən yuxarı	Qayalı dağ silsilələri dərələrlə hüdudlanır, dağın bəzi yerləri buz və qar sahələri ilə örtülüdür

CƏDVƏL 1 (1. SƏH. 4)

kanın tətbiqi çətin olur. Belə rayonlarda kəşfiyyat fəaliyyəti şəxsi heyətin, döyüş texnikasının və silahların diqqətlə döyüşə hazırlanmasını tələb edir.

Kəşfiyyat orqanları üçün ən çətin keçilən yerlər yüksək dağlıq rayonlardır. Buralarda qayalı tillər əksəriyyət təşkil edir. Yüksək dağlarda yamacların dikliyi yollardan kənarında kəşfiyyat orqanlarının hərəkətini istisna edir və burada yollar azdır. Hündür yüksəkliklərə qalxdıqca yolların keyfiyyəti olduqca pisləşir. Olan yollar ensiz və əyri-üyrü, kəskin döngəli, serpantinli, dik yoxuşlu və enişli olur. Havanın seyrəkliyi kəşfiyyat orqanlarının şəxsi heyətinin döyüş qabiliyyətinə və texnikanın, silahların imkanlarına mənfi təsir göstərir.

Xəritə üzərində dağ yamaclarının formasının

təsvir edilməsi şəkil 1-də göstərilmişdir. Relyefin xəritə üzərində horizontal və şərti işarələrlə təsviri yer səthi haqqında tam məlumat verir. Yer səthinin plan forması, mütləq və nisbi yüksəklikləri, maillik bucağı, yamacın uzunluğu aydın oxunur.

DAĞLIQ ƏRAZİDƏ KƏŞFİYYATÇILARIN FƏALİYYƏTİ ÜÇÜN LAZIMI TƏCHİZATIN HAZIRLANMASI

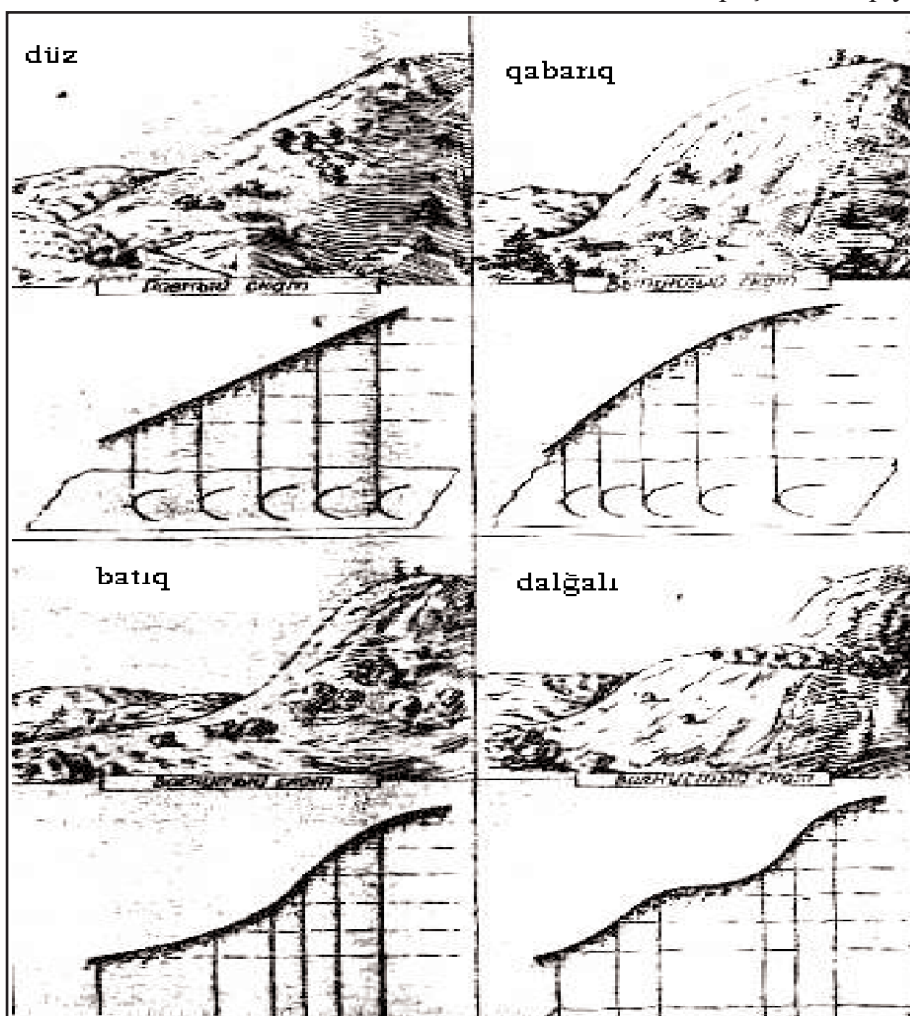
Dağlıq və yüksək dağlıq rayonlarda fəaliyyət göstərmək üçün kəşfiyyatçılar fərdi və qrup üçün nəzərdə tutulmuş **dağ-kəşfiyyat təchizatı** ilə təmin edilir. Dağ-kəşfiyyat təchizatının olmaması, yaxud az olması kəşfiyyatçıları onların qarşısında qoyulan vəzifəni yerinə yetirməkdən azad etmir.

Adətən, çatışmayan dağ-kəşfiyyat təchizatı ləvazimatları kəşfiyyatçıların öz qüvvələri ilə hazırlanır.

Fərdi dağ-kəşfiyyat təchizatına bu əşyalar daxildir: yardımçı kəndir, rəzəli halqa, buzqıran (yaxud dağda hərəkət etmək üçün xüsusi əlağacı), altı mıxlı **çəkmə**, ondişli, yaxud dördişli ayaq qarmaqları, döşkəməri, dağ əşya kisəsi, xizək, qoruyucu eynək və yataq kisəsi.

Qrup üçün nəzərdə tutulan dağ-kəşfiyyat təchizatına bu əşyalar aiddir: əsas kəndir, blok, qayalara, yaxud buzlağa sancmaq üçün lazım olan qarmaqlar, dağ çəkici, kəndirdən düzəldilmiş nərdivan, çadır, yığcamlaşdırılmış mətbəx, spirt lampası (primus).

Yardımçı kəndirin diametri 6-8 mm, uzunluğu

ŞƏKİL 1. (2. SƏH. 4-3) YAMAQLARIN FORMALARI VƏ XƏRİTƏDƏ TƏSVİRİ

5-6 metr olur. Ondan çiyinbağı, oturacaq, asma nərdivan, tutucu ilgəklər və s. hazırlamaq üçün istifadə edilir. O ən azı 500 kq (4,9 x 103 N) yükə davam gətirməlidir. Yardımçı kəndiri yığcam şəkildə bel kəmərinin sol tərəfindən asılmış halda daşıyırlar.

Əsas kəndirin diametri 11-12 mm olur. O, marşrutun mürəkkəb hissələrindən keçərkən, eniş və yoxuşlarda, dağ çaylarından və dərələrdən keçərkən, yük qaldıranda və digər hallarda tətbiq edilir. Kəndirin yükə davamlılığı ən azı 1200 kq (11,8 x 103 N), uzunluğu isə 25-30, 40-60 və ya 100 metr olur. Təzə kəndirin daha elastik olması üçün onu soyuq suda yuyub sonra qurutmaq lazımdır. Qurutma zamanı kəndiri müntəzəm olaraq tarım çəkmək lazımdır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, buz bağlamış yaş kəndir öz möhkəmliyini itirir, buna görə də imkan düşən kimi onu qurutmaq lazımdır. Ayağında qarmaq, yaxud trikonya (başıyri mıx) olduğu halda kəndirin üstündə dayanmaq olmaz. Kəndiri daş zərbələrindən, qayaların (buzların) iti çıxıntılına sürünməkdən qorumaq üçün, bu çıxıntıları mümkün qədər çəkilə, yaxud buzqıranla vurub əzmək lazımdır. Əgər kəndirin davamlılığına şübhə edirsinizsə, xüsusən, kəndir güclü dartınmaya məruz qalıbsa, onu dəyişdirmək lazımdır.

Buzqıran həm pillə düzəltmək üçün, həm də yamaclarda hərəkət edərkən təhlükəsizliyi təmin etmək üçün yardımçı, yaxud üçüncü dayaq nöqtəsi kimi tətbiq olunur. Buzqıranın saz olub-olmadığını yoxlamaq üçün onu şaquli vəziyyətdə iki dayağın üzərinə qoyaraq üstünə çıxmaq lazımdır. Dəstək kəşfiyyatçının ağırlığına davam gətirməlidir. Bundan əlavə buzqıranın süngüsünü yoxlayıb, itiləmək lazımdır.

Hərəkət zamanı öz təhlükəsizliyini təmin etmək üçün buzqıran əvəzinə dağda hərəkət üçün nəzərdə tutulan əlağacından (**alpenştokdan**) da istifadə etmək olar. Palıd, qayınağacı, göyrüş və başqa möhkəm ağac növlərindən hazırlanan bu əlağacının uzunluğu 80-100 sm olur. Onun metaldan hazırlanmış iti ucluğu və ələ keçirmək üçün ensiz lentdən (qayışdan) hazırlanmış ilgəyi vardır.

Ayaq qarmaqları sərt buzlaq yaxud çim torpaqlı yamaclarda hərəkət etmək üçün xüsusi ləvazimatdır. Onlar qayışla, yaxud möhkəm ensiz lentlə ayaqqabılara bərkidilir. Ayaq qarmaqlarını geyinəndən 10-15 dəqiqə sonra, eləcə də hərəkət zamanı, xüsusən sərt enişdə yaxud yoxuşda hərəkətə başlamazdan əvvəl onların qayışlarını yoxlamaq lazımdır. Ayaq qarmaqları olmadıqda adi ayaqqabını kəndirlə, yaxud məftillə sarımaq və ya çəkmələrin dabanlarına başıyri mıxlar (trikonya) vurmaq olar.

Döş kəməri yolun mürəkkəb qayalı, yaxud buzlu hissələrini dəf edərkən, eləcə də dağ çaylarından, dərələrdən və kanyonlardan keçərkən təhlükəsizliyi təmin etmək üçün tətbiq edilir. Döş kəməri olmadıqda yardımçı kəndirdən 1,5 metr uzunluğunda bir parça kəsərək ondan və əsas kəndirdən çiyinbağlı döş sarğısı düzəldilir.

Rəzəli halqalar (karabinlər) əsas kəndiri yardımçı kəndirlə, döş kəməri ilə, yaxud qarmaqlarla birləşdirmək üçün və başqa hallarda tətbiq edilir. Onlar bir neçə tiptə və formada buraxılır.

Qarmaqlar yolun mürəkkəb (qaya və buz) hissələrində hərəkət zamanı təhlükəsizliyi təmin etmək, eləcə də yük daşımaq üçün istifadə edilir. Onlar qayalardakı çatlaqlara, yaxud buza sancılır.

Dağ çəkici qarmaqları sancmaq və vurub çıxarmaq üçün, eləcə də təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədilə qayaların çıxıntılarını çapmaq üçün istifadə edilir.

Yataq kisəsi yüksək dağlıq əraziyə xas olan aşağı temperatur şəraitində istirahət etmək üçündür. Dağlarda qısa müddət olduqda yataq kisəsi əvəzinə yun adyaldan və çadırdan istifadə etmək olar.

Yığcam tipli mətbəx isti xörək hazırlamaq üçündür. Belə mətbəx olmadıqda, xüsusən dağlıq-səhralıq rayonlarda kəşfiyyat qrupu üçün «Şmel» tipli primus olması məqsəduyğundur. Ən pis halda quru yanacaq (quru spirt) ehtiyatı olmalıdır. Ondan istifadə edərək bir kombinə edilmiş qazançada iki-üç adamlıq xörək hazırlamaq olar.

DAĞLIQ ƏRAZİDƏ KƏŞFİYYATIN APARILMASI

Dağlarda kəşfiyyat aparmaq kəşfiyyatçılardan cürət, inad və döyüşə daimi hazırlıq tələb edir. Görünməyən sahələrin və gizli yaxınlaşma yollarının çoxluğu, çətin gedilə bilən və düşmənin tutmadığı ərazi sahələrinin olması kəşfiyyat üçün ayrılmış bölmələrin gizli fəaliyyəti, həmçinin düşmən arxasına keçərək kəşfiyyat aparmaq və düşmənin qərargahlarına və rabitə qovşaqlarına qəfildən basqın etmək üçün əlverişli şərait yaradır.

Dağlarda kəşfiyyat apararkən fəallığın və fasiləsizliyin əhəmiyyəti, xüsusən məhdudgörmə şəraitlərində artır. Kəşfiyyat cəbhənin önündə, cinahlarda və öz arxasında aparılmalıdır.

Kəşfiyyatın əsas qüvvələri düşmənin kütləvi qırğın silahları vasitələrinin yerini vaxtında müəyyən etməyə, idarəetmə məntəqələrinin, açıq cinahlarının və döyüş düzülüşündəki aralıqlarının, onun yandan ötüb keçən bölmələrinin, pusuq yerlərinin və atəş vasitələrinin yerlərinin dəqiq təyin edilməsinə, həmçinin radiasiya ilə zəhərlənmiş zonaların axtarılmasına yönəldilir.

Ərazinin, ilk növbədə aşırımların, keçidlərin, dərələrin, yüksəkliklərin, yolların, cığırların, yoxuş və enişlərin, dağ çayları üstündən və dərələrdən (kanyonlardan) keçiddüzəltmə yerlərinin, uçqunlar əmələ gətirə bilən sahələrin aşkar edilməsi və onları ötüb-keçmə yollarının, su mənbələrinin, inşaat materiallarının və yanacaqın olduğu yerlərin müəyyənləşdirilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu vaxt düşmənin cinahı və arxasına, öz bölmələrinə aparən gizli yolların aşkar edilməsinə xüsusi diqqət verilir.

Kəşfiyyat üçün ayrılmış bölmələr hər hansı dağ maneələrini keçmə texnikası, dağlarda oriyentirləşmə və müstəqil surətdə marşrut sxemləri tərtib etmə təlimi keçməlidir. Bundan başqa, onlar düşməni aşkar etmək üçün mümkün olan əlamətləri, həmçinin onun fəaliyyət taktikasını yaxşı bilməlidirlər.

Çətin keçilən dağlıq ərazi sahələrini keçmək üçün kəşfiyyata ayrılmış bölmələr dağ-kəşfiyyat ləvazimatı ilə təmin olunurlar.

Müşahidə dairəvi olmalıdır. Bölmələrdə mü-

şahidəçilərin sayı artırılır. Müşahidəçilər müxtəlif yüksəkliklərdə, həmçinin bölmələrin cinahlarında və arxasında elə yerləşdirilir ki, qarşdakı ərazi, xüsusən, gizli yaxınlaşma yolları və cığırlar yaxşı görünsün. Əgər bölmənin yerləşdiyi rayondan ayrı-ayrı ərazi sahələri yaxşı görünmürsə, onda bu ərazi sahələrini müşahidə etmək üçün müşahidəçilərin bir hissəsi qonşuların sahələrində yerləşdirilir.

Gizli qulaqasmanı bir qayda olaraq, bölmələrin müşahidəçiləri məhdudgörmə şəraitində edirlər. Bəzi hallarda kəşfiyyat orqanlarından iki-üç nəfərdən ibarət gizli qulaqasma postu ayrılıla bilər.

Dağlarda axtarış aparmaq və pusqular qurmaq üçün adi şəraitlərə nisbətən daha hazırlıqlı, xüsusi seçilmiş əsgər və çavuşlardan kiçik kəşfiyyat qrupları yaradılır.

Axtarış başlanan kimi bölmə (qrup) komandiri axtarış obyektinin cinahına və arxasına çıxaran gizli yolları, maneələri və onlardakı keçidləri və düşmənin fəaliyyət xarakterini diqqətlə öyrənir. Axtarış obyektinə mümkün qədər bir neçə istiqamətdən öyrənilir.

Axtarış nəzərdə tutulan rayona oxşar ərazidə, adətən, səssiz hərəkət, dağ maneələrini keçmə, həmçinin obyektə hücumda fəaliyyət göstərmə üzrə məşqlər aparılır.

Kəşfiyyat orqanları axtarış obyektinə çıxmaq üçün ərazinin çətin keçilə bilən sahələrindən istifadə etməli və düşmən pusqusuna düşməmək üçün yollar və cığırlarla hərəkət etməkdən çəkinməlidirlər.

Çıxış mövqeyi mümkün qədər obyektə yaxın təyin edilir. Kəşfiyyat orqanları çıxış mövqeyindən axtarış obyektinə səssiz və gizli hərəkət edir. Əsgərlər arasında məsafə elə olmalıdır ki, komandalının (siqnalların) ötürülməsi əlvurma, iplə və başqa səssiz üsullarla mümkün olsun. Dağlarda, yığıntılar üzərində və meşədə hərəkət vaxtı, ayağı qoymazdan əvvəl, ayaqla möhkəm dayaq nöqtəsi yoxlayıb tapmalı, yavaş-yavaş bədənin ağırlığını bu ayağın üzərinə keçirərək, sonrakı addımı atmaq lazımdır. Sürünərək əvvəl əllərlə yeri və ətrafdakı cisimləri yoxlamaq lazımdır. Yamacda sürünəndə xışıltı

salıb özünü aşkar etdirməmək və daş uçqunu əmələ gətirməmək üçün, xüsusən də axtarış obyektinin yaxınlığında, dirsəklərə və ayaqların ucuna dayaqlanaraq, bədəni bir qədər qaldırmaq lazımdır.

Hücum etmək və əsir tutmaq üçün təyin olunmuş kəşfiyyatçılar (qrup, yarımqrup), düşməne nisbətən daha əlverişli vəziyyət tutmağa çalışmalı və ona arxadan, yuxarıdan aşağı basqın etməlidirlər.

Dağlarda pusqu zamanı dağ ərazisinin xüsusiyyətlərindən bacarıqla istifadə etməklə, kəşfiyyat orqanlarının (qrupun) qəfil və cəsarətli fəaliyyəti ilə uğur qazanılır.

Pusquları dərələrdən keçən yolların (cığırların) yaxınlığında, yollara yaxın, yaxud yüksəkliklərə girişi olan yamaclarda, meşə sahələrindən keçən yollarda, yolların (cığırların) döngələrində, yaşayış məntəqələrində qurmaq əlverişlidir.

Pusqu yerinə gizli çıxmaq üçün ərazinin çətin keçilə bilən sahələrindən istifadə etmək məqsəduyğundur. Pusqu yerində kəşfiyyat orqanlarının (qrupun) hücum üçün təyin edilmiş hissəsi mümkün qədər yola (cığıra) daha yaxın yerləşir, qalan hissəsi isə əlavə verilmiş vasitələrlə bir yüksəkliyin döşündə, yaxud iki yüksəkliyin yanaşı döşlərində elə yerləşdirilir ki, düşmənin görünməsi ehtimal olunan rayon bütün vasitələrin atəşinə məruz qala bilsin.

Kəşfiyyat dəstəsi (kəşfiyyat dozoru), kəşfiyyatçı ona göstərilmiş zolaqda (istişamətdə) yüksəklikləri ardıcıl surətdə yoxlamaqla və onlardan müşahidə ilə, pusqularla, lazım olduqda isə döyüşlə aparır. Kəşfiyyat dozoru bölükdən göndəriləndə, çox vaxt kəşfiyyat üçün istiqamət alır.

Yollar olan, gedilə bilən yüksəkliklər və dağ silsilələrində kəşfiyyat bölmələri kəşfiyyatçı zirehli transportyorlarda (avtomobillərdə) aparırlar. Çətin keçilə bilən ərazidə onlar piyada fəaliyyət göstərir. Hərəkət istiqaməti kənarlarındakı bütün yolları, cığırları və dərələri mümkün qədər uzaq məsafələri şəxsən kəşfiyyat dəstəsinin (dozor) komandiri, yaxud xüsusi göndərilmiş dozor (dozor nəfərləri) yoxla-

malıdır.

Dağlarda, xüsusən, yoldan kənar yerlərdə hərəkəti mürəkkəbləşdirən amillərdən biri də səmtləşmənin çətin olmasıdır. Buna görə də tanış olmayan ərazidə hərəkət edərkən qayaların, yaxud iri daşların üstünə nişan çəkməklə, kolaların budaqlarını sındırmaqla, yaxud daşların köməyi ilə yolu nişanlamaq lazımdır. Bu, geri qayıdarkən hərəkət istiqamətini düzgün müəyyən etməyə kömək edir, arxadan gələn hərbi qulluqçuların (bölmələrin) marşruta düzgün əməl etmələrini asanlaşdırır.

Yüksəkliklərin girintili-çıxıntılı yerlərindən, yaxud dağ zirvələrindən keçən və düşmənin müşahidəsi altında olan marşrutları əks tərəfdəki yamacla hərəkət edərək, girinti-çıxıntıları, yaxud zirvələrin özlərini isə xəlvətcə, qayalardakı çat yerlərindən, çala-çuxurlardan və başqa sığınacaqlardan istifadə etməklə keçmək lazımdır.

Dağlarda hərəkət mümkün qədər bərabərsürətli olmalı, enişlərin və yoxuşların sərtliyindən asılı olaraq sürət tənzimlənməlidir. Addımlar sərrast və müntəzəm atılmalıdır. Yoxuş kiçik olduqda bədən irəli verilir, ayağın pəncəsi bütünlüklə yerə qoyulur. Yerləş vaxtı kəskin sıçrayışlar etmək, söhbətə aludə olmaq, siqaret çəkmək məsləhət deyil. Burunla və dərinədən nəfəs almaq lazımdır.

Sərt yamacları keçməzdən əvvəl növbəti sıçrayışa qədər istirahət üçün qısa dayanmalar edilməli, bu məqsədlə münasib sığınacaqlar seçilməlidir. Sərt yoxuşları keçərkən imkan daxilində hər 20 – 30 dəqiqədən bir nəfəsi bərpa etmək üçün 2 – 3 dəqiqəlik qısa fasilələr verilməlidir. Silahı "arxaya" vəziyyətində tutmaq məsləhət görülür. Eniş-yoxuşu çox olan yüksək dağlıq rayonlarda hərəkət zamanı vaxtaşırı az miqdarda qida və su qəbul etmək məsləhətdir.

Dağ cığırı ilə hərəkət edərkən ayağı üfüqi vəziyyətdə bütünlüklə pəncə üstə tutmaq, etibar-sız dayanmış daşlardan yan keçməyə çalışmaq lazımdır. Cığırla hərəkət edərkən addımlar orta uzunluqlu, müntəzəm və eynisürətli, ayaqlara düşən yüklə addımın ölçüsü mütənasib olmalıdır. Cığırdakı kəşfiyyatçılar arasında 1,5-2 m mə-

safə gözlənilməlidir.

Yağışdan sonra islanmış cığırlarda ayaqların sürüşmə ehtimalı böyükdür, bu zaman tənəffüs və hərəkətin müntəzəmliyi də pozulur. Yaş cığırla yeriyərkən çox ehtiyatlı olmaq, ayaq basarkən isə təhlükəsizlik tədbirlərindən istifadə etmək lazımdır. Belə halda kəşfiyyatçılar arasındakı məsafə artırılır. Cığırın üstörtülü və təhlükəli hissələrində bütün kəşfiyyatçıların hərəkətinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün məhəccərə oxşar qoruyucu vasitə tapmaq məqsəduyğundur. Bu zaman açıq-aşkar təhlükə yoxdursa, ləngimə təhlükə yaratmırsa, kəşfiyyatçıları tələsdirməyə və onlardan sürəti artırmalarını tələb etməyə heç cür yol verilməməlidir.

Dağlıq və yüksək dağlıq rayonlarda yamacların əksəriyyəti otlu yamaclardır. Bu cür yamaclarla hərəkət zamanı "üzbəsurət" qalxarkən ayaqları bir-birinin yanına bucaq altında, küknar budaqları formasında qoymaq, yamacların sərtliyi artdıqca, ayaq pəncələri arasındakı bucağı böyütmək və addımı kiçiltmək lazımdır. Kəşfiyyatçı öz təhlükəsizliyini təmin etmək üçün buzqırandan və dağda hərəkət üçün nəzərdə tutulan əl ağacından istifadə etməlidir.

Sərt otlu yamaclarla "pilləvari" şəkildə, növbə ilə gah sağ, gah da sol tərəfə, yaxud yamaca çəpəki yöndə, hərəkətin istiqamətini dəyişə-dəyişə hərəkət etmək olar (bu zaman fikir vermək lazımdır ki, qalxmanın ümumi istiqaməti düzgün qalsın). Əgər yamac daşlarla təkəmsərək örtülübse, tərənib-qopan daşların zərbəsinə tuş gəlməmək üçün bir-birinə alt istiqamətdə hərəkət etmək yaramaz. Bu zaman qrupdakılar arasındakı məsafələr qısaldılır ki, arxadan gələnlər qabaqda yerindən qopmuş daşlar sürət toplamağa macal tapmamış onları tutub saxlaya bilsinlər.

Yamacların sərtliyi çox böyük olduqda, dördəlayaqlı şəkildə otlardan, kollar, daşlar və qayaların çıxıntılarında tuta-tuta qalxmaq, lakin bədənin ağırlığını bu əşyalara salmazdan əvvəl, onların möhkəm dayandıqlarını yəqin etmək lazımdır.

Kəşfiyyatçıların daha hazırlıqlısı sərt yamacı

birinci olaraq qalxır və qalan şəxsi heyətin qalxması üçün yuxarıda kəndir bağlayır.

Cığırlar və otlu yamaclarla enərkən ayaqlar yarıbükülü vəziyyətdə olmalı, bədənin ağırlığı bütünlüklə pəncəyə, yaxud ayaqqabının dabanına düşməlidir. Sərt yamaclardan enərkən kəşfiyyatçı belini yamaca dirəyib ayaqları üstə, yaxud qarnı üstə uzanıb iməkləyə-iməkləyə düşə bilər. Sərt yamacları tez enmək üçün yuxarıda bağlanmış kəndirdən istifadə etmək olar. Enən adam kəndiri belindən aşırır, yanlara açılmış qollarına bir dəfə dolayır və əlcəkli əlləri ilə kəndirdən tutaraq, addımlarını bir-birinə dayaq edə-edə yanakı hərəkət edir.

Daş səpələnmiş sahələrdə və morenlərin (moren-buzlaqların hərəkəti ilə əmələ gələn süxur yığını) üstü ilə ehtiyatlı hərəkət etmək, bir daşın üstündən o biri daşın üstünə adlayarkən əvvəlcə ağırlığını salmadan onların möhkəm dayanıb-dayanmadığını yoxlamaq lazımdır. Kifayət qədər təcrübə olanda bunlar avtomatik olaraq baş verir. Cığırda səpələnmiş xırda daş, çınqıl yaxud moren yarandıqda, hərəkət etmək daha da çətinləşir, çünki göstərilən halda ayağı yerə basarkən xırda çınqıllar torpaqla bərabər sürüşəcəkdir. Bu halda bədənin ağırlığının tam ayağın üzərinə düşməsi o vaxt alınır ki, ayağın altındakı ovuntunun sürüşməsi dayansın. Bu cür yamacları enərkən səpələnmiş daşın, çınqılın sürüşməsindən faydalı istifadə etmək olar: bunun üçün bir ayağı ayaqqabının dabanına dirəmək və bu ayağın dayanmasını gözləmədən o biri ayaqla addım atmaq lazımdır. Lakin daş, çınqıl səpələnmiş cığır, buzlu, yaxud ot basmış sərt yamacda, eləcə də düşmənin yaxınlığında olan hallarda, bu üsuldən istifadə etmək olmaz.

Dar yerlərin (dərələrin) müəyyənləşdirilməsində yaxın yüksəkliklərin yoxlanılmasına, həmçinin əlverişli yaxın yolların və ötüb-keçmə mümkün olan istiqamətlərin olmasına xüsusi diqqət verilir. Dar yerlərdə (dərələrdə) hərəkət edən dozor nəfərləri yüksəkliklərdə hərəkət edən dozor nəfərlərindən bir qədər geridə irəliləyirlər. Dozor nəfərlərinin «Yol azaddır» signalı ilə kəşfiyyat dəstəsi (dozoru) dar yerə (dərəyə) girir və onun bir tərəfi ilə bir döngə-

dən o birisinə hərəkət edərək dozor nəfərlərinin hərəkətini atəşlə himayə etməyə hazır olur.

Kəşfiyyat dəstəsinin (dozorunun) fəaliyyət zolağı (istişaməti) dərəni (kanyonu) kəsib keçməli olan halda, onun üzərindəki keçidi tutmaq lazımdır. Əgər keçid yoxdursa, yaxud onu tutmaq mümkün olmayıbsa, kəşfiyyat dəstəsi (dozoru) keçid qurmaq üçün əlverişli yerləri təyin etməli və kəşfiyyatı piyada qaydada, yaxud atlarla davam etdirməlidir.

Aşırımın müəyyənləşdirilməsi eyni vaxtda bir neçə dozorla öndən və cinahlardan, həmçinin aşırımın yaxınlığındakı yüksəkliklərdən müşahidə ilə aparılır. Bütün hallarda aşırımı ötüb keçən yolların müəyyənləşdirilməsi təşkil edilir.

Kəşfiyyat dəstəsinə (dozoru) təyin olunmuş komandir fəaliyyətin başlanmasına kimi ərazini xəritədə və üstün yüksəklikdən mümkün qədər böyük dərinliyə kimi diqqətlə öyrənməli, həm gələcək fəaliyyət istiqamətlərində, həm də yerləşdiyi yerdə aydın görünən oriyentirlər seçməli, marşrutun ayrı-ayrı sahələrində azimutları, məsafələri müəyyənləşdirməli və onları kəşfiyyatçılara elan etməlidir.

NƏTİCƏ

Bütün bunları nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dağlıq ərazidə kəşfiyyat tapşırıqları yerinə yetirərkən dağ ərazisinin fiziki coğrafi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalı, kəşfiyyat orqanlarının xüsusi təchizatlarla təmin olunmasına diqqət yetirilməli, kəşfiyyat bölmələri ilə dağlıq ərazidə tapşırıq yerinə yetirmək üçün xüsusi təlimlər keçirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Xüsusi şəraitlərdə qoşunların döyüş fəaliyyəti – BAKI, 2005

2. Hərbi topoqrafiya (dərs vəsaiti) – BAKI, 2001

3. Kəşfiyyat ixtisasına giriş – BAKI, 2006

4. Dağ hərəkatı K.K.K. : ST 31-72 A.

РЕЗЮМЕ

Проведение разведки

в горной местности

С. Алиев

Статья направлена на поднятие уровня подготовки и практических навыков офицерского состава разведывательных органов, о особенностях ведения разведки в горных местностях, о проведении учений, занятий и их слаживаний с органами управления. Также в статье указаны важные особенности в горных местностях для сил и средств разведки, показана их основная суть и проведен анализ.

SUMMARY

Reconnaissance on the mountains

S. Aliev

Article about features and carrying out of the reconnaissance on the mountainous terrain aimed to solve problems such as, conforming a command and control of reconnaissance means in the lessons and field exercises, improving of skill sets of the officers and preparation of reconnaissance means on the mountainous terrain. In the essay was shown important conditions of application of reconnaissance sub-units on the mountainous terrain, their core understanding and analyzation.

XÜSUSİ TƏYİNATLI KƏŞFİYYAT ORQANININ DÜŞMƏN ARXASINA HAVA YOLU İLƏ ÇIXARILMASI

Mayor Anar ƏLİYEV

Açar sözlər: xüsusi təyinatlı kəşfiyyat orqanı, desanttullama, hədəf.
Ключевые слова: орган специального назначения, десантирование, цель.
Keywords: special operation reconnaissance elements, assault landing, target.
anar.aliyev.1980@mail.ru

yını, onların aerodroma çatma və kəşfiyyat orqanının təyyarələrə mindirilmə vaxtını bildirməlidir.

Xüsusi təyinatlı birləşmə (hissə) komandiri və

Düşmən arxasına hava yolu ilə xüsusi təyinatlı kəşfiyyat orqanının (XTKO) çıxarılması, əsas desantçıxarma üsullarından biridir. Bu yolla kəşfiyyatçılar çox qısa müddətdə təyin olunmuş əraziyə çatdırılır və onların fiziki qüvvəsi qorunur. XTKO-nun silah, döyüş sursatı və maddi-texniki vasitələrlə təminatı asanlaşır.

Hava yolu ilə xüsusi təyinatlı kəşfiyyat orqanının düşmən arxasına çıxarılması aşağıdakı üsullarla həyata keçirilir:

- təyyarələrlə – paraşütlə atılma üsulu ilə;
- helikopterlərlə – paraşütlə atılma və enmə, asılma üsulu ilə;
- deltaplanlarla – enmə üsulu ilə;
- digər uçuş aparatları (vasitələri) ilə – müxtəlif üsullarla.

Xüsusi təyinatlı kəşfiyyat orqanının təyyarələrlə – paraşüt üsulu ilə çıxarılması.

Hərbi əməliyyatlar zamanı xüsusi təyinatlı kəşfiyyat orqanının düşmən arxasına hava yolu ilə çıxarılması tək təyyarə və ya kiçik təyyarə qrupları ilə planlaşdırıla və həyata keçirilə bilər. Bu, bir qayda olaraq gecə vaxtı paraşüt vasitəsilə icra edilir. Əgər təyin olunmuş rayon müqavimət göstərən qüvvələrin (partizanlar) nəzarətindədirsə, desantçıxarma enmə yolu ilə də yerinə yetirilə bilər.

Hər təyyarədə 2-3 XTKQ (1-2 XTKD) ola bilər. MN-nin kəşfiyyat rəisi XT birləşmə (hissə) komandirinə XTKO-nun düşmən arxasına çıxarılması üçün ayrılmış təyyarələrin tipini və sa-

qərargah rəisi XTKQ (XTKD) şəxsi heyətin hazırlığı, aerodromlara çatdırılması, təyyarələrə mindirilməsi, silahlanma və digər lazımı maddi-texniki vasitələrin yüklənməsinə tam cavabdehlik daşıyırlar.

XTKO-nun düşmən arxasına desantçıxarma hazırlığı aşağıdakıları özündə birləşdirir:

- kəşfiyyatçılara uçuş zamanı təyyarədə olan oksigen cihazlarından istifadə və rəftar qaydalarının öyrədilməsi;
- buraxıcıların hazırlığı.

XTKQ (XTKD) aerodroma elə vaxtda çatdırılmalıdır ki, uçuş anına qədər yüklənmə, paraşütlərin geyinilməsi, şəxsi heyətin yoxlama baxışı və təyyarəyə yerləşməsi üçün vaxt olsun. Uçuş vaxtı dəqiq təyin olunmadığı hallarda XTKQ (XTKD) aerodromdan 3-5 kilometr aralı gözləmə rayonunda yerləşməlidir. Bu rayon maskalanma üçün əlverişli və giriş-çıxış yollarına malik olmalıdır.

Hər bir XTKQ (XTKD) gözləmə rayonuna və ya aerodroma ayrıca avtomobildə daşınmalıdır. Təyyarəyə mindirilməzdən əvvəl XTKQ (XTKD) komandiri və əməliyyat zabiti aşağıdakıları etməlidirlər:

- şəxsi heyətin, geyinilmiş paraşütün yoxlama baxışını keçirmək, asma sistemlərinin sazlığını, silah və ləvazimatın bərkidilməsini yoxlamaq;
- desantçıxarma şərtlərini və çıxarılma rayonundakı hava şəraitini dəqiqləşdirmək;
- təyyarə heyəti ilə desantçıxarma zamanı fəaliyyət qaydasını razılaşdırmaq;

– XTKQ (XTKD) şəxsi heyətə əsas və ehtiyat cəmləşmə rayonlarına cəmləşmə qaydasını, siqnalını, parol və cavabı yada salmaq.

XTKQ (XTKD) komandiri hər bir kəşfiyyatçının təyyarədəki yeri və oradan tullanma qaydasını, tullanmanın başlama və bitmə siqnalını göstərməli, marşrut üzrə uçuş və atılma hündürlüyünü, desantçıxarma ərazisindəki mümkün külək sürətini və istiqamətini, təyyarənin desantçıxarma ərazisinə daxilolma qaydasını və enmə meydançası üzərində uçuş istiqamətini deməlidir.

XTKO-nun təyyarəyə mindirilməsi elə olmalıdır ki, kəşfiyyat orqanı təyyarədən tullandığı zaman XTKO-nun komandiri ortada tullansın, radioteleqrafçılardan biri komandirdən sonra və ya əvvəl atılsın, qrup komandirinin müavini isə hamıdan sonra təyyarəni tərk etsin.

Qrup təyyarəyə mindikdən sonra təyyarə komandiri buraxıcı zabitlə (gizirlə) birlikdə kəşfiyyatçıların təyyarədə yerləşmələrini yoxlamaq, onlara “xəbərdarlıq” və “icra” siqnallarını praktiki olaraq göstərməlidir.

Tullanmadan 10-15 dəqiqə əvvəl buraxıcı kəşfiyyatçılara enmə meydançası üzərindən dəqiqləşdirilmiş səmti deyir. Atılmadan 2-3 dəqiqə əvvəl isə ekipaj komandiri “xəbərdarlıq” siqnalı verir. Bu siqnaldan sonra kəşfiyyatçılar qalxırlar və tullanmağa hazır olurlar. “İcra” siqnaldan sonra isə kəşfiyyatçılar XTKO komandirinin göstərdiyi intervalla təyyarəni tərk edirlər.

Xüsusi təyinatlı kəşfiyyat orqanının desantçıxarma meydançası qoyulmuş tapşırıqdan, verilən vaxtdan, desantçıxarma ərazisindəki şəraitdən və ərazinin xarakterindən asılı olaraq irimiqyaslı xəritələrə, fotosəkil və sxemlərə əsasən seçilir.

Hər bir xüsusi təyinatlı kəşfiyyat orqanı üçün əsas və ehtiyat desantçıxarma meydançaları seçilir. Bu meydançalar kəşfiyyat orqanının desantçıxarma əməliyyatını gizli icra etməsini, kəşfiyyat orqanının vaxtında yığılaraq maskalanmasını və kəşfiyyat obyektinə (rayonuna) təhlükəsiz çıxmasını təmin etməlidir.

Desantçıxarma meydançalarının kəşfiyyat ob-

yektləri və rayonlarına ən məqsədəuyğun uzaqlığı 10-15 kilometr olmalıdır.

Paraşütlə endikdən sonra xüsusi təyinatlı kəşfiyyat orqanı tez toplanmaq üçün kəşfiyyatçılar paraşütlərin asqı sistemlərini açmalı, onları maskalamalı, silahlarını döyüşə hazır vəziyyətə gətirməli və komandirin siqnalı ilə təyin olunmuş rayona çıxmalıdırlar.

Təyyarə aerodroma qayıtdıqdan sonra ekipaj komandiri və qrupu müşayiət edən (buraxıcı) zabit (gizir) XTKO desantçıxarması haqqında akt tərtib edirlər. Aktda aşağıdakılar göstərilir:

- desantçıxarmanın vaxtı və yeri;
- paraşütün hissələrinin işləmə keyfiyyəti;
- desantçıxarma rayonunda müşahidənin nəticələri.

XTKO-nun desantçıxarma aktı əməliyyat işinə tikilir.

(XTKD) DÜŞMƏN ARXASINA HELİKOPTER VASİTƏSİLƏ XTKQ ÇIXARILMASI

XTKQ (XTKD) düşmən arxasına helikopter vasitəsilə çıxarıldıqda aşağıdakı üsullardan istifadə edilir:

- paraşüt ilə tullanma (bu halda hazırlıq və çıxarma təyyarə ilə çıxarmadakı kimi baş verir);
- enmə üsulu ilə desantatma;
- asılma vəziyyətindən helikopterlərdən kəşfiyyatçıların tullanması;
- “həmləsayağı” tullanma.

Bu üsullardan hər birinin mənfi və müsbət cəhətləri var. Buna görə də, bu və ya digər üsulun seçilməsi yaranmış vəziyyətdən və şəraitdən asılıdır.

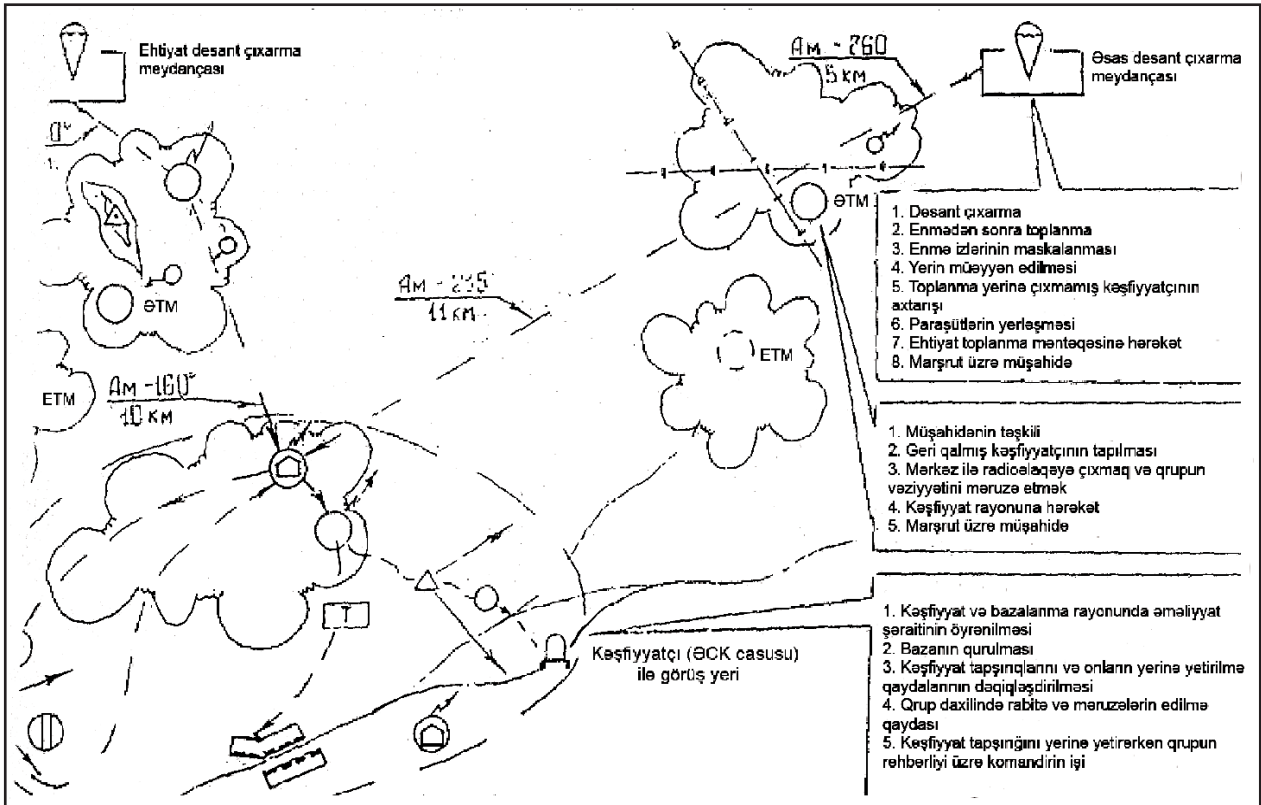
XTKO helikopter vasitəsilə enmə üsulu ilə desanttullamanın üstünlüyü ondan ibarətdir ki, bu halda kəşfiyyatçılar və yüklər yığcam şəkildə atılırlar.

Helikopterlərin taktiki-texniki xüsusiyyətləri imkan verir ki, XTKO cəbhə xəttindən yayda 140 km, qışda 180 km aralı müxtəlif enmə meydançalarına çıxarılsınlar.

XTKO-nun helikopter vasitəsilə düşmən arxasına çıxarılması üçün aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilməlidir:

- helikopterlərin enməsi üçün seçilmiş ərazilərdəki şəraitin öyrənilməsi;

- enmə meydançalarının seçilməsi;
- XTKO şəxsi heyətinin atılması ilə bağlı məsələlər.

Helikopter vasitəsilə XTKO çıxarılarəkən günün qaranlıq vaxtı və ya gündüz məhdudgörmə şəraiti seçilməlidir ki, qrupun (dəstənin) buraxılması düşmən müşahidəsindən yayınsın.

Adətən, XTKO üçün əsas və ehtiyat desantçıxarma meydançaları seçilir. Bu meydançalar kəşfiyyat obyektindən 7-10 km aralı olmalı və kəşfiyyatçıların gizli desantçıxarmasını, tez cəmləşməsini və yaxşı maskalanma şərtlərini təmin etməlidir. Meydançanın ölçüləri 50x50 metr ola bilər.

Kəşfiyyatçıların asılma vəziyyətindən və "həmləsayacağı" buraxılması 1-1,5 metr yüksəklikdən icra edilir. Bəzi hallarda bu yüksəklik daha çox olduqda ip nərdivandan və bucurqaddan istifadə edilə bilər.

XTKO-nun uğurla atılması üçün bütün hallarda XT birləşmə (hissə) komandiri və helikopterlər ayrılan aviasiya hərbi hissəsi ilə əlaqə qurulur.

Qarşılıqlı əlaqə qurularkən XT birləşmənin

(hissənin) hava-desant hazırlığına cavabdeh zabit, əməliyyat zabiti və aviasiya hərbi hissəsinin komandiri aşağıdakı məqamları razılaşdırmalıdır:

- düşmən arxasına atılacaq xüsusi təyinatlı kəşfiyyat orqanının şəxsi heyətinin sayı və bunun üçün tələb olunan helikopterlərin sayı;
- XTKQ (XTKD) uçuş zamanı və xüsusi hallarda fəaliyyət qaydası (helikopter atəşə tutulduqda, məcburi enmə baş verdikdə);
- helikopterlərin uçuş marşrutu, desantçıxarma meydançaları və enmə yerləri;
- XTKQ (XTKD) desantçıxarma üsulu, enmə meydançasının mühafizə və müdafiəsi;
- helikopterlərlə radorabitənin saxlanma qaydası;
- XTKQ (XTKD) təxliyyəsi zamanı enmə meydançasının işarələnmə qaydası;
- göstərişvermə qaydası;
- öz yerinin tanınma qaydası.

Xüsusi təyinatlı kəşfiyyat orqanının düşmən arxasına dətaplan və digər uçuş aparatları ilə çıxarılması halında şəxsi heyətlə xüsusi hazırlıq keçirilir.

Desantçıxarmadan sonra xüsusi təyinatlı kəşfiyyat orqanının düşmən arxasında fəaliyyəti.

Toplanma rayonları və onların seçilməsinə qoyulan tələblər.

Kəşfiyyat qrupunun düşmən arxasında toplanmasının təminatı üçün təlim suallarından biri toplanma şərtlərini məşq etməkdir. XTKQ (XTKD) şəxsi heyətinin toplanma şərtlərinə daxildir:

- toplanma məntəqələri;
- toplanma məntəqələrinə çıxma müddəti;
- toplanma siqnalları.

Toplanma məntəqəsi – ərazi üzərində (xəritəyə, plana, maketə əsasən) seçilmiş, XTKQ (XTKD) şəxsi heyətinin endikdən, atıldıqdan, dövlət sərhədini (cəbhə xəttini) keçdikdən sonra, kəşfiyyat ərazisinə (obyektinə) hərəkət marşrutu üzərində, kəşfiyyatçıların düşmən arxasında hərəkətindən əvvəl, bazalaşma vaxtı qrupun aşkarlanması halında toplanma üçün təyin olunmuş yerdir (nöqtədir).

Təyinatına görə toplanma məntəqələri əsas və ehtiyat olur.

Əsas toplanma məntəqəsi əvvəlcədən seçilir və ərazi üzərində “əsas” məntəqə kimi qeyd olunur. Komandir tərəfindən təyin olunmuş vaxtda XTKQ-nın (XTKD) şəxsi heyəti burada cəmləşməlidir.

Desantçıxarma ərazisində XTKO üçün əsas toplanma məntəqəsi desantçıxarma meydançasında və ya birbaşa onun yaxınlığında yerləşə bilər.

Əsas toplanma məntəqəsi bir qayda olaraq müvəqqəti fəaliyyət göstərir və yaranmış şəraitdən, şəxsi heyətin sayından və desanttullama vaxtı təyyarənin sürətindən (qrupun enmə meydançasında səpələnməsindən) asılı olaraq təyin olunur.

Ehtiyat toplanma məntəqəsi əvvəlcədən təyin olunur. Bu məntəqə açıq görünən oriyentirlərin yanında seçilir və müxtəlif səbəblərdən əsas toplanma məntəqəsinə çıxma bilməyən kəşfiyyatçıların toplanması üçün təyin olunur. Bir qayda olaraq kəşfiyyat ərazisinə (obyektinə) doğru hərəkət marşrutu üzərində yerləşir. İki

və daha artıq ehtiyat toplanma məntəqəsi təyin oluna bilər. Onların fəaliyyət müddətini XTKQ (XTKD) komandiri enmə meydançasından (qrupun səpələnmə yeri, kəşfiyyat obyektinə və ya ərazisi) uzaqlığına, yaranmış şəraitə və ərazinin xarakterinə görə təyin edir.

Toplanma məntəqələrinin dəqiq yerini və fəaliyyət müddətini hər bir kəşfiyyatçı bilməli və yadda saxlamalıdır. Toplanma məntəqələri qrupun döyüş tapşırığını yerinə yetirmə prosesinin hər dövrü üçün təyin olunur. Çünki XTKQ (XTKD) hər an düşmən tərəfindən aşkarlanma bilər və bu halda kəşfiyyatçılar bütün ərazi boyunca səpələnmə bilərlər.

Toplanma məntəqələri aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

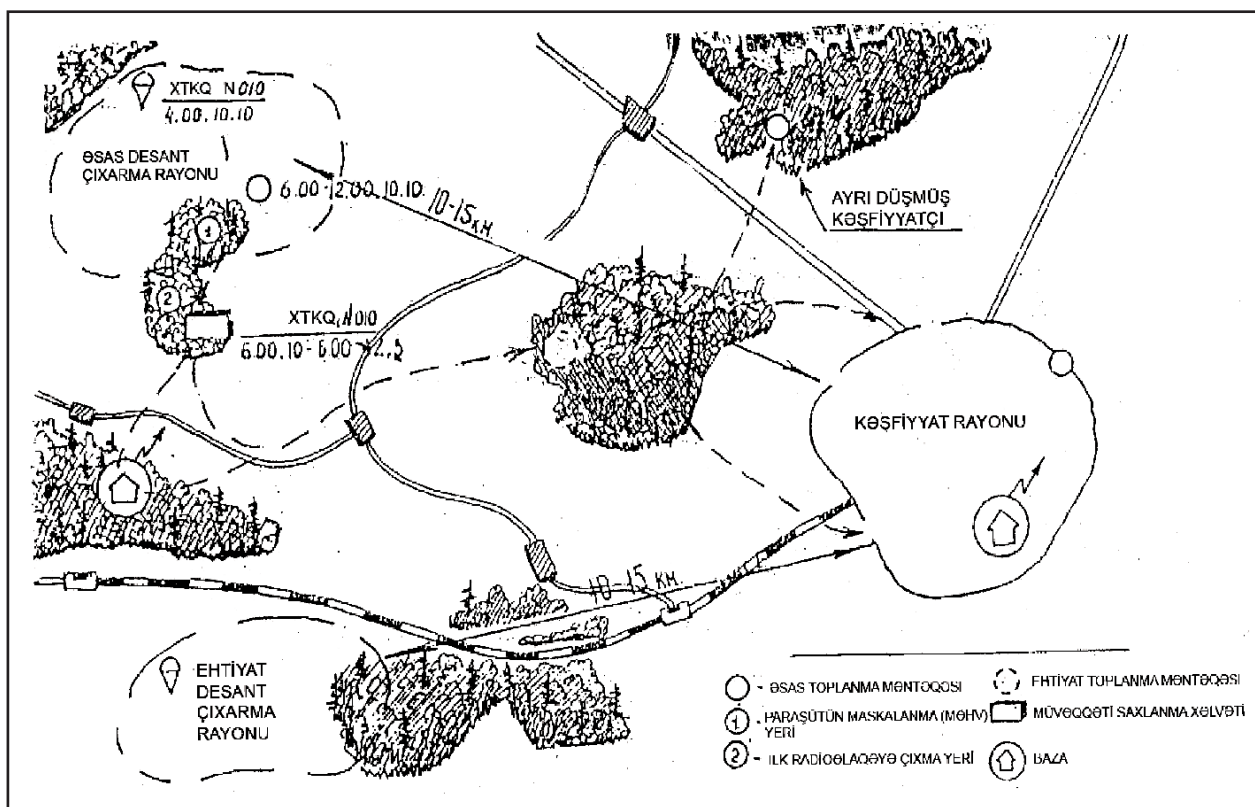
- gecə vaxtı və məhdudgörmə şəraitində görənən xarakterik oriyentirlərin yanında seçilməli;
- gizli yığılma və geri çəkilməni təmin etməli;
- müşahidə, mühafizə və müdafiə üçün əlverişli olmalı;
- XTKO-nun düşmənin hava və quru müşahidəsindən gizlənməsini və maskalanmasını təmin etməli.

Əsas və ehtiyat toplanma məntəqələrində tez toplanmanı təmin etmək üçün siqnallar təyin edilir. Toplanma siqnalları eyni zamanda kəşfiyyatçıların bir-birini tanımasına xidmət etməlidir. Bu siqnallar işıqla, səsle və radio ilə ötürülə bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, işıq siqnalları düşmən və yerli əhali tərəfindən də müşahidə oluna bilər.

Tez və təşkilatlanmış şəkildə toplanmaq üçün XTKO şəxsi heyəti bilavasitə hazırlıq müddətində desant kimi çıxarılaçaqları ərazini diqqətlə öyrənməlidir.

Hər bir kəşfiyyatçı desantçıxarma zamanı aşağıdakıları dəqiq bilməlidir:

- enmə meydançasının xarakterini (torpağın vəziyyəti, bitki örtüyü, relyef, meydançada xarakterik oriyentirlərin mövcudluğu);
- meydança ətrafı mühiti (bitki örtüyü, yolların, meşə yollarının, cığırının və s. mövcudluğu);

- yaşayış məntəqələri və düşmən hərbi hissələrinin mövcudluğunu;
- su maneələrinin xarakterini;
- desantçıxarma ərazisində dəmir, şose yollarının və onların mühafizəsinin mövcudluğunu, meydançadan uzaqlığını, nəqliyyatın sıxlığını;
- toplanma məntəqələrinin yerini və onlara gəlibçatma marşrutunu;
- parol, cavab və şərti siqnailləri.

Kəşfiyyatçı düşmən arxasına endikdən sonra aşağıdakıları etməlidir:

- asqı sistemindən ayrılmaq;
- silahını döyüş vəziyyətinə gətirmək;
- enmə izlərini itirmək;
- yükləri tapıb yığmaq;
- əsas və ya ehtiyat toplanma məntəqəsinə hərəkət etmək;
- toplanma məntəqələrində mühafizə və müdafiəni təşkil etmək;
- kəşfiyyat ərazisinə (obyektinə) çıxış tapşırığını dəqiqləşdirmək.

XTKO desant kimi çıxarılarəkən düşmən tərəfindən aşkar olunmadıqda kəşfiyyatçıların

fəaliyyəti tez bir zamanda toplanıb desantçıxarma meydançasını tərk etməyə yönəlməlidir.

XTKO desant kimi çıxarılarəkən düşmən tərəfindən aşkarlanarsa, kəşfiyyatçılar cəld və sərbəst şəkildə ərazini tərk edib, əsas və ya ehtiyat toplanma məntəqəsinə doğru irəliləməlidir.

Adətən, enmə meydançasında şəxsi heyətin toplanması üçün iki üsuldən istifadə edilir:

- kəşfiyyatçıların komandirin yanına çatması;
- kəşfiyyatçıların oriyentirin yanına çatması.

XTKO komandirin ətrafında toplanması daha effektiv alınır. Bunun üçün radio vasitələrdən və gecəgörmə cihazlarından istifadə olunur. Komandirdən əvvəl təyyarəni tərk etmiş kəşfiyyatçılar komandiri təyyarənin uçuş səmti istiqamətində axtarırlar. Komandirdən sonra təyyarəni tərk edənlər isə təyyarənin uçuş istiqamətinin əksinə doğru hərəkət edərək komandiri axtarırlar.

Xüsusi təyinatlı kəşfiyyat orqanının komandiri bir qayda olaraq toplanma siqnalını UQD radiostansiyalar vasitəsilə, tonal rejimdə verir. Kəşfiyyatçılar radioqəbuledici ilə siqnalı

HƏDƏFİN YAXINLIĞINA ENMƏ

HƏDƏFİN ÜZƏRİNƏ ENMƏ

aldıqda komandirə çıxırlar.

Qrup (dəstə) komandiri xüsusi təyinatlı kəşfiyyat orqanının əsas heyətini topladıqdan sonra öz yerini dəqiqləşdirməli, gəlib çatmamış kəşfiyyatçıların axtarışını, yükün yığılmasını təşkil etməlidir. Bundan sonra isə növbəti fəaliyyət rayonuna çıxış və ya bazalaşma ilə bağlı tapşırığı dəqiqləşdirməlidir.

Xüsusi hallarda, döyüş əməliyyatlarının gedişi dövründə xüsusi təyinatlı kəşfiyyat orqanı birbaşa hədəfin üzərinə və ya hədəfin yaxınlığına atıla bilər. Bu tapşırığın məhdudgörmə şəraitində icra olunması daha məqsədəuyğundur. Bunun üçün də xüsusi təyinatlı kəşfiyyat orqanlarının təlimləri əsasən məhdudgörmə şəraitlərində keçirilməlidir.

Desantçıxarma əməliyyatı elə yerinə yetirilməlidir ki, hədəfdəki düşmən kəşfiyyat orqanını desanttullama və ya hava nəqliyyatında olduğu zaman məhv etməsin. Xüsusi təyinatlı kəşfiyyat orqanının hədəfə təhlükəsiz atıla bilməsi üçün desantçıxarma bölgəsi aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- ərazi desantçıxarma üçün əlverişli olmalıdır;
- desanttullama icra edildikdən dərhal sonra düşmənin kəşfiyyat orqanına qarşı tətbiq ediləcəyi zirehli və ya avtomobil üzərində bölməsinin olmaması;
- hədəf bölgəsinin basqın effektinin yaradıla bilməsi ölçüdə olması;

– hava hücumundan müdafiə vasitələrinin olmaması;

– hədəf bölgəsi elə seçilməlidir ki, xüsusi təyinatlı kəşfiyyat orqanının tapşırığı yerinə yetirib təhlükəsiz bölgəyə çıxanaqədər yaxınlıqda yerləşən düşmən bölmələri köməyə gələ bilməsinlər.

XÜSUSİ TƏYİNATLI KƏŞFİYYAT ORQANININ DÜŞMƏN ARXASINDAN TƏXLIYYƏ OLUNMASI

Kəşfiyyatçıların döyüş tapşırığını yerinə yetirdikdən sonra geri təxliyyəsi çox çətin və hərətfəli təminat tələb edən tədbirdir. Xüsusi təyinatlı kəşfiyyat orqanının təxliyyə nöqtəsi mümkün qədər hədəf bölgəsinə yaxın seçilir və helikopterlər təxliyyə nöqtəsinə sürətlə hərəkət edərək qrupu təxliyyə edir.

XTKQ (XTKD) döyüş tapşırığını yerinə yetirdikdən sonra geri təxliyyə XT birləşmə (hissə) qərargahı tərəfindən əvvəlcədən planlaşdırılır. Bunun üçün aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır:

- təxliyyənin vaxtı;
- XTKQ (XTKD) döyüş tapşırığını yerinə yetirdikdən sonra əsas və ehtiyat təxliyyə nöqtələrinə çıxma yerləri;
- təxliyyə helikopterlərinin bazalaşma məntəqəsi;
- təxliyyənin bir neçə variantı və üsulu;

- tanıma siqnalları;
- qarşılıqlı əlaqə qaydaları.

Rabitənin təşkili və qarşılıqlı tanıma siqnalları kəşfiyyatçıların təxliyyə edilməsində vacib şərtlərdən biridir.

Əgər XTKQ (XTKD) düşmən arxasında aşkarlanarsa və düşmən tərəfindən qrupun (dəstənin) ələ keçirilməsi və ya məhvi üçün tədbirlər görülərsə, təxliyyə təşəbbüsü XTKQ (XTKD) komandiri tərəfindən yerinə yetirilə bilər. O, bu məqsəd üçün bir neçə əlverişli məntəqə seçməli, onların xarakteri və ərazidəki vəziyyət barədə komandanlığa məruzə etməli, təxliyyə ilə bağlı öz təkliflərini verməlidir. XT birləşmə (hissə) komandanlığı XTKQ (XTKD) komandirinin məruzəsi və kəşfiyyat məlumatlarına əsaslanaraq qrupun (dəstənin) təxliyyəsi ilə bağlı əmr verə bilər. Bununla bağlı qərar XTKQ (XTKD) komandirinə çatdırılır. Kəşfiyyat orqanının komandirinin təxliyyə ilə bağlı yerinə yetirdiyi tədbirlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- təxliyyə ərazisinin kəşfiyyatını aparmaq, yaxşı görünən oriyentirləri təyin etmək;
- marşrutu seçmək və təyin olunmuş məntəqəyə keçmə vaxtını təyin etmək;
- yükün bir hissənin gizlədilməsi və ya məhvi;
- gözləmə rayonunda, təxliyyə məntəqəsinə hərəkət zamanı və ya helikopterə minmə vaxtı kəşfiyyatçıları düşmən tərəfindən aşkar olunduğu halda kəşfiyyat orqanının fəaliyyət qaydasını təyin etmək;
- kəşfiyyatçıların təxliyyə qaydası və ardıcılığını təyin etmək;
- təxliyyə üçün təyin olunmuş yerin kəşfini aparmaq və əraziyə davamlı müşahidəni təşkil etmək.

Təxliyyə yerinə çatdıqdan sonra XTKQ (XTKD) komandiri təyin olunmuş vaxtda rabitə əlaqəsinə çıxma və təxliyyə edənlərlə qarşılıqlı tanıma üçün tədbirlər görür.

Təpşirığı yerinə yetirdikdən sonra kəşfiyyat orqanının təxliyyə olunması yalnız hava yolu ilə deyil eyni zamanda quru yolu ilə də planlanmalıdır.

NƏTİCƏ

Müasir döyüşlər göstərir ki, xüsusi təyinatlı qüvvələrin tətbiq olunması ilə arzu olunan istənilən nəticəyə nail olmaq mümkündür. Xüsusi təyinatlı orqanların düşmən arxasına hava yolu ilə çıxarılması və təxliyyəsi əməliyyatın vaxtında və effektiv yerinə yetirilməsini təmin edir. Aparılan araşdırmadan belə nəticəyə gəlinir ki, xüsusi təyinatlı bölmələrin döyüş hazırlığı proqramında paraşüt atlayışları və desanttullaşma mövzularının artırılmasına əhəmiyyətli dərcədə ehtiyac duyulur.

ƏDƏBİYYAT:

1. Xüsusi təyinatlı bölmələrin təlimnaməsi, 2012
2. KKT 31-1(A) komando birlikləri hərəkatı, 7-29
3. QQT-100-15 ordu və korpus əməliyyatı, 2005
4. Инструкция боевого применения подразделений специального назначения.

РЕЗЮМЕ

ВЫСАДКА ОРГАНОВ РАЗВЕДКИ СПЕЦИАЛЬНОГО НАЗНАЧЕНИЕ В ТЫЛ ПРОТИВНИКА ВОЗДУШНЫМ ПУТЁМ А. АЛИЕВ

В статье исследовано высадка органов разведки специального назначения в тыл противника воздушным путём. Здесь представлены правила вывода органов разведки специального назначения после выполнения поставленной задачи а также пути десантирования в тыл противника парашютированием из самолётов и вертолётов.

SUMMARY

ASSAULT LANDING ON REAR FRONT OF ENEMY BY SPECIAL OPERATION RECONNAISSANCE ELEMENTS A. ALIYEV

In this article, it has been analysed assault landing on rear front of enemy by special operation reconnaissance elements. Here, it has been given brief information about dropping special operation reconnaissance elements by parachute, plane and helicopter, also the rules of evacuation after fulfilling the mission of these elements.

KƏŞFİYYAT QÜVVƏ VƏ VASİTƏLƏRİNİN HÜCUMDA TƏTBİQİ

Mayor Ruslan TAĞIYEV

Açar sözlər: hücumda kəşfiyyat, kəşfiyyat qüvvələri, kəşfiyyat vasitələri, kəşfiyyatın tətbiqi.

Ключевые слова: разведка в наступлении, силы разведки, средства разведки, применение разведки.

Keywords: intelligence on attack, intelligence forces, intelligence means, the application of intelligence.

tr-ruslan@mail.ru

tədbirlər həyati əhəmiyyət daşıyır. Hər səviyyədəki komandirlər, əməliyyat bölgəsi daxilindəki düşməni görər-görməz məhv edə bilmək üçün kəşfiyyat, atəş, manevr və döyüş dəstək sistemlərinin uyğunlaş-

NATO-nun hücum əməliyyatlarında kəşfiyyatda yanaşma aşağıdakı kimidir.

Hücum zamanı kəşfiyyat düşmənin hücumu pozmaq üzrə fəaliyyətinin qəfilliyini istisna etmək, onun qarşı duran qruplaşmasının atəş tələfatını və darmadağın olunmasını təmin etmək məqsədilə aparılır.

Hücumun operativ səviyyədə planlaşdırılması və idarə olunması üçün onun əsas quruluşunu təşkil edən beş element nəzərə alınmalıdır:

- 1) əsas və köməkçi hücum qrupları;
- 2) ehtiyat;
- 3) ardıcıl bir dərin əməliyyat;
- 4) kəşfiyyat və təhlükəsizlik əməliyyatı;
- 5) arxa bölgələrin hücumun sürətini mühafizə etmək üçün mühafizəsi. [1.105]

Müvəffəqiyyətli bir hücum əməliyyatı düşməni ən az itki və qəti məğlubiyyətə uğratmaqla reallaşır. Hər bir səviyyədəki hücum əməliyyatı komandirə düşmənin əsas qüvvələrini təsirsiz hala gətirməsinə yardım etmək, düşməni yanılmaq və çaşdırmaq üçün təsirli bir kəşfiyyat dəstəyinə ehtiyac duyur. Kəşfiyyat komandirin düşməni məğlub etmək üçün nə vaxt və harada ağırlıq mərkəzi yaradacağına qərar verməsinə yardımçı olur. Taktiki səviyyədə, düşmənin aldatma fəaliyyətlərinə komandirin mane olması, döyüş sahəsində təşəbbüsü əldə saxlaması və döyüşü udması üçün təsirli bir kəşfiyyat və düşmən kəşfiyyatına qarşı

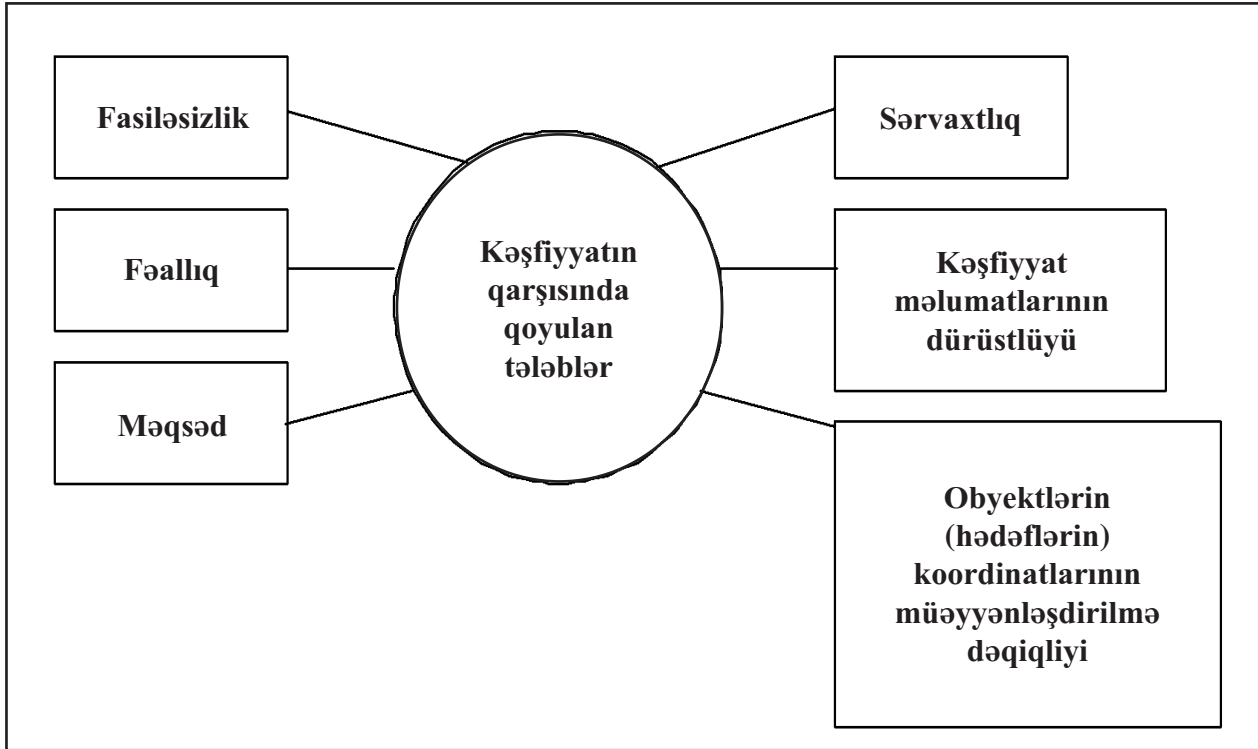
malarını təmin edirlər. Kəşfiyyatın qüvvə və vasitələri hücumun hər növündə tətbiq olunur. [5.261]

Rusiya SQ-də hücum əməliyyatı hazırlayarkən kəşfiyyat bunları müəyyənləşdirir: birlik (birləşmə, hissə) zolağı və cinahlardakı düşmənin tərkibi və qruplaşmasını, onun mümkün fəaliyyət niyyətini; ön xəttin cizgiləri və dayaq məntəqələrini, orada atəş və tank əleyhinə vasitələrin yerləşməsini, atəş və maneələr sistemini, ərazinin mühəndis təchizatını; raket və yüksək sərrast silahların açılış yerlərini (koordinatlarını) və onların tətbiqə hazırlanmasını; artilleriyanın və hava hücumundan müdafiə vasitələrinin atəş mövqelərini; idarəetmə məntəqələri və radioelektron vasitələrin yerləşmə yerlərini; ordu aviasiyasının aerodromları və enmə meydançalarını; düşmən müdafiəsinin dərinliyində müdafiə mövqeləri və xətlərinin olması və səviyyəsini; qarşıdakı hücum istiqamətindəki ərazinin keçilmə vəziyyətini və su maneələrinin xarakterini.

Müasir mübarizə vasitələrinin geniş tətbiqi, qoşunların yüksək hərəkətliliyi, onların kəskin və sürətli vəziyyət dəyişikliklərinə səbəb olan fəaliyyət çevikliyi və qətiyyətliyi şəraitində kəşfiyyata yeni, artırılmış tələblər verir. Onlardan əsasları bunlardır: kəşfiyyatın fasiləsizliyi və fəallığı, məqsədyönlü və vaxtında aparılması, eləcə də kəşfiyyat məlumatlarının dürüstlü-

yü və kəşfiyyatı aparılan obyektlərin (hədəflərin) koordinatlarının müəyyənləşdirilmə dəqiqliyi. (s x e m 1)

fəaliyyət göstərən qoşunların ön xətti arxasına keçmədən aparılır. Yuxarı qərargahın göstərişi ilə, düşmənlə bilavasitə toqquşma vəziyyətində

SXEM 1. KƏŞFİYYATIN QARŞISINDA QOYULAN TƏLƏBLƏR

Kəşfiyyatın tətbiqi üzrə işin məzmunu və xarakteri hücum keçmə şərtləri və üsullarından asılıdır.

Komandir hücum haqqında qərar qəbul edə-nədək birliyin (birləşmənin, hissənin) kəşfiyyat rəisi, əldə edilmiş bütün kəşfiyyat xəbərlərini ümumiləşdirməli və düşmənin mənsubiyyətini, qruplaşmasının döyüş tərkibi və vəziyyətini, qarşıdakı hücum zolağında ehtimal olunan fəaliyyət xarakterini, eləcə də kəşfiyyatın tətbiqi ilə bağlı təkliflərini ona bildirməyə hazır olmalıdır.

Hücum hazırlanarkən kəşfiyyatın əsas söyləri başlıca zərbə istiqamətlərində və həmlənin atəş hazırlığı əsnasında məhvi planlaşdırılan düş-mən obyektlərinin üzə çıxarılmasına cəmləşdi-rilməlidir.

Müdafiə olunan düşməne dərindən irəliləyərək hücum edən birlikdə (birləşmədə, hissədə) hücum başlananadək kəşfiyyat orqanları irəlidə

olan birlik (birləşmə, hissə) kəşfiyyatı dərinlik-dən irəliləməklə hücum edən qoşunların ma-raqları baxımından təşkil edir, aparır və bundan ötrü lazımi qüvvə və vasitələr ayırır. Dərinlik-dən irəliləməklə hücum edən birliyin (birləş-mənin, hissənin) kəşfiyyat rəisi irəlidə fəaliy-yət göstərən qoşunların qüvvə və vasitələri ilə kəşfiyyat aparma qaydasını razılaşdırmalıdır.

Düşmən haqqındakı məlumatları vaxtında almaqdan ötrü, hücum edən birliyin (birləşmənin, hissənin) qərargahı döyüş tapşırığını alan kimi, kəşfiyyatçı zabiti rabitə vasitələri ilə birlikdə düşmənlə bilavasitə toqquşma vəziyyətində olan birliyin (birləşmənin, hissənin) qərargahı-na göndərməlidir.

Hücumun başlanması ilə, kəşfiyyatın aparıl-ması üçün nəzərdə tutulmuş kəşfiyyat dozorları və kəşfiyyat dəstələri qabaqcadan və gizlicə qarşıdakı fəaliyyət istiqamətlərinə doğru irəli-ləyir, burada düşməni müşahidə edir, ərazini

öyrənir və kəşfiyyat hazırlığını başa çatdırır. [3.23]

Müşahidə postları (müşahidəçilər) hücum başlandıqda bölmələrin döyüş düzülüşlərində, qoyulduqları və kəşfiyyat aparmaqda davam etdikləri sahələrdə yerlərini dəyişir, yaxud ehtiyata keçirilirlər.

Kəşfiyyat qrupları və digər kəşfiyyat orqanları düşmən ehtiyatlarının daha çox ehtimal olunan irəliləmə marşrutlarını izləməkdən ötrü də göndərilə bilər. Həmin kəşfiyyat orqanları qarşısında düşmənin itki verməsi və ehtiyatlarının vaxtında irəliləməsini puça çıxarmaq məqsədilə irəliləmə marşrutlarında pusuqlar qurmaq və təxribatlar hazırlamaq tapşırıqları qoyula bilər.

Hücumu genişləndirmək və ikinci eşelonun (ümumqoşun ehtiyatının) döyüşə qoşulmasını təmin etmək baxımından kəşfiyyat müdafiə olunan düşmənin vəziyyətini və tərkibini, onun müdafiəsinin susdurulma dərəcəsini, atəş vasitələrinin yerləşdirilməsini, ikinci eşelonun döyüşə qoşulma istiqamətində və cinahlarda müdafiə qurğularının, maneələrin olmasını və xarakterini, ehtiyatların yerləşmə rayonlarını və onların fəaliyyət xarakterini müəyyənləşdirməlidir.

Həmin tapşırıqların yerinə yetirilməsindən ötrü birlik (birləşmə, hissə) əlavə olaraq kəşfiyyat orqanları və qrupları, kəşfiyyat dozorları, bəzən də kəşfiyyat dəstəsi göndərə bilər.

İkinci dünya müharibəsinin təcrübəsinə görə, kəşfiyyat düşmən müdafiəsinin müvəffəqiyyətlə yarılmasının təmin edilməsindən ötrü, bir qayda olaraq, birinci mövqedə 80-90%-ə qədər, ikincidə – 60%, üçüncüdə – 40-50% pulemyot atəş nöqtəsini, tank əleyhinə vasitələri və daşmaq məntəqəsini, eləcə də 60-65% artilleriya və minomyot batareyasını aşkara çıxarmalı idi. [4.72]

Hücum başlanana qədər mühüm düşmən obyektlərinin yerləşməsinin daha çox ehtimal olduğu rayonlara kəşfiyyat qrupları göndərilir. Belə obyektlər ola bilər: taktiki raketlərin start mövqeləri, xüsusi silah növləri ilə təchizat (saxlanma) məntəqələri, ehtiyatlar, idarəetmə məntəqələri və s.

Hücum hazırlanarkən kəşfiyyat qruplarını düşmən arxasına elə hesabla göndərmək lazımdır ki, onlar lazımi kəşfiyyat məlumatlarını müəyyənləşdirilmiş müddətə əldə edə bilsinlər. Bu məqsədlə, kəşfiyyat qruplarından məlumatların alınması üçün tələb olunan vaxt təyin edilərkən kəşfiyyatçıların düşmən arxasında piyada, orta dərəcəli ərazidə gündüz 2-3 km/saat, gecə – 2 km/saatdan artıq olmamaqla hərəkət etdikləri nəzərə alınır. Buna görə də onların obyektə doğru irəliləməsi, yaxud təyin olunmuş rayonun yoxlanılması üçün xeyli vaxt tələb olunur. Təlimlərin təcrübəsindən görüldüyü kimi, kəşfiyyat qruplarından Ordu korpusu qərargahına ilk məlumatlar onların göndərilmə anından ən azı 4-6 saat sonra daxil ola bilər. [3.83]

Kəşfiyyatçılar düşmənin ön müdafiə rayonunun ön xəttinə yaxınlaşdıqda dərhal onun kəşfiyyatına başlayırlar. Hücum edən qoşunlar təminat zolağını dəf edən vaxt, hava kəşfiyyatı qrupları pilotsuz uçan aparatlar (PUA) vasitəsilə ayrı-ayrı sahə və ya obyektlərin havadan müşahidəsini, düşmənin ön müdafiə xəttinin kəşfiyyatını aparır.

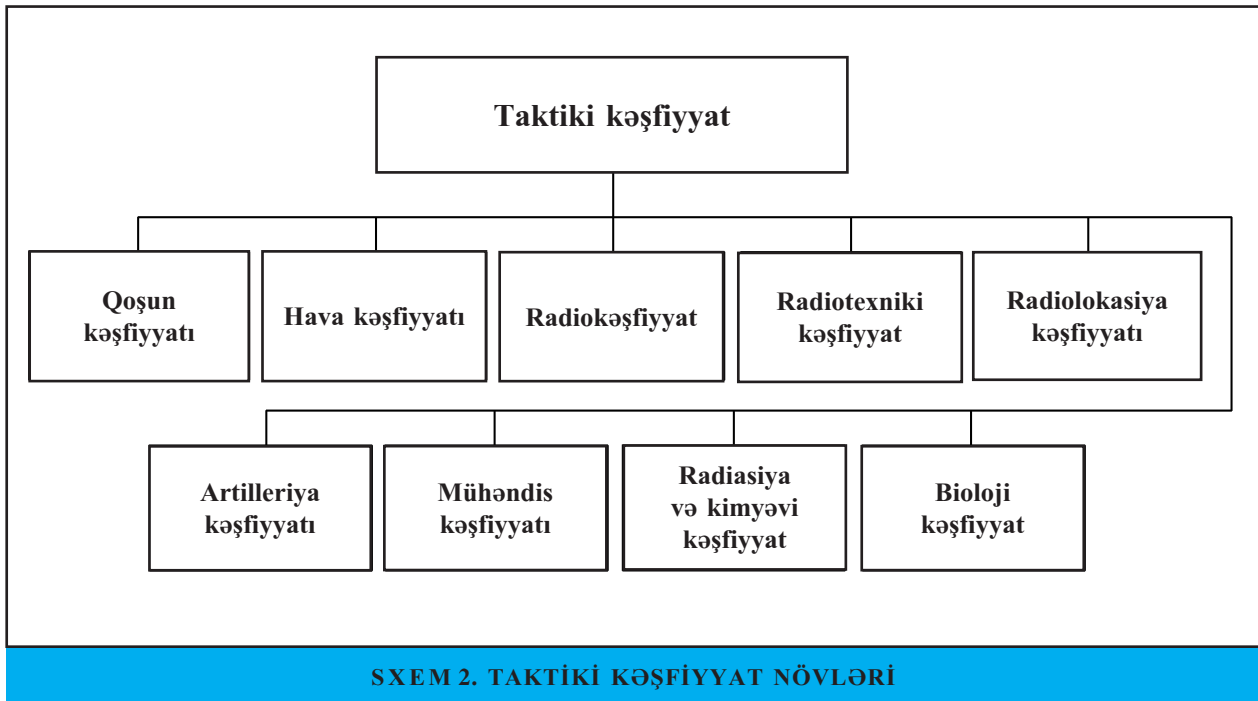
Yuxarıda qeyd olunan hissələrdə hücumda kəşfiyyatın əsasları barədə bir çox məsələlərə toxundum və çalışdım ki, həm NATO-da, həm də Rusiya SQ-də hücum əməliyyatlarında kəşfiyyata yanaşma haqqında məlumatları göstərim. Hal-hazırda bizim SQ-də kəşfiyyatın qüvvə və vasitələrini onun tətbiqini aşağıdakı kimi səciyyələndirmək olar.

Bütün kəşfiyyat növləri sıx qarşılıqlı əlaqəlidirlər və birlikdə götürüldükdə bütövlük təşkil edirlər. Bundan əlavə, onlardan bəziləri aşağıda görəcəyimiz kimi, digər kəşfiyyat növü vasitələrindən də öz maraqları üçün istifadə edirlər.

Kəşfiyyat aparmaq üçün ayrılan kəşfiyyat hissələri (bölmələri), qoşun növləri, xüsusi qoşun və xidmət bölmələri, eləcə də köməklərilə bu bölmələrin öz tapşırıqlarını yerinə yetirdikləri kəşfiyyat, döyüş texnikası və hərəkət vasitələri kəşfiyyat qüvvə və vasitələri adlanır.

Kəşfiyyat aparma üsulu – onun qüvvə və vasitələrinin (orqanlarının) kəşfiyyat məlumatları

əldə etmək məqsədilə göstərdiyi fəaliyyət üsulludur.

Kəşfiyyat orqanları üçün kəşfiyyat məlumatları mənbəyi düşmənin özü – qoşunlarının şəxsi heyəti (əsirlər, xidmətdən qaçanlar), sənədlər, döyüş texnikası və silahlar, təchizat, radioelektron vasitələrin işi, eləcə də döyüş meydanında düşmənin fəaliyyətidir.

Taktiki kəşfiyyat növləri, onun qüvvə və vasitələri daim inkişaf edir, təkmilləşir. Yaxın keçmişdə bütün taktiki kəşfiyyat, yalnız bir – vizual müşahidə, süvari kəşfiyyat dəstəsinin və axtarış qruplarının fəaliyyəti ilə aparılan qoşun kəşfiyyatı növündən ibarət idi.

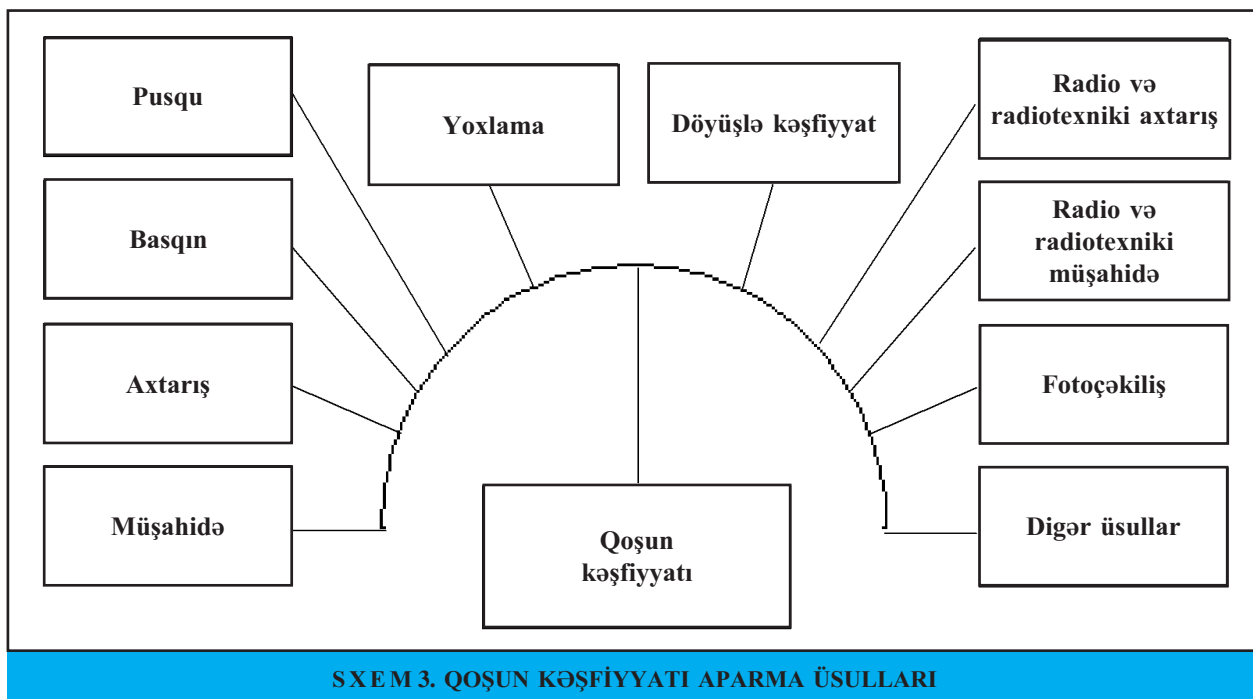
Silahlı mübarizə vasitələri inkişaf etdikcə, qoşunların sayı və manevretmə qabiliyyəti, döyüş əməliyyatlarının vüsəti artdıqca, kəşfiyyat qarşısında duran vəzifələrin həcmi və məzmunu da fasiləsiz olaraq genişləndi. Həmin vəzifələrin həlli öz növbəsində, istifadə olunan qüvvələrə, vasitələrə, fəaliyyət üsullarına və kəşfiyyat məlumatlarını alma mənbələrinə görə, əvvəllər tətbiq edilənlərdən köklü surətdə fərqlənən yeni kəşfiyyat növlərinin yaradılmasını tələb edirdi. Hal-hazırda, tətbiq olunan kəşfiyyat qüvvə və vasitələri, fəaliyyət üsulları və bu zaman istifadə olunan məlumat alma mənbələri

nəzərə alınmaqla, taktiki kəşfiyyat qoşun, hava, radio-radiotexniki, radiolokasiya, artilleriya, mühəndis, radiasiya və kimyəvi, bioloji növlərə bölünür. (2-ci sxem)

Qoşun kəşfiyyatının əsas üsulları müşahidə, axtarış, basqın, pusqu və döyüşlə aparılan kəşfiyyatdır. (3-cü sxem) Bu üsullar qoşun kəşfiyyatının ştat bölmələri (qrupları), yaxud döyüş meydanında kəşfiyyat məlumatlarının əldə edilməsi üçün nəzərdə tutulan müvəqqəti yaradılmış bölmələr (qruplar) tərəfindən geniş istifadə olunur. Ştat bölmələrinə aiddir: müşahidəçilər, müşahidə postları və məntəqələri, axtarış və basqınların təşkili, döyüşlə kəşfiyyat aparılması və pusquların qurulması üçün bölmələr (qruplar), dozor manqaları (dovor tankları), döyüş kəşfiyyat dozorları, əlahiddə kəşfiyyat dozorları, kəşfiyyat dəstələri və dozorlar, zabit kəşfiyyat dozorları və düşmən arxasında fəaliyyət göstərən kəşfiyyat qrupları.

XÜSUSİ ŞƏRAİTLƏRDƏ HÜCUMDA KƏŞFİYYATIN TƏTBİQİ

Döyüş bölgəsinin xüsusiyyətləri və döyüş keyfiyyətləri xüsusi hazırlanmış birliklərə, xüsusi üsullara, xüsusi təchizata, xüsusi taktika və

mülahizələrə əhəmiyyət verilməsini tələb edirsə, tətbiq edilən döyüşə **xüsusi hallarda döyüş** deyilir.

Yaşayış məntəqələrində, dağlıq ərazilərdə, keçidlər, çaylar və meşəlik bölgələr kimi, hərbi əməliyyata təsiri olan zona və motoatıcı birliklərin döyüşünə böyük maneçilik törədir. Çünki motoatıcı və tank birlikləri hər cür iqlim şəraiti və ərazidə döyüş icra edə bilmirlər. [2.211]

Təqib, üz-üzə gəlmə döyüşünün, yaxud qoşunlarımızın hücumunun müvəffəqiyyətlə genişlənməsi nəticəsində, eləcə də düşmən qəsdən geri çəkildiyi halda meydana çıxmağa bilər. Belə şəraitdə düşmən həmişə döyüşdən gizlicə çıxmağa və qoşunlarımızdan qəfildən aralanmağa çalışacaq. Odur ki, düşmənin geri çəkilməyə hazırlaşmağa başlamasını vaxtında aşkara çıxarmaq vacibdir. Təqibin vaxtında və məqsədyönlü təşkili tələbatından və geri çəkilən düşmənin müvəffəqiyyətlə darmadağın edilməsinin təmin olunmasından ötrü, kəşfiyyat düşmənin əsas qüvvələrinin geri çəkilməyə hazırlaşmasını, onun başlanmasını, istiqamət və marşrutlarını, eləcə də onun marşrutdakı kolonlarının qüvvə və tərkibini müəyyənləşdirməlidir. (şəkil 1)

Su sədləri müdafiə əməliyyatlarının təşkilini və aparılmasını asanlaşdırır, hücum edən qoşunların hücum və manevrini çətinləşdirir, onları keçmək üçün müəyyən sahələrə bağlayır,

ŞƏKİL 1. TƏQİB ZAMANI KƏŞFİYYAT

müdafiə olunan qoşunların atəşinin cəmləşdirilməsinə kömək edir, daha geniş sahələrin məhdud qüvvələrlə müdafiəsini aparmağa imkan verir və hücum templərini azalda bilər.

ŞƏKİL 2. SU SƏDLƏRİNİN KEÇİLMƏSİ İLƏ HÜCUMDA KƏŞFİYYAT

Su maneəsinin keçilməsinin başlanmasıyla kəşfiyyat orqanları briqadaların birinci eşelonları ilə qarşı sahilə keçir, düşmən cinahlarına və bölgəsinə girir, onun atəş vasitələrinin, müdafiə qurğularının, maneələrin və ehtiyatlarının yerləşmə yerini, eləcə də əks-həmlələrə hazırlaşmasını aşkara çıxarırlar. (şəkil 2)

Gecə vaxtı hücum döyüş əməliyyatlarının qəfillik və fasiləsizliyinin təmin olunmasına kömək edir, habelə düşmən tərəfindən müqaviməti çətinləşdirir. Bütün bunlar qoşunlarımıza, düşmən qruplaşmalarının məhv edilməsini asanlaşdırır, hücum edən qoşunların itkilərini azaldır və hücumun hazırlanma gizliliyinə, onun qəfilliyinə və uğuruna nail olmağa kömək edir. Bu cür şəraitdə kəşfiyyatın əhəmiyyəti artır. Bu, hər şeydən əvvəl onunla şərtlənir ki, düşmən müdafiənin gücləndirilməsi ilə əlaqədar tədbirləri bir qayda olaraq, gecə vaxtı görür və ondan öz qoşunlarının döyüş qabiliyyətinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş bir sıra mühüm tədbirlərin keçirilməsində istifadə edir.

Gecə hücumu zamanı, kəşfiyyata təyin olunmuş bölmələr gecə-

görmə cihazları, ərazini süni işıqlandırma vasitələri, lazım gəldikdə isə kiçik məsafəli hərəkət edən yerüstü hədəflərin kəşfiyyatı radiolokasiya stansiyaları ilə də təmin olunurlar. (şəkil 3)

Qoşunların şəhərə yiyələnmə ilə əlaqədar döyüş fəaliyyəti adi tələfat vasitələrinin tətbiqi ilə təşkil olunduğu halda xeyli miqdarda qüvvə və vasitələrin cəlbə tələb olunacaq, döyüş fəaliyyətləri daha uzunmüddətli və inadcıl olacaq. Belə bir şəraitdə şəhərə yiyələnmə, bir qayda olaraq, hücum edən qoşunların eyni vaxtda

müxtəlif istiqamətlərdən həmləsi ilə həyata keçiriləcək və mübarizə hər bir küçə, meydan, məhəllə, bina və hətta ayrıca mənzillər uğrunda aparılacaq. Müharibələrin təcrübəsinə görə, şəhərdə döyüş zamanı müşahidə gücləndirilir, müşahidə postlarının sayı artırılır.

Şəhərdə müşahidə apararkən çətinlikləri və postun özünün qorunma zərurəti nəzərə alınmaqla oradakı müşahidəçilərin sayı artırılaraq beş-altı nəfərə çatdırıla bilər. Kəşfiyyat şəhərdə aparılarkən, axtarışlar və pusqular tətbiq edilir. (şəkil 4)

ŞƏKİL 3. GECƏ HÜCUMU ZAMANI KƏŞFİYYAT

ŞƏKİL 4. ŞƏHƏRDƏ DÖYÜŞ ZAMANI KƏŞFİYYAT

Mümkün olduğu qədər yaşayış məntəqələrinə girməməyə və ətrafından dolanaraq keçməyə səy göstərilir və bu yerlər təcrid edilir. Yaşayış məntəqələrini təcrid etmək üçün yaxınlaşma istiqamətlərinə hakim olan ərazi sahəsi tank və motoatıcı birliklər tərəfindən ələ keçirilir. Yaşayış məntəqələrində müdafiə olunan qüvvələrin apara biləcəyi əks-hücumlara qarşı mürəkkəb ərazi relyefləri və yaşayış yerlərinin çıxışları tank birlikləri tərəfindən tutulur. [2.212]

Meşə qoşunlarımızın maskalanması və hücum zamanı qəfilliyə nail olmasına əlverişli şərait

yaradır. Eyni zamanda o, oriyentirləşməni, müşahidəni, atəşə düzəliş verməni, eləcə də idarəetməni çətinləşdirir. İri meşə massivində hücum hazırlanarkən və onun gedişində kəşfiyyatın təşkili və aparılması xüsusi mürəkkəbliklə fərqlənir.

İmkan varsa, sıx meşəlik bölgələrin ətrafından dolanılır. Əgər belə bölgəni təmizləmək lazımdırsa, bölgə tank birlikləri ilə mühasirəyə alınır və piyada tərəfindən təmizlənir.

Meşədə kəşfiyyatçıların obyektlərə gizlicə girməsi, basqınlar zamanı və döyüşlə kəşfiyyat aparılarkən pusqulardan qəfil hərəkətlər, kəşfiyyat orqanlarının gizlicə açılması, yerdəyişməsi və mühafizəsi üçün əlverişli şərait yaradılır. Bununla yanaşı, meşə, obyektlərin (hədəflərin) optik görünmə məsafəsinin kəskin azalması səbəbindən, müşahidə ilə kəşfiyyat aparılmasını çətinləşdirir.

Kolluğun pöhrələnmədiyi (kolluğu olmayan) meşədə müşahidə məsafəsi hesablamalar zamanı

$$D = \frac{L^2}{d}$$

düsturuna görə təyin edilə bilər ki, burada

- D** – müşahidə məsafəsi m-lə,
- L** – ağaclar arasındakı orta məsafə m-lə,
- d** – ağacların orta diametridir m-lə.

Belə ki, $L = 6$ m və $d = 0,2$ m olduqda, D təqribən 180 m təşkil edir. Pöhrəli (kolluğu

ŞƏKİL 5. İRİ MEŞƏ MASSİVİNDƏ HÜCUM ZAMANI KƏŞFİYYAT

olan) meşədə müşahidə məsafəsi xeyli azalır.

Meşədə görünüş sahəsinin kiçilməsi, hücum hazırlanarkən təşkil olunan müşahidə sisteminə müşahidə postlarının (məntəqələrinin) artırılmasını və onların açılma yerlərinin çox diqqətlə seçilməsini tələb edir.

Kolluğu olmayan (20% örtülmüş) meşədə 1 km ön xəttə (N) düşən müşahidə postlarının orta sıxlığını təyin etmək üçün

$$N = \frac{600 \cdot d}{L^2}$$

düsturundan istifadə oluna bilər ki, burada L və d – yuxarıda göstərilən göstəricilərdir.

Meşədə obyektləri (hədəfləri) aşkar və onların koordinatlarını dəqiq təyin etmə imkanları xeyli azalır. Bu, təkcə müşahidə məsafəsinin azalması və düşmənin öz qüvvə və vasitələrini maskalaması üçün əlverişli şəraitlə deyil, həm də çox vaxt meşədə oriyentirlərin yoxluğu, mermi və bomba partlayışlarından baş verən yanğın tüstüsünün və tozun aramla dağılması ilə izah olunur. Naviqasiya avadanlığı olmadıqda, koordinatların təyininə sərf olunan vaxt təqribən iki dəfə artır və səhvlər çoxalır. Buna görə, müşahidə sistemi meşədə təşkil edilərkən, müşahidə postları və aydın görünən oriyentirlərin yerlərinin topogeodezik bənd edilməsi, naviqasiya avadanlığının, çox böyüdücü optik cihazların, uzaqlıqölçənlərin, rəngkontrastlı filtrlərin geniş tətbiqi, habelə müşahidənin qulaqasma ilə uzlaşdırılması, təkcə gecə yox, gündüz də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müşahidə postları (məntəqələri) kəşfiyyat obyektlərinə yaxınlaşdırılır və təkcə yerdə deyil, həm də ağaclarda yerləşdirilir.

NƏTİCƏ

İstifadə edilmiş mənbələrin təhlili göstərir ki, torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi üçün qoşunları müvəffəqiyyətli hücum əməliyyatlarının planlaşdırılmasına və aparılmasına hazırlıq məqsədilə hücum əməliyyatında kəşfiyyat qüvvə və vasitələrinin tətbiqi mövzusu üzrə keçirilən dərslər və təlimlərdə görülən işlərin miqyası daha da genişləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Ordu və Korpus əməliyyatı (böyük hərbi birləşmələr). Türkiyə SQ-nin Quru Qoşunları Təlimnaməsi (100-15) tərcümə, Bakı, 2005
2. Tank və motoatıcı briqada döyüşü. Türkiyə SQ-in Quru Qoşunları Təlimnaməsi (194-5) tərcümə, Bakı, 2012
3. Taktiki Kəşfiyyatın Əsasları. (Frunze adına Akademiyada dərslər), Moskva, 1983
4. Военная мысль (военно-теоретический журнал), октябрь, №10, 2013
5. Döyüş Sahəsinin Kəşfiyyatı. (Azərbaycan Respublikası S.Q. Hərbi Akademiyası), Türkiyə SQ-nin Quru Qoşunları Təlimnaməsi (30-5) tərcümə, Bakı, 2010

РЕЗЮМЕ

Применение сил и средств разведки в ходе наступательных операций

Р. Тагиев

В статье рассматриваются вопросы связанные о способах и методах применения сил и средств разведки в ходе наступательных операций. Подробно исследован комплекс вопросов связанных с деятельностью органов управления разведки, определены пути повышения уровня принятия управленческих решений офицерами среднего и высшего звена. Были указаны важные условия для применения сил и средств разведки во время наступления, была раскрыта их основная суть, проведены сравнительные анализы. В заключении дается ряд рекомендаций по совершенствованию практических навыков по применению данных разведки в ходе наступательных операций.

SUMMARY

Using intelligence forces and means in attack operations

R. Tagiyev

The article about the use of the intelligence forces and means in attack operations is aimed to the lessons held in the divisions of the intelligence, to the sequence of the governmental organs of divisions in the trainings, to increase the practical skills of officer and to the elimination of the difficulties in the development of intelligence. The main factors of intelligence forces and means in an attack have been mentioned, their main points have been explained and analysed comparatively in the article.

İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ

Mayor Anar MİKAYILOV

Açar sözlər: informasiya təhlükəsizliyi, rabitə sistemi, radiomaskalanma, məlumatların mühafizəsi, idarəetmə məntəqələri.

Ключевые слова: информационная безопасность, система связи, радиомаскировка, защита информации, пункты управления.

Keywords: information security, signal system, signal security and deception, information security, command post.

anar.mikayilov@mail.ru

yini və aktuallığını şərtləndirən səbəblərdən aşağıdakıları xüsusi vurğulamaq olar:

– şəbəkə texnologiyalarının geniş yayılması və lokal şəbəkələrin qlobal şəbəkələr halında birləşməsi;

– informasiya təhlükəsizliyinin pozulmasına praktik olaraq mane olmayan qlobal internet şəbəkəsinin inkişafı;

– minimal təhlükəsizlik tələblərinə belə cavab verməyən proqram vasitələrinin geniş yayılması.

İnformasiya təhlükəsi dedikdə sistemin dağılması, verilənlərin üstünün açılması və ya dəyişdirilməsi, xidmətdən imtina formasında ziyan vurulmasına səbəb ola bilən istənilən hal, şərait, proses və hadisələr nəzərdə tutulur.

Təhlükələri müxtəlif siniflərə ayırmaq olar. Meydana çıxma səbəblərinə görə təhlükələri

İnformasiya təhlükəsizliyi – informasiya və ona xidmət edən infrastrukturun sahibi və ya istifadəçilərinə ziyan vurmağa səbəb olan təbii və ya süni xarakterli, təsadüfi və ya qəsdli təsirlərdən informasiya və ona xidmət edən infrastrukturun mühafizəli olmasıdır. [1.1]

İnformasiyanın mühafizəsi – informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmasına yönəlmiş tədbirlər kompleksidir. Təhdid dedikdə kiminsə maraqlarına ziyan vurmağa səbəb ola bilən potensial mümkün hadisə, şərait, hərəkət, proses və s. nəzərdə tutulur. İnformasiyanın təhlükəsizliyinin təmin olunması probleminin vacibli-

ŞƏKİL 1.

təbii və süni xarakterli təhlükələrə ayırırlar. Süni xarakterli təhlükələr də öz növbəsində **bilməyərəkdən və qəsdən törədilən** təhlükələrə bölünür. Təsir məqsədlərinə görə təhlükələrin iki əsas növü ayırd edilir:

- informasiyanın məxfiliyinin pozulmasına yönələn təhlükələr;
- informasiyanın bütövlüyünün pozulmasına yönələn təhlükələr.

Məxfilik informasiyanın müəyyən olunan subyektiv xassəsidir. Verilən informasiyaya müraciət icazəsi olan subyektlərin siyahısına məhdudluq qoyulmasının zəruriliyini göstərir. Məxfiliyin pozulmasına yönələn təhlükələr məxfi və ya gizli informasiyanın üstünün açılmasına yönəlib. Belə təhlükələrin reallaşma halında informasiya ona müraciət icazəsi olmayan şəxslərə məlum olur. [1.2]

Bütövlük – informasiyanın təhrifsiz şəkildə mövcudolma xassəsidir. Informasiyanın bütövlüyünün pozulmasına yönələn təhlükələr onun dəyişdirilməsinə və ya təhrifinə yönəldilir ki, bunlar da onun keyfiyyətinin pozulmasına və tam məhvinə səbəb ola bilər. Informasiyanın bütövlüyü bədniiyyətli insanlar tərəfindən qəsdən və ya sistemi əhatə edən mühit tərəfindən obyektiv təsirlər nəticəsində pozula bilər.

Təhlükələr digər əlamətlərinə görə də təsnif oluna bilər:

- başvermə ehtimalına görə (çoxehtimallı, ehtimallı, azehtimallı);
- meydana çıxma səbəblərinə görə (təbii fəlakətlər, qəsdli hərəkətlər);
- vurulmuş ziyanın xarakterinə görə (maddi, mənəvi);
- təsir xarakterinə görə (aktiv, passiv);
- obyektə münasibətinə görə (daxili, xarici).

İnformasiya təhlükəsizliyi, məxfilik dərəcəsi olan və ya olmayan, hər cür məlumatın səlahiyyəti olmayan şəxs tərəfindən əldə edilməsi, rabitəni pozması, təhlilinin, nəzarət və qorunması üçün alınan tədbirləri ortaya çıxarır. Bu tədbirlər fiziki və elektron üsullardan əmələ gəlir. İnformasiya təhlükəsizliyi eyni zamanda, kompüter viruslarından və xəbər vasitələrindən gözlənilən təsirlərə qarşı görülməli lazımı təd-

birləri əhatə edir. İnformasiya təhlükəsizliyi **fiziki təhlükəsizlik, ötürmə təhlükəsizliyi və emissiyon təhlükəsizliyi** əhatə edir. [2.22]

Fiziki təhlükəsizlik, məxfilik dərəcəsi olan və ya olmayan məlumatın səlahiyyəti olmayan şəxsdən qorunması üçün tələb olunan bütün təhlükəsizlik tədbirlərini əhatə edir. İnformasiya təhlükəsizliyindən doğan tələb və məlumatın vacibliyindən başqa, məlumat sistemi və qurğuların fiziki olaraq təhlükəsiz olması tələb olunur. Hər bir təhlükəsizlik tədbirinin həyata keçirilməsi vacibdir. Fiziki etibarlığın həyata keçirilməsi məlumatın ələ keçirilməsi, tələb olunan qaydada məhv edilməməsi, oğurlanması, izlənməsi və peşəkar diqqətsizliyi azaldır. [5.42]

Kifayət qədər nəzarət, mühafizə və məlumat cavabdehliyi daha artıq mühafizə təmin etmək üçün müəyyən edilmiş əlavə tədbirlərdir. Göndərmə (ötürmə) təhlükəsizliyi, göndərmənin (ötürmənin), məlumat axınının yollarının təhlilindən və dezinformasiyadan qorunması üçün təyin edilən tədbirlərdir. Elektron vasitələr ilə göndərilən bütün mesajlar və məxfiləşdirilmiş kanallar ilə ötürülən danışıqlar şifrələnməlidir. Ötürmə təhlükəsizliyinə bu qədər diqqət verilməsinin səbəbi, ələ keçirildiyi təqdirdə hərbi əməliyyata zərər verəcək məlumatların düşmən tərəfindən ələ keçirilməsinin qarşısını almaqdır. **Cihazlı** və **manual** olmaqla iki tip

ŞƏKİL 2.

şifrələmə sistemi var.

Cihaz vasitəsilə şifrələmə sistemi: on-layn və off-layn rejimlərində istifadə edilir. Bu sistemlər geniş, böyükhəcmli və vaxt aparan sistemlərdən, istifadəçinin rahatlıqla işlədə biləcəyi sistemlərə qədər müxtəlif vasitələri əhatə edir.

Manual off-layn sistemi əməliyyat kodlarını, şifrəli parol kodlarını və parolları əhatə edir. Digər manual sistemlər rabitə üzrə təlimat və qaydaları, təhlükəsizlik təmin etməyən yalnız ötürmə zamanı azaltmaq üçün qısaltmalar və rəqini əhatə edir. Radioelektron təhlükəsizlik məxfiliyin aradan qaldırılmasına səbəb olan radio yayımların düşmən tərəfindən tutulub elektron təhlilinin qarşısını alan bütün tədbirləri əhatə edir. Məxfiliyi pozan yayımların təhlili, məlumatı istəmədən ifşa edən məlumatötürmə və ya kəşfiyyat üçün əhəmiyyətli siqnallardır. [1.2]

Müasir zamanda Quru Qoşunlarında şifrələmə sisteminin hədəfini əhatə edən bir sistem yaranmaqdadır. Beləliklə, taktiki elementlərə öz xüsusi əməliyyatlarında daha çevik bir şəkildə istismarlarında olan sistemlərin yaradılmasına yol açılır. Quru Qoşunlarının şifrə sisteminin məqsədi, istifadə olunan fiziki şifrə sisteminin əvəzinə elektron şifrələmə sistemini təmin etməkdir. Bu elektron şifrə sistemi, şifrələnmiş açarların və əlaqədar nəzarət məlumatlarının digər bütün istifadəçilərə elektron olaraq çatdırılmasını təmin edir. Bu elektron şifrə sistemi, bütün səviyyələrdə, birləşmiş və müştərək əməliyyatlarda taktik şəbəkələrin cəld istifadəsini təmin edir.

DÜŞMƏNİN ƏKS-TƏSİR VASİTƏLƏRİNDƏN İNFORMASIYA SİSTEMİ MÜHAFİZƏSİNİN ƏSASLARI

Müasir döyüşlərdə qələbə, silah və döyüş texnikasından istifadənin effektivliyi müxtəlif sistemlərdən və əsasını radioelektron vasitələr təşkil edən idarə vasitələrinin dayanıqlı və etibarlı işindən mühüm dərəcədə asılıdır. Bunu nəzərə alaraq, hər bir döyüşən tərəf döyüşün hazırlanması və gedişi ərəfəsində müxtəlif üsullardan istifadə etməklə əks tərəfin idarə-

etməsini pozmağa can atacaq, öz qoşunlarının və silahlarının dayanıqlı idarə olunmasını təmin edəcəkdir. Nəticədə idarəetmə vasitələrinin düşmən təsirindən mühafizəsi sahəsində üstünlüyə nail olmaq uğrunda kəskin və gərgin mübarizə yaranacaqdır.

Qoşun və silahları idarə etmək üçün istifadə olunan radioelektron vasitələr əks tərəfin radiotexniki kəşfiyyatı və radiomaneələrə, radiolokasiya əleyhinə raketlər, şüalanma mənbələri və özütuşlanan silahların təsirinə asanlıqla məruz qaldığından radiokəşfiyyat aparmaq, radiomaneə yaratmaq və radioelektron vasitələrə zərbələr endirmək üçün Quru Qoşunlarının imkanları intensiv olaraq artır. [2.2]

Rabitə sistemlərinin düşmən və kəşfiyyat təsirindən mühafizəsinin, imitasiya dayanıqlığının və etibarlı fəaliyyətinin təmini üzrə kompleks şəkildə təşkilatı və texniki tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Kəşfiyyatdan mühafizə – rabitə sisteminin düşmənin texniki kəşfiyyat vasitələrindən mühafizə olunma qabiliyyətidir. Bu texniki kəşfiyyat radio, radiolokasiya, televiziya, fotoqrafik, lazer, infraqırmızı, akustik və s. vasitələrə əks-təsirə yönəlmişdir. Bunda məqsəd düşmənin bizim idarəetmə və rabitə sistemlərimiz qoşunlarımızın qruplaşması və fəaliyyəti haqqında məlumatı əldə etməsini istisna etmək və ya çətinləşdirməkdən ibarətdir. [4.27]

Düşmənin texniki kəşfiyyat vasitələrindən informasiya sistemlərinin mühafizəsinə aşağıdakı yollarla nail olunur:

- rabitə intizamına ciddi əməl etməklə;
- düşmənin vizual, optik, radiolokasiya və s. kəşfiyyat növlərindən radiomaskalanma və mühafizə ilə;
- informasiya sızmasının istisna olunması üzrə təşkilatı-texniki tədbirlərin keçirilməsilə;
- qoşunların gizli idarə olunması üzrə qərar-gah zabitlərinin, hissə və bölmələrin şəxsi heyətinin yüksək hazırlıq səviyyəsi və daimi sayıqlığı ilə;
- rabitə vasitələrindən istifadə, rabitənin təşkili və şüalanma xarakteristikaları ilə;
- əlamətlərinin biruzə vericiliyinin üzə çıxar-

rılması və aradan qaldırılması ilə.

İmitasiya dayanıqlığı – rabitə sisteminə düşmən tərəfindən yalan informasiya daxil olmasına rabitə sisteminin əks dayanıqlıq qabiliyyəti-dir.

Rabitə sisteminin imitasiya dayanıqlığının artırılması üçün imitasiya mühafizəsi həyata keçirilir. Bu rabitə sisteminə düşmənin yalan informasiyanı daxil etməsinin istisna olunmasına və ya çətinləşdirilməsinə yönəlmiş texniki və təşkilati tədbirləri nəzərdə tutur. Belə tədbirlərə aiddir:

- rabitə yaradılarkən parollaşdırılmanın effektiv üsullarından istifadə olunması;
- məxfiləşdirmə aparatlarından istifadə qaydalarına ciddi əməl olunması;
- alınmış məlumat haqqında digər rabitə kanalları və sorğu yolu ilə alınmış məlumatın düzlüyünün yoxlanılması.

Rabitə sistemlərinin fəaliyyətinin radioelektron mühafizəsi düşmənin bütün silah növlərinin məhvetmə faktorlarından və rabitə elementlərinin, rabitə hissə və bölmələrinin mühafizə və müdafiəsinin təşkili ilə təmin olunur.

Radioelektron mühafizəsinə aiddir:

- rabitə sistemlərinin düşmənin qəsdən radiomaneələrindən mühafizəsi;
- şüalanmaya özünü itələyən silahlardan mühafizə;
- nüvə partlayışlarının ionlaşdırıcı və elektromaqnit şüalanmalarının təsirindən mühafizə;
- rabitə vasitələrinin elektromaqnit uyuşmasının təmini.

Düşmənin qəsdən yaratdığı maneələrdən rabitə vasitələrinin mühafizəsi – müasir şəraitdə rabitənin dayanıqlığının əsas elementlərindən biridir. Bu, döyüş fəaliyyətinin bütün növlərində nəzərdə tutulmalıdır.

Düşmənin qərəzli radiomaneəsindən mühafizə tədbirləri təşkilati və texniki olur.

Rabitənin planlaşdırılması üçün təşkilati tədbirlər nəzərdə tutulur və buna aiddir:

- vacib istiqamətlərdə rabitə vasitələrindən kompleks şəkildə istifadə;
- işçi tezliklərlə manevr;
- hava idarə məntəqələrindən istifadə;

- idarə məntəqələrində retranslyasiya;
- gizli və rezerv radioşəbəkələrin yaradılması;

- şəxsi heyətin yüksək hazırlığı.

Şəxsi heyət texniki tədbirləri rabitə vasitələrinin istismarı zamanı həyata keçirir. Bu tədbirlərə daxildir:

- istiqamətləndirilmiş antenlərdən istifadə olunması;
- qəbulədicinin buraxılış zolağının dəyişdirilməsi;
- ötürücünün gücünün artırılması və ya azaldılması;
- teleqraf signalının tonunun eşitməyə dəyişdirilməsi;
- ərazinin mühafizə xassələrindən istifadə olunması.

Düşmənin qərəzli radiomaneəsindən mühafizənin daha effektiv üsulu maneə yaradan ötürücülərin yerinin radiopelenqləmə yolu ilə təyin olunması və onların aviasiyanın, artilleriyanın, şüalanmaya özünü itələyən başlıqlı raketlərlə məhv edilməsidir.

Radioşüalanmaya özünü itələyən, o cümlədən yüksək sərrast silahlardan mühafizəyə aşağıdakı yollarla nail olunur:

- yayındırıcı şüalanma obyektlərindən istifadə etməklə;
- düşmən tərəfə minimal şüalanma məqsədilə radorabitə xətlərinin istiqamətlərinin seçilməsi;
- radiovasitələrin iş vaxtının, ərazi və tezliklərinin reqlamentləşdirilməsilə;

– rabitə aparatları və stansiyaların bir-birindən 300-400 metr uzaqlaşdırılması ilə;

– radiostansiyaların idarə məntəqəsi (komanda-müşahidə məntəqəsi) hüdudlarından uzaqlaşdırılması və onların məsafədən idarə olunmasının təmini ilə.

Elektromaqnit uyuşması düşmənin qəsdən yaratdığı radiomaneə təsiri şəraitində bir-birinə qarşılıqlı maneə yaratmadan rabitə vasitələrinin fəaliyyət göstərmək qabiliyyətini xarakterizə edir.

Radioelektron vasitələrin bir-birinə qarşılıqlı maneə yaratması, nisbətən kiçik sahədə bu va-

sitələrin çox sayda yerləşdirilməsindən, işçi tezliklərin kifayət qədər olmaması və ötürücü qurğuların gücünün çox olmasından irəli gəlir.

Bir komanda müşahidə məntəqəsində (idarə məntəqəsində) yerləşən radioelektron vasitələrin elektromaqnit uyuşmasını təmin etmək üçün işçi tezliklərin bölüşdürülməsi və təyin olunması diqqətlə planlaşdırılmalıdır. Bu zaman idarə məntəqəsində bütün radioelektron vasitələr məqsədəuyğun yerləşdirilməli, onların işinə nəzarət qoyulmalı, onlar minimal güclə işləməli, istiqamətləndirilmiş antenlərdən istifadə olunmalıdır, rabitə vasitələrinin texniki vəziyyətinə sisteməlik nəzarət olmalı və parametrlərinin texniki normalardan kənar çıxma halları aradan qaldırılmalıdır.

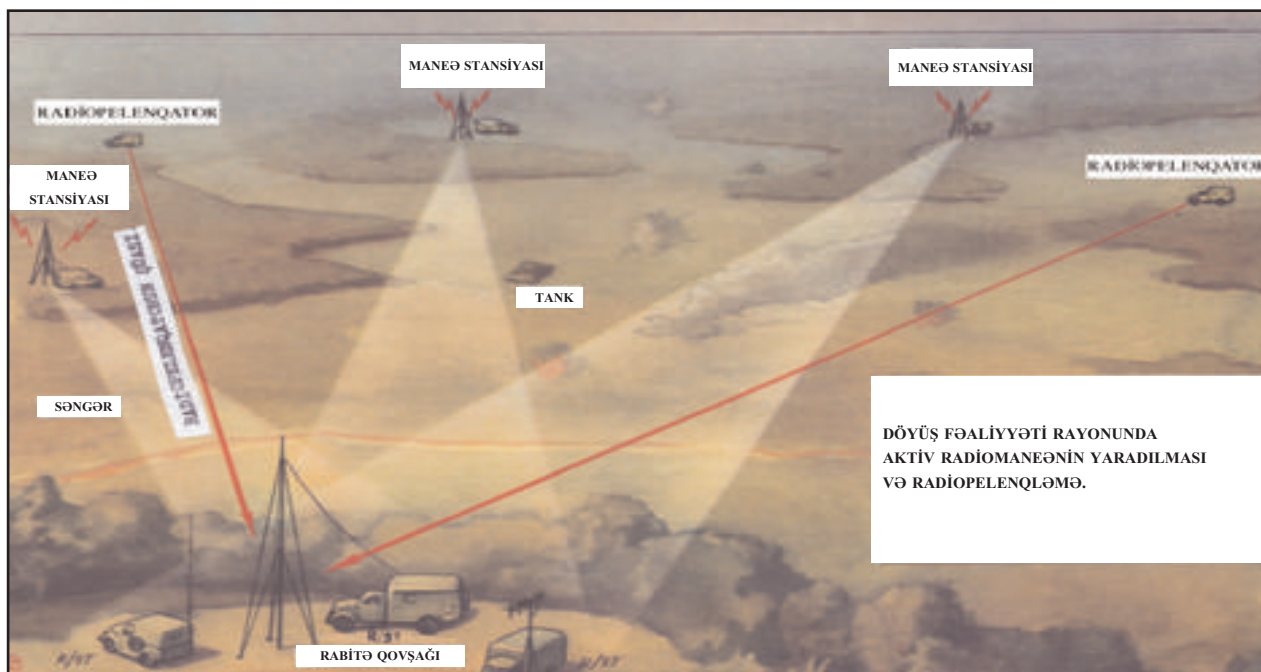
Düşmən bütün kəşfiyyat vasitələri ilə rabitə sisteminin üzə çıxarılmasına və bütün silah növlərindən istifadə etməklə qoşunların və silahların idarə olunma sistemini sıradan çıxarmağa can atacaqdır. Ona görə də komandirlər və qərargah rəisləri həmişə rabitə sistemləri və bölmələrinin düşmənin bütün silah növlərindən mühafizəsi üzrə tədbirlər işləyib hazırlamağa və bu tədbirləri həyata keçirməyə borcudurlar.

İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİNİ

Ötürməyə işləyən bütün radioelektron vasitələr, radiostansiyalar, radiorele stansiyaları, troposfer stansiyaları, kosmik rabitə stansiyaları, silahları (yüksək sərrast raket-artilleriya sistemləri, HHM vasitələri) idarə edən vasitələr, müəzərə salonlarının səsənmə sistemləri, uca dan danışan rabitə sistemləri elektromaqnit enerjisi şüalandırırlar.

Bu enerji uyğun radioqəbuledici qurğuların köməyi ilə üzə çıxarıla və bu enerji ilə ötürülən məlumat düşmən tərəfindən tutula bilər. Yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, ötürməyə işləyən qurğuların yeri pelenqləmə yolu ilə dəqiq müəyyənəşdirilir. Radioelektron vasitələrin bu zəif cəhəti radioelektron adlanan, həmçinin gizli fəaliyyət göstərən kəşfiyyat fəaliyyətinin xüsusi növünün yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bu kəşfiyyat real vaxt miqyasında yüksək dərəcədə dəqiq informasiya əldə olunmasına imkan verir. [2.30]

Qoşun və silahların sıradan çıxarılması və onların idarə olunmasını pozmaq məqsədilə radio-

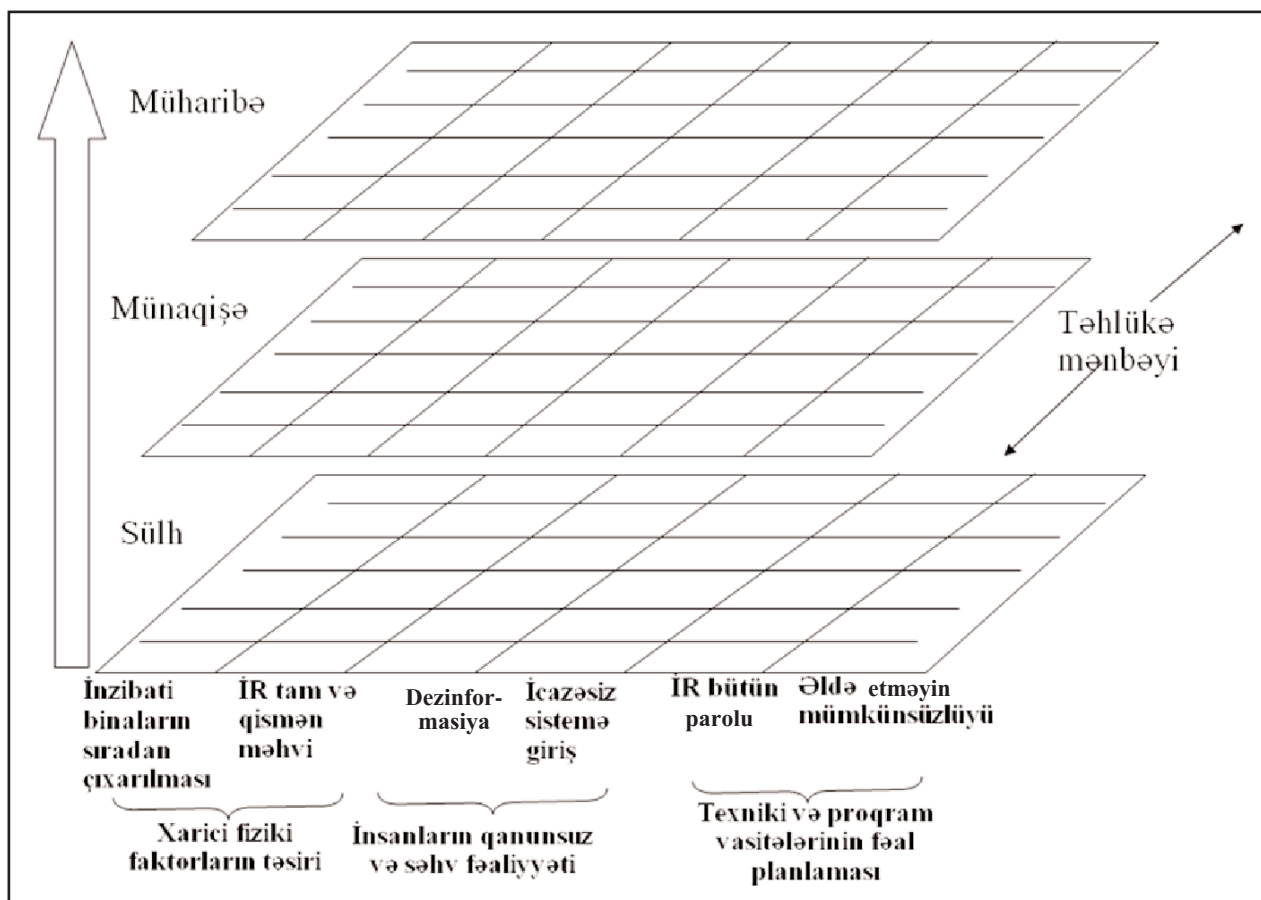

ŞƏKİL 3. RADİOMANƏNİN YARADILMASI VƏ RADİOPELENQLƏMƏ [2.26]

dalğaları şüalandıran hədəflərin yerini təyin edən və onlara zərbə endirən kəşfiyyat – zərbə komplekslərinə kəşfiyyat göstəriciləri verilir. Bunları nəzərə alaraq, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin və Silahlı Qüvvələrin möhkəmləndirilməsi üzrə tələblərə uyğun olaraq, onların təşkilatçılıq strukturunun təkmilləşdirilməsi, döyüş gücü və hazırlığının artırılması üzrə böyük işlər aparılmalıdır. Silahlı Qüvvələrin inkişafının müasir mərhələsində bu işin effektivliyi qoşunların idarə olunmasından çox asılıdır. Bu zaman qoşunların gizli idarə olunmasına xüsusi əhəmiyyət verilir və bu vacib rol oynayır. Qoşunların bütün fəaliyyət şəraitlərində planlaşdırılan və keçirilən tədbirlərin gizli saxlanılmasına yönəlmiş tədbirlər kompleksini qoşunların gizli idarə olunması (QGİ) əhatə edir. İlk əməliyyatların hazırlanması və keçirilməsi zamanı QGİ xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu əməliyyatın hazırlanması üzrə tədbirlərin xarakterini, məzmununu və keçirilmə müddəti, həmçinin komandirlərin və qərargahların iş üsulları qoyulan tapşırıqdan, qüvvələrin və döyüş vasitələrinin tərkibindən, eyni zamanda konkret şəraitdən asılıdır. Bütün hallarda qəbul olunmuş iş metodu hücum qoşunlarının vaxtında və gizli hazırlanmasını və bütün şəraitlərdə düşməne zərbə endirmək üçün daim döyüş hazırlığını təmin etməlidir.

Düşmənin radio və radiotexniki kəşfiyyatına radioelektron vasitələrin zəifliyi sualına qayıdarkən, demək lazımdır ki, rabitə vasitələri üzrə ötürülən məlumatın ötürülməsi faktını, bu vasitələrin yerini və radiotexniki vasitələrin işini gizlətmək çox çətindir. Bu zaman düşmənin əldə etdiyi informasiyadan onun istifadə etməsinə maneə yaratmaq məsələsi yaranır, həmçinin Silahlı Qüvvələr haqqında informasiyanın siza bilən mümkün kanallarının maksimum bağlanması tələb olunur.

Düşmənin radio və radiotexniki kəşfiyyatına radioelektron vasitələrin zəifliyi sualına qayıdarkən, demək lazımdır ki, rabitə vasitələri üzrə ötürülən məlumatın ötürülməsi faktını, bu vasitələrin yerini və radiotexniki vasitələrin işini gizlətmək çox çətindir. Bu zaman düşmənin əldə etdiyi informasiyadan onun istifadə etməsinə maneə yaratmaq məsələsi yaranır, həmçinin Silahlı Qüvvələr haqqında informasiyanın siza bilən mümkün kanallarının maksimum bağlanması tələb olunur.

ŞƏKİL 4.

**İNFORMASIYA RESURSUNUN
TƏHLÜKƏSİZLİYİ**

İnformasiya resursunun təhlükəsizliyinə – ümumi hallarda xarici-fiziki faktorlar, insan amili, həmçinin texniki və proqram vasitələrinin sıradan çıxma faktorları təsir edir.

Xarici-fiziki faktorların təsiri nəticəsində idarəetmə məntəqələri və inzibati binaların sıradan çıxarılması, rabitə xətləri və obyektlərin vəziyyəti, işıqlandırma sistemi obyektlərin sıradan çıxarılması, qismən və tam informasiya resursunun məhvini meydana gətirir. [3.2]

İnsanların qanunsuz və səhv fəaliyyəti nəticəsində dezinformasiya, psixotrop xassələri olan məlumatın, virusların və aktiv proqramların proqram təminatçısının və faylların məhv edilməsi məqsədilə informasiya resursuna salınması, məsuliyyətsizlik nəticəsində məlumat bazasındakı informasiyasını səlahiyyətsiz şəxslərin əldə etməsi, məlumatın axın yollarının dəyişdirilməsi, ünvan və kodların yanlış olması, informasiya resursunun bütünlüyü və adekvatlığının pozulması, informasiya resursunun əldə edilməsinin mümkünsüzlüyü yaranır.

Düşmənin texniki kəşfiyyat vasitələrinə əks-təsir göstərmək məqsədilə texniki vasitələrin və otaqların hazırlanmasının mükəmməlləşməsi, əlavə elektromaqnit şüalanmanın maskalayıcı səs maneələrinin qorunması, nəzarət zonasından kənar qalan rabitə xəttinin və elektrik qidalanma xətlərinin açılması, cərəyan və maqnit “keşikçi” qurğuların izolyasiyası, qorunmuş rabitə kanallarından istifadə etmək, nəzarət zonalarının yaradılması, nəzarət zonalarında fiziki mühafizədən istifadə edərək mühafizənin təşkilinə nəzərə alınmalıdır.

NƏTİCƏ

İstifadə edilmiş mənbələrin təhlili göstərir ki, informasiyanın mühafizəsi və təhlükəsizliyi çox vacibdir. Elm və texnikanın gələcək inkişafı bu sahənin miqyasının daha da genişləndirilməsinə ehtiyac olduğunu göstərir.

Bununla əlaqədar informasiyanın təhlükəsizliyi şifrələmə, kodlaşdırma aparatlarını və qoşunları gizli idarəetmə sənədlərinin tətbiq edilməsi ilə bağlı mövzuların rabitə bölmələri tərəfindən dərinlən öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT:

1. İnformasiya resursu: wikipedia.org/wiki/informasiya_təhlükəsizliyi
2. İdarəetmə və rabitə vasitələri, 2000
3. İnformasiya resursu: dic.academic.ru/dic.nsf/emergency/180/ Информационная безопасность
4. Галатенко В.А. Основы информационной безопасности. Москва, 2004
5. Əliquliyev R.M., İmamverdiyev Y.N. Rəqəm imzası texnologiyası. Bakı, Elm, 2003

РЕЗЮМЕ**Информационная безопасность
А. Михайлов**

Статья посвящена обеспечению информационной безопасности и не допущению утечки информации в экстремальных условиях, а также для применения ответных мер. В статье показаны основные условия информационной безопасности, а также проведён их разбор.

SUMMARY**Information security
A. Mikayilov**

Essay was directed to secure safety of the information in the adversary environment and measures against the leakage of the information and its application. Necessary conditions shown for safety of the information and analyzed in the article.

DÜNYA MÜHARİBƏLƏRİNDƏ HÜCUMÇU AVIASİYANIN ROLU

Polkovnik-leytenant Həsən ƏLÖVSƏTOV

Açar sözlər: hücumçu aviasiya, yüksək manevr, dünya müharibələri, lokal müharibələr, Su-25.

Ключевые слова: штурмовая авиация, высокая маневренность, мировые войны, локальные войны, Су-25.

Keywords: attack aviation, great manevver, the world wars, local wars, Su-25.

lar da həlledici anda qüvvələri ən mühüm istiqamətlərdə cəmləşdirməyə şərait yaradır;

– öz tərkibində nəqliyyat aviasiyasını birləşdirən HHQ, düşmən arxasına taktiki hava desantı

Hərbi Hava Qüvvələri (HHQ) – Silahlı Qüvvələrin yüksək manevrli qoşun növü olaraq, düşmənin aviasiya, quru və dəniz qruplaşmalarının havadan məhv edilməsi, dövlət, hərbi idarəetmə sistemləri, arxa cəbhə və iqtisadi obyektlərini, nəqliyyat qovşaqlarını, Quru Qoşunlarının (QQ) və Hərbi Dəniz Qüvvələrinin (HDQ) aviasiya himayəsini, hava desantının çıxarılmasını, hava ilə qoşunların və maddi vasitələrin daşınmasını, hava kəşfiyyatının aparılması və digər tapşırıqları yerinə yetirmək üçün təyin olunmuşdur. Havada üstünlük qazanmaq üzrə həlledici rol bu qoşun növünə məxsusdur.

Digər qoşun növlərindən fərqli olaraq aviasiya silahlı mübarizə vasitəsi kimi, özünəməxsus döyüş xüsusiyyətlərinə malikdir:

– aviasiya birləşmələri nüvə və adi silahların tətbiqi ilə döyüş fəaliyyətlərini apara bilər;

– aviasiya düşməni və düşmən obyektlərini məhv etmək üçün uzaqmənzilli hərəkət vasitəsidir;

– aviasiya yüksək sərrast və effektiv zərbələr vurmağa qadirdir;

– aviasiya sərbəst axtarış aparma və düşmənin aşkar olunmuş yerüstü, hava, suüstü və sualtı obyektlərini, əsasən də hərəkətli və kiçikölçülü, eləcə də çətin keçilən ərazi rayonlarındakı obyektlərini dərhal məhv etmə imkanına malikdir;

– aviasiya birlikləri, birləşmə və hissələri yüksək manevr qabiliyyətinə malikdir ki, bun-

(THD) çıxarmaq, eləcə də qoşunları, döyüş texnikasını və müxtəlif yükləri uzaq məsafələrə daşımaq imkanına malikdir;

– kəşfiyyat aviasiyası hissələrinin SQ-in növlərinin marağı baxımından hava kəşfiyyatı aparma imkanı var. Onlar qısa müddətdə böyük ərazini müşahidə etmək, aşkar olunmuş obyektlərin koordinatlarını və yerini marağında olan qərargahlara real vaxt ərzində dərhal ötürə, eləcə də bu obyektlərin ən zəif nöqtələrinə zərbələr endirə bilər.

Təyinatını nəzərə alaraq, HHQ aşağıdakı tapşırıqları həll edir:

1. Havada üstünlük qazanmaq;
2. QQ və HDQ-yə aviasiya dəstəyi;
3. Düşmən ehtiyatları ilə mübarizə;
4. Qoşun qruplaşmaları və obyektlərin düşmənin hava qüvvələrindən himayəsi;
5. Düşmənin hərbi-sənaye və enerji obyektlərinin, administrativ-siyasi mərkəzlərinin və rabitə qovşaqlarının məhvi;
6. THD-nin çıxarılması;
7. Hava kəşfiyyatının aparılması;
8. Düşmən qoşunlarının manevr və daşınmasının pozulması;
9. Öz qoşunlarımızın və maddi vasitələrin hava ilə daşınması.

Tapşırıqların həlli zamanı aviasiya hissə və birləşmələri aşağıdakı əsas prinsipləri rəhbər tutmalıdır:

– aviasiyanın daimi yüksək hazırlığı bütün

mürəkkəb şəraitlərdə, təyin olunmuş vaxtda, döyüş fəaliyyətlərinin mütəşəkkil hazırlığına və qoyulmuş tapşırıqları uğurla yerinə yetirməyə imkan verir;

- aviasiyanın yüksək döyüş imkanları onun həm geniş əhatəli tapşırıqlar və havada müxtəlif obyektləri məhv etmək üçün, suda və quruda tətbiqinə imkan yaradır;

- aviasiyanın əsas tapşırıqların icrası zamanı həlledici anlarda və ən mühüm istiqamətlərdə əsas qüvvələrinin cəmləşməsi, düşmən üzərində üstünlüyü düşməni çıxılmaz vəziyyətlərə salmağa imkan verir;

- hərəkətlərin aktivliyi, qərarlılığı, qəfilliyi şəraitin dəyişməsinə vaxtında reaksiya verərək üstünlük qazanmağa və təşəbbüsü əldə saxlamağa imkan verir;

- aviasiya birləşmə və hissələrinin vaxtında manevari lazımi aviasiya qruplaşmaları yaratmağa və onu düşmən zərbələrinin altından çıxarmağa imkan verir. Bu prinsip aerodrom manevrinin, məhvetmə vasitələrinin düzgün seçilməsini, fəaliyyət qaydalarını, taktiki fəndlərin və döyüş hərəkətlərinin təminatı üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur;

- aviasiyanın bir mərkəzdən idarə edilməsi, aviasiya birləşmə və hissələrində idarəetmənin bir komandirin əlində cəmləşməsinə, əsas isti-

qamətlərdə güclərin vaxtında artırılmasına, hava fəaliyyətlərinin düzgün tənzimləməsinin təminatına, döyüş hərəkətləri zolağında (rayonunda) uçuşların təhlükəsizliyinin təminatına imkan verir;

- aviasiya hissə və bölmələrinin döyüş fəaliyyətlərinin hərtərəfli təminatı aviasiyanın yüksək effektivliklə və minimal itki ilə döyüş tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün lazımi şərait yaratmağa imkan verir;

- aviasiya qüvvə və vasitələrinin qənaətliliyi nəticənin əldə edilməsində mühüm rol oynayır. Bu, zərbə və təminədiçi güclərin düzgün təyin edilməsi, effektiv məhvetmə vasitələrinin tətbiqi, taktiki fəndlərin və döyüş hərəkətlərinin qaydaları və aviasiya növlərinin təyinatına uyğun tətbiqi ilə əldə edilir;

- döyüş fəaliyyətlərinin fasiləsizliyi, aviasiyanın döyüş fəaliyyətlərini gündüz, gecə və mürəkkəb hava şəraitlərində aparma hazırlığından ibarətdir. Bu prinsip qüvvə və vasitələrin məqsədəuyğun bölünməsi, uçuş heyətinin yüksək hazırlığı, ehtiyatların mövcudluğu və aviasiya hissələrinin şəxsi heyətlə vaxtında komplektləşdirilməsi, aviasiya texnikası və məhvetmə vasitələri, həmçinin maddi vasitələrlə və aviasiya hissələrinin döyüş qabiliyyətinin tez bərpası ilə əldə edilir;

– hərtərəfli qeydiyyat, mənəvi və psixoloji amillərdən istifadə şəxsi heyətdə, əsasən də uçuş heyətində, yüksək döyüş ruhu saxlanması- na imkan verir. Bu, aviasiyanın uğurlu döyüş fəaliyyətlərinin mühüm şərtidir.

Hücumçu aviasiya (HA), qoşunların aviasiya himayə vasitəsidir və düşmən qoşunlarının, yerüstü (dəniz), əsasən də kiçikölçülü və hərəkətli obyektlərini ön xəttə yaxın taktiki, eləcə də əməliyyat dərinliyində məhv etmək üçün təyin olunur. O, havada düşmənin helikopterini məhv etmə və hava kəşfiyyatının aparılması tapşırıqlarını da həll edir.

Hücumçu aviasiya hissələrinin yerinə yetirirdiyi tapşırıqlar:

– düşmənin ön xətt və taktiki dərinliyindəki canlı qüvvələrini və atəş vasitələrini məhv etmək;

– düşmən ehtiyatlarını və onun hərəkət marşrutlarındakı mühəndis qurğularını məhv etmək;

– birinci eşelonun OK (Diviziya) arxa cəbhə obyektlərini məhv etmək;

– HHM vasitələrini məhv etmək;

– hava, dəniz desantlarını və İM-ni (informasiya mərkəzlərini) məhv etmək.

SU-25-in TAKTİKİ TEXNİKİ XASSƏLƏRİ:

TİPİ: Su-25 hücumçu təyyarəsi;

İSTEHSALÇI: P.O.Suxoy adına Aviasiya Şirkəti;

TƏYİNATI: Səs sürətindən aşağı sürətli təyyarə olub, bilavasitə quru qoşunlarına dəstək vermək üçün təyin edilmişdir. Ön xətlərdə, taktiki və operativ dərinliklərdə düşmənin yerüstü hədəflərini, xüsusilə kiçikölçülü və hərəkətli hədəfləri məhv etmək üçün istifadə olunur.

XİDMƏTƏ BAŞLAMA TARİXİ: 1979

EKİPAJ: 1 nəfər

ÖLÇÜLƏRİ: uzunluğu – 15,33 m; eni – 14,36 m; hündürlüyü – 5,20 m; qanad sahəsi – 30,1 m²;

AĞIRLIQLARI: boş halda – 9315 kq; maks. qalxma – 17350 kq; normal qalxma – 14600 kq; zireh ağırlığı – 895 kq; xarici yük ağırlığı – 4360 kq (maks.).

YANACAQ MİQDARI: daxili çənlərdə – 2850

kq; xarici çənlərdə – 4 x PTB-800 və ya 4 x PTB-1150; min. yanacaq qalığı – 600 kq;

HAVADA QALMA MÜDDƏTİ: 1 saat 15 dəq (2 x PTB-800) 1 saat 45 dəq (4 x PTB-800);

SÜRƏTİ: maks. – 1000 km/s; kreyser – 750 km/s; marşrut uçuşu – 600 km/s; qalxma – 240 km/s; eniş – 230 km/s; dırmanma – 80 m/s;

UÇUŞ MƏSAFƏSİ: 4 x PTB-800, H = 7000 m – 1820 km; maks. döyüş yükü ilə – 620 km;

DÖYÜŞ RADIUSU: 4 x 250 kq aviabomba və 2 x R-60, H = 200 m, V = 600 km/s, hədəf üzərində 10 dəq – 165 km; 4 x 250 kq aviabomba və 2 x R-60, H = 7000 m, V = 550 km/s, hədəf üzərində 10 dəq – 295 km;

HÜNDÜRLÜYÜ: praktiki – 7000 m; döyüş istifadəsi – 30-5000 m.

AVADANLIQLARI: nişangah – ASP-17BÇ aviasiya atış-bombardman nişangahı; «Klen-PS» lazer işıqlandırma və məsafəölçmə stansiyası; pilot-naviqasiya – KN-23-1 naviqasiya kompleksi; radiotexniki – R-862 rabitə radiostansiyası; R-828 quru qoşunları ilə rabitə radiostansiyası; radiolokasiya cavablayıcısı SO-69.

SİLAHLARI: xarici pilon (asqı) sayı – 10 (qanadların ən çox çölə olan tərəflərindəki 2 pildən başqa, digər 8 pilon 500 kq-a qədər silah daşıya bilir);

– topu – 1x QŞ-2-30 30 mm ikilülləli top (250 ədəd mərmə, atış sürəti 3600 mərmidəq);

– raketlər – 2x R-60 idarəolunan hava-hava raketləri;

– 2x X-25MLX-29L idarəolunan hava-yer raketləri; 8 bloka qədər S-5 (256 ədəd) S-8 (160 ədəd) S-13 (40 ədəd) 8 x S-24 və ya S-25 idarə olunmayan aviasiya raketləri;

– bombalar – 8 x 500Z0 kq aviabombalar; 32 x 100 kq aviabombalar; 4 x KMQU;

DÜNYA MÜHARİBƏLƏRİNDƏ HÜCUMÇU AVIASIYANIN ROLU

Son onillikdə dünyada lokal müharibələr və hərbi münaqişələrin artdığını görmək olar. Bu müharibə və münaqişələrin həllində aviasiyanın əməliyyat və strateji səviyyədə yerinə yetirdiyi tapşırıqların artdığını görürük.

Lokal müharibə və hərbi münaqişələrdə aviasiyanın tapşırıqlarını yerinə yetirmək və təyyarələrin zenit artilleriya atəsinə qarşı həyatda qalmasını artırmaq üçün yüksək manevrli və güclü zirehə malik təyyarələrə ehtiyac vardır. Dünyada 1-ci yerdə və bu keyfiyyətə malik olan ABŞ-ın A-10 təyyarəsidir. Zenit artilleriya atəşi ilə mübarizədə yeni təyyarələrdə hansı yeni vasitə və üsullardan istifadə ediləcəyini zaman göstərəcək. Hələlik bu məsələ öz həllini tapmamışdır.

Fars körfəzi müharibəsi və digər lokal münaqişələrin nəticələri, həmçinin aparılan tədqiqatlar göstərir ki, döyüş əməliyyatlarında hücumçu aviasiya böyük rol oynayır. Buna görə də hər an dəyişən şəraitə uyğun olaraq daim onun inkişaf və təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

Xarici hərbi mütəxəssislər hücumçu aviasiyanın döyüş tətbiqinin forma və üsullarının, yeri və vəzifələrinin dəqiqləşdirilməsinin hava-yer əməliyyatlarına təsir göstərəcəyini mühüm amil hesab edirlər.

ABŞ mütəxəssisləri hesab edirlər ki, müasir müharibələrdə helikopter və hücumçu təyyarələr birgə istifadə edilərək quru qoşunlarının aviasiya dəstəyi məsələlərinin həllində bilavasitə aviasiya zərbələrinin effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldə bilər. Bu ideya bir çox ölkələrin marağını cəlb etmişdir. Müharibələrin nəticələrinin analizi göstərir ki, I Dünya Müharibəsində aviasiyanın düşməni məhv etmə qabiliyyəti 4 %-dən çox deyildi. 30 il sonra – Böyük Vətən müharibəsinin əvvəlində 28%-30%, sonralar isə 40%-42% təşkil edirdi. Növbəti müharibə və münaqişələrdə bu göstəricilər daim artırdı. Sonuncu onilliklərdə lokal müharibələrdə aviasiyanın tətbiqi 80%-85%-ə çatdı. Vyetnam, Fars körfəzi və Yuqoslaviya münaqişələrini buna misal göstərmək olar. Böyük Vətən müharibəsinin əvvəllərində döyüş tapşırığını tez yerinə yetirmək üçün güllə və mərmilərləndən yanmayan, aşağı hündürlükdə uçanda silkələnməyə çox təsir göstərməyən bir təyyarəyə ehtiyac var idi. Bu tələbləri qarşılamaq üçün İl-2 və Su-2 hücumçu təyyarələri hazırlandı. Bu təyyarələr xüsusi olaraq yerüstü

hədəflərin məhv edilməsində istifadə edilirdi. İl-2 və Su-2 hərbi əməliyyatların gedişinə mühüm təsir göstərmişdir. Böyük Vətən müharibəsindən sonra mütəxəssislər havada üstünlük qazanmaq üçün yeni araşdırmalara başladılar. Hücumçu təyyarələrin təkmilləşdirilməsi isə ikinci plana keçdi. Bu məsələ ilə 20 il heç kim məşğul olmadı. Lokal müharibələrin başlanması ilə hücumçu təyyarələrin təkmilləşdirilmə məsələsi yenidən aktuallaşmağa, onların önəmi artmağa başladı və dünyada hücumçu təyyarələrin təkmilləşdirilməsi prosesi sürətləndi. Bu təyyarələrin önəmi quru qoşunlarının məhv edilmədiyini hədəfləri ilk növbədə məhv etmək və əməliyyatın uğurlu olmasına təsir göstərməkdən ibarət idi. Xarici ekspertlər hesab edirlər ki, müasir müharibələrdə həmləedici aviasiyanın əsas vəzifəsi döyüş bölgəsində quru qoşunlarını dəstəkləmək, əməliyyat və taktiki dərinlikdə olan tapşırıqları yerinə yetirməkdir.

Sovetlər birliyində bu tapşırıqları həll edəcək yeni nəsil Su-25 təyyarəsi üzərində işlər aparılmağa başladı. Hücumçu Su-25 təyyarəsi P.O.Suxoy tərəfindən 70-ci illərin ortalarında yaradılmağa başlamışdı. Təyyarə hazırlanarkən elmi tədqiqat və təcrübə-konstruktor işləri zamanı 40 mövzu üzrə 600-ə yaxın nümunə və maket hazırlanıb sınaqdan keçirilmişdir. 1975-ci ilin fevralında hücumçu təyyarənin T-8 adlı prototipi havaya qaldırıldı. 1980-ci ildə isə Su-25 SSRİ Hərbi Hava Qüvvələrinin silahlanmasına qəbul edildi. Su-25 hücumçu təyyarəsi 1981-ci ildə Əfqanıstanda döyüş əməliyyatlarında iştirak etmiş və özünü doğrultmuşdur. Su-25 təyyarəsinin döyüş yoluna qısa nəzər salsaq, onun quru qoşunlarının döyüş meydanında atəş dəstək vasitəsi olmasını, əməliyyatların gedişi və nəticəsinə böyük təsir göstərdiyini görürük. Anqolada vətəndaş müharibəsi. (1975-2002)

Anqola HHQ-i 1980-ci ildə az miqdarda Su-25 təyyarələri almış və 1990-cı ildə həmin təyyarələrdən UNİTA qüvvələrinə qarşı istifadə olmuşdur.

ƏFQANİSTAN MÜHARİBƏSİ (1979-1989)

1980-ci ilin yazında 4 Su-25 Əfqanıstandakı

döyüşlərdə yüksək nəticə göstərərək rəqibi Yak-38 üzərində tam üstünlük əldə etmişdir. 1981-ci ilin ortalarında Əfqanıstandakı bir eskadrilya Su-25-in sayı 1984-cü ildə alaya qədər artırılmışdır. Hərbi əməliyyatlarda təyyarənin yüksək davamlılığı və manevr qabiliyyəti aşkar olunmuşdur. Uçuş sürətinin nisbətən aşağı olması ona çox dəqiq zərbələr endirməyə imkan verirdi və qırıcı-bombardmançı təyyarələr bu qabiliyyətdən məhrum idi. Su-25 təyyarəsi Əfqanıstan müharibəsində "QRAÇ" ləqəbi almış və bu müharibədə ən məşhur təyyarə olmuşdur. Su-25 Əfqanıstanda yüksək davamlılıq göstərirdi. Orta hesabla, hər vurulan Su-25 təyyarəsinin üzərində 80-90 döyüş zədəsi olurdu. Bir dəfə döyüş uçuşundan qayıdan Su-25 təyyarəsinin üzərində 150 dəlik olduğu müşahidə olunmuşdur. Əfqanıstan müharibəsi dövründə 23 hücumçu təyyarə vurulmuş və 8 təyyarəçi ölmüşdür. Bir dəfə də olsun təyyarənin yanacaq çəninin partlaması üzündən belə hadisə baş verməmişdir. Əfqanıstanda gedən döyüşlərin çox hissəsinin dağlıq bölgədə getdiyini nəzərə alsaq görərik ki, Su-25 təyyarəsinin dağlıq bölgələrdə istifadəsi daha məqsədəuyğundur.

İRAN-İRAQ MÜHARİBƏSİ (1980-1988)

İraq HHQ-ə Su-25 təyyarəsi 1980-ci ilin ikinci yarısında daxil olmuş və müharibədə intensiv istifadə edilmişdir. İtkilər barəsində məlumat yoxdur.

ABXAZIYA MÜHARİBƏSİ (1992-1993)

Gürcüstan Abxaziya müharibəsində öz Su-25 təyyarələri ilə döyüş uçuşu yerinə yetirmişdir. Abxazıyanın HHM qüvvələri bir neçə təyyarə vurmuşdur.

QARABAĞ MÜHARİBƏSİ (1991-1994)

Azərbaycan HHQ-i müstəqillik dövründə 5 ədəd Su-25 döyüş təyyarəsi itirmişdir. Azərbaycan Hərbi Hava Qüvvələrinin ilk döyüş təyyarəsi də məhz Su-25 olmuşdur. Bu təyyarəni Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı, ilk hərbi pilot, leytenant Vaqif Qurbanov 1992-ci il aprelin 8-də keçmiş sovet ordusunun Sitalçay aviabaza-

sından qaçıraraq Qarabağ döyüşlərində istifadə etmişdir. Yevlax hava limanında bazalaşdırılan bu təyyarə ilə azərbaycanlı pilot ermənilərin onlarla texnikasını, silah anbarını, 1 ədəd hərbi vertolyotunu, 1 ədəd Yak-40 təyyarəsini məhv etmişdir. Vaqif Qurbanovun idarə etdiyi Su-25 təyyarəsi 1992-ci il iyun ayının 13-də Dağlıq Qarabağ üzərində ermənilər tərəfindən vurulmuş və pilot həlak olmuşdur.

BİRİNCİ ÇEÇEN MÜHARİBƏSİ (1994-1996)

Rusiya Hərbi Hava Qüvvələrinin Çeçenistan əməliyyatlarında istifadə olunmuş əsas döyüş təyyarəsi Su-25 idi. Döyüşlərin lap əvvəlində aerodromlarda olan çeçen təyyarələri məhv edilmişdir. 1995-ci ilin qış və yaz aylarında Su-25 daha intensiv fəaliyyət göstərmişdir. İyul ayında əldə olunmuş barışıqdan sonra aviasiyadan istifadə epizodik şəkildə həyata keçirilmişdir. Hücumçu öz yüksək effektivliyini bir daha sübut etdi. Birinci Çeçen müharibəsində döyüş itkiləri 5 ədəd təşkil etmişdir. Su-25 təyyarəsinin yüksək döyüş davamlılığına baxmayaraq düşmənin iriçaplı pilemyotundan açılan atəş fənərin zirehli olmayan hissəsindən fənəri deşmiş və nəticədə pilot həlak olmuşdur.

KONQO MÜHARİBƏSİ (1997-2002)

Konqo Demokratik Respublikası 1999-cu ildə 8 ədəd Su-25 təyyarəsi almış və intensiv istifadə edilmişdir. Bu müharibədə Su-25 təyyarəsi vurulmamışdır.

İKİNCİ ÇEÇENİSTAN MÜHARİBƏSİ (1999-2000)

Birinci müharibədə olduğu kimi, Su-25 federal qüvvələrin yerüstü bölmələrinə aviasiya dəstəyi göstərmək üçün fəal istifadə edilmiş və sərbəst uçuşları yerinə yetirmişdir. Aviasıyanın fəaliyyət intensivliyinin əsas mərhələsi başa çatdıqdan sonra döyüş əməliyyatları 2000-ci ilin yazında kəskin azaldı. 2001-ci ilin ortalarında isə 6 ədəd Su-25 təyyarəsi itirilmişdir.

MAKEDONİYA MÜNAQIŞƏSİ (2001)

Makedonıyanın Hərbi Hava Qüvvələri hərbi əməliyyatlar zamanı Ukraynadan bir neçə Su-25 təyyarəsi almış və alban döyüşçülərinin

mövqelərinə zərbələr endirmək üçün istifadə etmişdir.

FRANSA-İVUAR MÜNAQIŞƏSİ (2004)

İvuar Hərbi Hava Qüvvələrinə məxsus Su-25 təyyarəsi 6 noyabrda Fransa sülhməramlı kontingentinin mövqelərinə hücum etmiş və bir neçə saatdan sonra Fransa aviasiyası hava limanında olan Su-25 təyyarələrini məhv etmişdir.

CƏNUBİ OSETİYA MÜHARİBƏSİ (2008)

Aviasiya həm Gürcüstan, həm də Rusiya tərəfindən aktiv istifadə edilmişdir. Münaqişə zamanı Rusiya Hərbi Hava Qüvvələri 3 ədəd Su-25 təyyarəsi itirmiş, 4 ədəd təyyarə isə böyük xəsərət almışdır. Münaqişə zamanı digər növlü təyyarələr də tətbiq edilmiş, itki və xəsərət xeyli çox olmuşdur. Cənubi Osetiya və Rusiya müxtəlif vaxtlarda bir neçə gürcü təyyarəsinin məhv edilməsi barədə məlumat vermişdir.

DARFUR MÜNAQIŞƏSİ

Amnesty International Beynəlxalq Təşkilatının məlumatına görə Darfurda (Sudan) Su-25 təyyarələrindən hərbi və mülki obyektlərin məhv edilməsində dəfələrlə istifadə edilmişdir. Təyyarələr Belarus Respublikasından 2008-2010-ci illərdə alınmışdır.

NƏTİCƏ

Bu nəticəyə gəlmək olar ki, müasir müharibə və münaqişələrin taleyini hərbi hava qüvvələri həll edir. İnkişaf etmiş ölkələrin hərbi hava qüvvələri qüvvə və vasitələrini daim artırmaqdadır. Lakin HHQ-nin əsas qüvvələrindən olan hücumçu aviasiya daim diqqət mərkəzindədir. Məqalədə göstərilən müharibə və münaqişələrdə hücumçu aviasiya böyük tapşırıqlar icra etmişdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Qulamov F. Hərbi Hava Qüvvələri döyüşdə və əməliyyatda kitabı. Bakı, 2008
2. Su-25 təyyarəsinin təlimatı
3. Həmləedici aviasiya taktikası
4. İnformasiya resursu: www.wikipedia.org/wiki/Su-25
5. <http://www.livelib.ru/book/1000122521> В. Марковский Су-25 в Афганистане.

6. Кириллов В.Тактическая авиация в современной войне.

7. Осипов А.Совместные действия штурмовика и вертолета.

РЕЗЮМЕ

Назначение и выполняемые задачи

Военно-Воздушных сил.

Роль штурмовой авиации в мировых войнах

Г. Аловсатов

Проведённые исследования показывают, что решение войн и столкновений без авиации невозможно. Во время 1-ой Мировой Войны применение авиации составляло 4%, но в последующих войнах применение авиации возросло и это показывает её преимущество. Мы должны уделить внимание роли штурмовой авиации в освобождении оккупированных территорий Нагорного Карабаха. Если рассмотрим то увидим, что использование штурмовиков Су-25 происходило в основном горных, холодных, жарких и песчаных территориях. Нагорно Карабахская территория тоже горная и холодная. Наши исследования, войны и мировая практика показывает, что в Нагорном Карабахе Су-25 целесообразно использовать наравне с сухопутными войсками. Это поможет нашим сухопутным войскам для выполнения поставленной задачи и завоевания успеха в зоне боевых действий.

SUMMARY

The Air Forces assignment, and duties.

The role of the assaulting aviation in the world wars

Q.Alovsatov

Researchings display that, solution of wars and conflicts can not be imagined without air forces. Using of the Air Forces in the First world war just 4% but there was increasing in using of the Air Forces in following wars and this shows how the Air Forces important. We should to give attention to the role of the attack aviation for getting back the occupied Naqorno Karabakh territories. If we take a look in application of Su-25 then we can observe that war terrains in which Su-25 wer used are undulating, cold or hot and sometimes sandy. Terrain of Naqorno Karabakh is also undulating and cold. Experience shows that using Su-25 together with ground forces in the Naqorno Karabakh can serve our purpose and this can help ground forces to fulfill their missions.

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYİMİZİN MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİ

Mayor Babək ALLAHVERDİYEV

Açar sözlər: beynəlxalq münasibətlər, xarici siyasət, milli təhlükəsizlik, qarşılıqlı əməkdaşlıq, dövlət.

Ключевые слова: международные отношения, внешняя политика, национальная безопасность, взаимное сотрудничество, государство.

Keywords: International relations, foreign policy, national safety, mutual cooperation, state.

Beynəlxalq aləmdə tanınmış və müstəqil xarici siyasət kursuna malik olan Azərbaycan dövləti müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində etibarlı strateji tərəfdaş və nüfuzlu aktor kimi tanınmaqdadır. Cənubi Qafqaz geosiyasi məkanında lider dövlət kimi çıxış edən ölkəmiz özünün çoxsektorlu və balanslaşdırılmış xarici siyasət strategiyası ilə həm ikitərəfli münasibətlərdə, həm də çoxşaxəli əlaqələr fonunda yerləşdiyi regionun siyasi, iqtisadi, strateji təhlükəsizliyinə təməlli töhfələr verməkdə və regional miqyaslı, qlobal xarakterli əməkdaşlıqlar platformasının mərkəzi oyunçusu rolunu oynamaqdadır. Heç bir beynəlxalq qurumdan və milli dövlətdən asılı olmayan Azərbaycan artıq regional aktordan mərkəzə çevrilməkdədir.

Azərbaycanın təhlükəsizlik sahəsində praktiki xarici siyasət fəaliyyətinin qurulması və formalaşması, onun əsas vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsi Ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Məhz onun dövründə Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemində iştirakı və özünəməxsus mövqelər qazanması üçün lazımı tədbirlər həyata keçirilmiş, ölkənin xarici aləm üçün kəsb etdiyi maraqlar dairəsi, geosiyasi və geoiqtisadi əhəmiyyəti düzgün dəyərləndirilmiş, beynəlxalq aləmin Cənubi Qafqazda, Xəzər re-

gionunda və Azərbaycanda üst-üstə düşən, kəşşən maraqları müəyyənləşdirilmişdir. Beynəlxalq münasibətlərin və beynəlxalq təhlükəsizlik mühitinin vəziyyəti və yeni tələbləri, dövlətlərarası

əlaqələrin prinsipləri, beynəlxalq hüququn təsir gücü və dairəsi, dünyanın böyük dövlətlərinin, regionun aparıcı ölkələrinin və beynəlxalq təşkilatların Cənubi Qafqazda, Azərbaycanla bağlı yürütdüyü, yaxud yürüdə biləcəyi siyasət, yarana biləcək təhlükələr də təhlil edilmişdir. [1]

1993-cü il oktyabr ayının 10-da prezident seçilməsi ilə bağlı keçirilən rəsmi andiçmə mərasimindəki çıxışında Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, “Respublikamızın qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri Azərbaycanın mənafeyini dünya miqyasında müdafiə edə bilən ağıllı, səriştəli xarici siyasətin yeridilməsidir. Qarşıda böyük vəzifələr durur. Bizim xarici siyasətimiz birinci növbədə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini təmin etməyə yönəldilməlidir. Vəzifəmiz, dünyanın bütün dövlətləri ilə bərabər hüquqlu, qarşılıqlı faydalı əlaqələr yaratmalı və inkişaf etdirməli, bu əlaqələrdən həm Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq mövqelərini möhkəmlətmək üçün, həm də respublikanın iqtisadiyyatını, elmini, mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün səmərəli istifadə etməkdən ibarətdir”. [2]

Azərbaycan dövlətinin xarici siyasətdə rəhbər tutduğu əsas vəzifələr aşağıdakı istiqamətlərdə qruplaşdırılmış və icra olunmaqdadır:

– ölkənin müstəqilliyini, suverenliyini və beynəlxalq aləmdə tanınmış sərhədləri çərçivəsində

ərazi bütövlüyünü qorumaq, onun təhlükəsizliyini regional və beynəlxalq təhlükəsizlik sistemi ilə sıx bağlamaq;

– bütün beynəlxalq və regional təşkilatlara üzv olmaq, sivilizasiyalı birgə yaşayış qaydaları ilə tənzimlənən böyük dünya siyasətinə qatılmaq, dünyanın siyasi xəritəsində layiqli yer tutmaq, beynəlxalq və regional münasibətlərin həllində layiqincə təmsil olunmaq;

– dünyanın bütün dövlətləri ilə bərabərhüquqlu, qarşılıqlı və faydalı əməkdaşlıq əlaqələri yaratmaq, bu əlaqələrdən respublikanın iqtisadiyyatını, elmini və mədəniyyətini inkişaf etdirmək üçün istifadə etmək;

– dövlətçilik və milli mənafehimiz üst-üstə düşən və uyğun gələn dövlətlərlə tərəfdaşlıq və müttəfiqlik münasibətləri yaratmaq, respublikamızın beynəlxalq mövqələrinin möhkəmlənməsi üçün onların imkanlarından istifadə etmək;

– ölkəmizin demokratiya və azad bazar iqtisadiyyatı yolu ilə irəliləməsi, müstəqil daxili və xarici siyasət yürütməsi, kənardan müdaxilə edilmədən dövlət quruculuğunu həyata keçirməsi üçün dinc beynəlxalq şəraitin bərqərar olmasına çalışmaq;

– əhalinin əsas hüquq və azadlıqlarının qorunmasına yönəlmiş beynəlxalq normaların həyata keçirilməsinə şərait yaratmaq;

– regionda gərginliyin aradan qaldırılmasına və mehriban qonşuluq münasibətlərinin yaradılmasına səy göstərmək;

– xarici dövlətlərin respublikamıza göstərdiyi təzyiqlərin qarşısını almaq üçün beynəlxalq himayəyə nail olmaq;

– dövlətimizin bütün beynəlxalq və regional qurumlarda, iqtisadi, elmi-texniki, mədəni, humanitar təşkilatlarda fəal iştirakına çalışmaq;

– düşünülmüş və xalqımızın mənafeyinə uyğun xarici-iqtisadi siyasət yeritmək, ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya olunması üçün bütün xarici və daxili amillərdən istifadə etmək;

– xarici ölkələrlə elmi, mədəni, humanitar əlaqələr və geniş informasiya mübadiləsi mexanizmləri yaratmaq və s.

Bütün bu vəzifələr həm Azərbaycan Respubli-

kasının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin ayrı-ayrı çıxışlarında, həm də regional və beynəlxalq münasibətlər sahəsində Azərbaycan dövlətinin atdığı praktiki addımlarda, bağlanan müqavilələrdə öz əksini tapmışdır.

Müstəqil Azərbaycan dövlətinin xarici siyasəti özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə də seçilir. Azərbaycanın xarici siyasətinin mahiyyətinə və xüsusiyyətlərinə toxunan Ümummilli lider Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, “Bizim xarici siyasətimiz sülhsevər siyasətdir, biz heç bir dövlətin suverenliyinə, ərazi bütövlüyünə toxunmaq məqsədi güdmürük. Lakin eyni zamanda respublikanın suverenliyini, müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü nəyin bahasına olursa-olsun, xarici siyasət vasitəsilə təmin etməyə çalışacağıq”. [2]

Azərbaycan özünün müstəqil və suveren xarici siyasət strategiyasının fonunda nəinki regionun ən güclü və nüfuzlu dövləti kimi çıxış etməkdədir, eləcə də, beynəlxalq münasibətlər sistemi çərçivəsində əksər milli dövlətlərin əməkdaşlıq etdiyi etibarlı tərəfdaşdır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan xarici siyasət kursunda əməkdaşlıq etdiyi dövlətlərin mənafeyinə hörmət edən, bərabərhüquqlu əməkdaşlığa üstünlük verən dövlət kimi tanınır və bu, müstəqil milli dövlətlər tərəfindən təqdir olunur. Eyni zamanda bu böyük arenada Azərbaycan öz müdrək siyasəti ilə daim sübut etməkdədir ki, istər iki-tərəfli, istərsə də çox tərəfli münasibətlərdə, bütövlükdə, xarici siyasətində yalnız beynəlxalq hüquqa və özünün milli maraqlarına söykənir. [3.6]

Azərbaycanın xarici siyasət strategiyasının əsasını təşkil edən faktorlardan biri də milli təhlükəsizlik siyasətidir. Milli təhlükəsizlik siyasəti Azərbaycanın xarici siyasət strategiyasının əsasını təşkil edən strateji faktorlardan biridir. Bu siyasətin əsası Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulub. Ulu öndərin əsasını qoyduğu milli təhlükəsizlik siyasəti sayəsində Azərbaycan qısa zamanda regionun güclü və nüfuzlu ölkəsinə çevrilmiş, global miqyasda etibarlı strateji tərəfdaş kimi qəbul edilmişdir. Bu isə milli maraqların təmin edilməsi üçün əsas strateji faktordur.

Ölkənin milli təhlükəsizlik siyasətinin həyata

keçirilməsində isə uzunmüddətli strateji vəzifə və prioritetləri özündə əksətdirən konseptual sənəd Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasıdır. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası Azərbaycan Prezidentinin 2007-ci il 23 may tarixli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş və fəaliyyət üçün əsas götürülmüşdür. Konsepsiyada Azərbaycanın hərbi və sərhəd doktrinasının, xarici siyasət və təhlükəsizlik strategiyasının, iqtisadi, ekoloji, informasiya və digər həyati əhəmiyyət kəsb edən sahələrin təhlükəsizliyi siyasətinin formalaşdırılmasının vahid prinsipləri müəyyən olunmuş, hər bir sahə üzrə ayrıca təhlükəsizlik konsepsiyasının hazırlanması tövsiyə edilmişdir. [1.32-48]

Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik konsepsiyası müasir reallıqların bütün elementlərini nəzərə almaqla beynəlxalq təcrübənin ən mütərəqqi xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Bu sənəd geniş elmi, siyasi və ictimai müzakirələrdən keçmiş, demokratiyanın bu sahədə olan elmi və praktiki təcrübəsi nəzərə alınmaqla və Azərbaycan Respublikasının təməl maraqları nəzərdə tutularaq hazırlanmışdır. Bu zaman geo-siyasi, geostrateji, geoiqtisadi və geomədəni prizmadan mürəkkəb və həssas bir məkanda, bir sıra xüsusiyyətlərinə görə əlverişli, eyni zamanda təhlükəli beynəlxalq əhatədə yerləşən Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təmin olunması, ilk növbədə onun təməl və milli maraqlarının, onlara yönəlik xarici və daxili risk, təhdid və təhlükələrin aşkar edilməsini nəzərdə tutan, müasir dünyanın təcrübəsi də nəzərə alınmaqla effektiv milli təhlükəsizlik strategiyası və konsepsiyası işlənib hazırlanmışdır. «Milli təhlükəsizlik haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən Azərbaycan dövlətinin milli təhlükəsizliyinin təmin olunmasının əsas prinsipləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına riayət edilməsi;
- Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin vahid Dövlət siyasətinə əsaslanması və onun təmin olunması istiqamətlərinin tarazlaşdırılması və əlaqələndirilməsi;
- Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsiz-

liyini təmin edən orqanlar arasında səlahiyyətlərin dəqiq müəyyən edilməsi, onların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və həmin orqanların bir-birini qarşılıqlı surətdə operativ məlumatlandırması;

- Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizliyinin təminatı ilə əlaqədar fəaliyyətin həyata keçirilməsinə nəzarət;

- Beynəlxalq təhlükəsizlik sistemlərinə inteqrasiya və insan, cəmiyyət və dövlətin maraqları arasındakı tarazlığın saxlanılması və onların qarşılıqlı məsuliyyəti təşkil edir.

Milli təhlükəsizlik siyasətinin Prezident İlham Əliyev tərəfindən dövrün reallıqlarına, qanunauyğunluqlarına və tələblərinə müvafiq surətdə yeni keyfiyyətdə uğurla davam etdirilməsi, Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sisteminin nüfuz və güc iyerarxiyasında sürətli irəliləyişini təmin edən ən böyük amildir. Artıq Azərbaycan, Cənubi Qafqazın siyasi güc mərkəzi və iqtisadi öncüsü kimi regionun hərbi-siyasi təhlükəsizliyinin başlıca təminatçı subyekti qismində səciyyələndirilməkdə və dəyərləndirilməkdədir. Eyni zamanda, milli təhlükəsizlik siyasəti Azərbaycanın müstəqil xarici siyasət kursunun başlıca göstəricisidir.

Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik siyasətinin əsas vəzifə və istiqamətlərindən biri də ölkə ərazisinin və əhalisinin birbaşa xarici hərbi müdaxilələrdən, hər hansı təhdidlərdən qorunması, dövlətin hərbi təhlükəsizliyinin təmin olunması və suveren hakimiyyət səlahiyyətlərinə xarici müdaxilələrin qarşısının alınmasından ibarətdir. Ölkə hərbi sahədə milli maraqların təmin edilməsi məqsədilə özünün hərbi təhlükəsizlik siyasətini formalaşdırır. Bu siyasətin məqsədi, əsas istiqamətləri və prinsipləri öz əksini ümumi şəkildə milli təhlükəsizlik konsepsiyasında, daha geniş və əhatəli şəkildə isə hərbi təhlükəsizlik konsepsiyası və hərbi doktrina tapır. Azərbaycanın hərbi təhlükəsizlik konsepsiyasının yaradılması və ona müvafiq hərbi doktrinasının qəbulu silahlı qüvvələrin hərbi taktikasının müəyyən olunması və ölkənin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmlənməsində əsas amillərdən biri hesab olunur. [4.72]

Azərbaycanın müstəqilliyə qovuşduğu ilk illərdə onun ərazi bütövlüyünün və suveren hüquqlarının işğalçı Ermənistan qoşunları tərəfindən pozulması, torpaqlarının iyirmi faizinin işğal olunması, bir milyona yaxın dinc əhalinin qaçqın və məcburi köçkünə çevrilməsi ölkə rəhbərliyini hərbi təhlükəsizliklə bağlı təcili tədbirlər görməyə sövq etmişdir. Cənubi Qafqaz və Xəzər hövzəsinin təhlükəsizliyi ilə bağlı regionun və dünyanın aparıcı dövlətlərinin, kollektiv təhlükəsizlik strukturlarının fərqli geosiyasi maraqlar nümayiş etdirməsi və regional münaqişələrə münasibətdə ikili standartlara yol verməsi Azərbaycanın milli və hərbi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və ümumiyyətlə, təhlükəsizlik sahəsində xarici siyasət fəaliyyətini xeyli çətinləşdirirdi. Odur ki, mütəxəssislərin fikrincə, 1994-2010-cu illərdə Azərbaycanda hərbi təhlükəsizlik siyasətinin formalaşdırılması, milli ordu quruculuğunun həyata keçirilməsi, regionda və dünyada Ermənistanın hərbi təcavüzünü pisləyən və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləyən siyasi və hərbi müttəfiqlərin axtarılması, xarici siyasət və milli təhlükəsizlik strategiyasının yaradılması və bu sahədə təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsi milli fəaliyyətin ən vacib məsələləri sırasına çıxarılmışdır. [3.4-5]

Vurğulanması zəruri və danılmazdır ki, Azərbaycan Respublikası beynəlxalq aləmdə tam sülhə yönəlmiş məqsədyönlü xarici siyasət yürütməklə beynəlxalq münasibətlərdə və dünya siyasətindəki nüfuzunun qorunub saxlanması, öz milli təhlükəsizliyinin mövcud və ehtimal təhlükəli təsirlərdən mühafizəsi üçün bütün əhəmiyyətli tədbirləri və fəaliyyətləri yerinə yetirməyi ən ümdə məqsəd kimi qarşısına qoymuş və bu həyatı əhəmiyyət kəsb edən məqsəd istiqamətində dünya dövlətləri ilə birgə əməkdaşlıqlar icra edərək əzmlə irəliləməkdədir.

N Ə T İ C Ə

Azərbaycan öz xarici siyasət strategiyasında beynəlxalq əlaqələr sistemində aktorları olan bütün dövlətlərlə münasibətdə onların ərazi böyüklüyü, hərbi gücü və iqtisadi potensialından asılı olmayaraq, bu dövlətlərin suveren bərabərliyi prinsipinə əsaslanan müstəqil siyasət həyata keçirir. Şəffaflyq və öncədən müəyyənləşdirmə Azərbaycanın

xarici siyasətini səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlərdir. Azərbaycan bütün ölkələrlə səmərəli və çoxşaxəli əlaqələrini inkişaf etdirməklə regionda və ondan kənarında tam sülhə yönəlmiş, birgə mehriban qonşuluq və əməkdaşlıq şəraitində yaşamağa daim yüksək önəm verməkdədir. Ölkəmiz mövcud beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin təməl daşı olan beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə əsaslanan uğurlu xarici siyasət həyata keçirməklə dünya dövlətlərinin suverenliyi, ərazi bütövlüyü və daxili işlərinə müdaxilə etməməyi əsas prioritet kimi qəbul edərək beynəlxalq məkənin daim dəstəyini qazanmaqda və bundan böyük güc əldə etməklə öz milli təhlükəsizliyini daim möhkəmləndirməkdədir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Həsənov Ə.M. Heydər Əliyev və Azərbaycanın milli təhlükəsizlik siyasəti: əsas məqsədi, vəzifələri və icra mexanizmləri. Heydər Əliyev və inkişafın Azərbaycan modeli. Bakı, 2010
2. H. Əliyev Müstəqilliyimiz əbədidir. I kitab. Bakı, 1997
3. “Yeni Azərbaycan” qəzetinin 21 №-li 05.02.2013-cü il tarixli sayı
4. Həsənov Ə.M. Azərbaycan Respublikasının Milli İnkişaf və Təhlükəsizlik Siyasəti. Bakı, 2011
5. Ниязов Н.С. Основные векторы политики военной безопасности Азербайджанской Республики в 1994-2010 годы. Санкт-Петербург, 2010

РЕЗЮМЕ

Усиление национальной безопасности

В. Аллахвердиев

Азербайджанская Республика ведет целенаправленную внешнюю политику в международных отношениях и в сохранении своего имиджа в мировой политике, в постановке перед собой как главной цели в проведении всех методов и мероприятий по охране национальной безопасности и организуя совместное партнерство усердно движется к цели в этой жизненно важном направлении.

SUMMARY

Strengthening of the national safety

B. Allahverdiyev

The Azerbaijan Republic in all over the world sets the good of pursuing the international policy through supporting complete peace and saving ascendancy in the world policy, of fulfilling all measures and activities in its national safety for the defence of existing and probable perilous influences, and it also advances by executing joint cooperations in the direction of vital purpose resolutely.

DÖYÜŞ MÜSTƏVİSİ TALON SWORDS VƏ MAARS

Kəşfiyyat və xüsusi döyüş müşahidə sistemi olan SWORDS Foster-Miller şirkətinin mütəxəssisləri tərəfindən yaradılmışdır. Bu maşın şirkət tərəfindən hazırlanan TALON – robot seriyasındandır. İstehsalçı şirkətin verdiyi məlumata görə robot şəhərdə istifadə üçün nəzərdə tutulmuşdur. O, qum, su və qarı (100 futa qədər dərinlikdə) dəf edə, həmçinin pilləkənlə qalxa bilir. ABŞ ordusunda şirkətin hazırladığı məsafədən idarə edilən TALON robotu minaçıxarma sahəsində əvəzsiz sayılır. Foster-Miller şirkətinin yeni məhsullarından biri də silahlarla təchiz edilməyə uyğunlaşdırılan robot-maşındır:

– TALON SWORDS normal batareyaya ilə istismar rejimində 8,5 saat, gözləmə rejimində isə 7 gün işləməyə hesablanmışdır.

– robot-maşına 1000 metrə qədər məsafədən operator tərəfindən nəzarət edilir.

– robot-maşın 45 kq-a qədər çəkiyə malikdir (maşının 27 kq-lıq kəşfiyyat variantı da var).

– SWORDS-a müxtəlif növlü silahlar quraşdırıla bilər: M16 tüfəngi, 5,56 mm-lik SAW M249, 7,62 mm-lik M240 pulemyotu, M82,50 mm-lik Beretta tüfəngi, 40 mm-lik 6 lüləli qumbaraatan və ya 66 mm-lik M202A1 FLASH.

Əfqanıstan və İraqda tətbiq edilmişdir. TALON-un baza robotunun qiyməti 60 min dollardır. SWORDS-un qiyməti isə 23 min dollardır.

Sözgedən maşının ABŞ SQ-nin silahlanmasına qəbul olunması ölkənin həm siyasi, həm də hərbi rəhbərliyinin Pentaqon tərəfindən müxtəlif bölgələrdə keçirilən əməliyyatlarda şəxsi heyətin getdikcə artan itkilərinin qarşısını

almaq istiqamətində atdığı addım sayılır.

TALON SWORDS avtomatik silahla təchiz oluna və döyüş gücünə görə 5 piyadani əvəz edə bilər. Maşın zirehli deyil və birbaşa mermi dəyməsə praktiki olaraq “dişbatmazdır”.

2014-cü ilə qədər ABŞ SQ-nin 15 briqadası 1700 döyüş robotu almalıdır. Bununla da briqadalarda 29 nəfər hərbi qulluqçuya 1 robot düşəcək. İlin sonunda isə robotların hamısı istifadəyə hazır olacaqdır. Robotlardan 850-si atıcı silah, top, top əleyhinə, həmçinin öldürücü olmayan silahlarla təchiz ediləcək,

digər qismi isə əraziləri minalardan təmizləmə işlərində və 850-900 kq-a qədər ağırlıqda yüklərin daşınmasında istifadə olunacaqdır.

Hələ 2007-ci ildə ABŞ ordusu İraqa M249 pulemyotları ilə silahlandırılmış 3 ədəd SWORDS göndərmişdi. Lakin ABŞ ordusu komandanlığı SWORDS-un döyüşdə istifadəsindən imtina etmişdir.

Yerüstü robotlar düşmənlə birbaşa təmasda döyüşməlidirlər. Bu da öz növbəsində robotdan tələb edir ki, qısa zaman kəsimində informasiyanı təhlil edərək özbaşına qərar qəbul etsin.

Ancaq İKT-nin müasir inkişaf səviyyəsi və "dəmir" kompyuterin bu tapşırıqları yerinə yeti-

rəcəyi mümkün görünür. Bunu da Pentaqonda çox gözəl bilirlər və ABŞ hərbi-siyasi rəhbərliyi özbaşına atəş açmağa qadir olan döyüş robotlarının istifadəsinə hələ hazır olmadığını açıqca bəyan edir.

ABŞ ordusu SWORDS-dan imtina etdikdən sonra Foster-Miller şirkəti məsafədən idarə olunan MAARS robotunu hazırlamağa girişdi. Robot daşınan kompyuterdən idarə edilir. MAARS-ın tırtıllı şassisində peyk naviqasiya sistemi, optik və infraqırmızı vericilər, lazer uzaqlıqölçəni, həmçinin rabitə və informasiya mübadiləsi vasitəsi quraşdırılmışdır. Robotun videokamerası yüksək imkanlı ötürücü ilə təc-

hiz edilmişdir ki, bu da operatora hədəfləri uzaq məsafədə aydın görməyə və özününkülərə atəşəmə riskini heçə endirməklə dəqiq hədəfi məhv etmək üçün düzgün qərar verməyə kömək edir. Eyni zamanda robotun avtonom yox, məsafədən idarə edilməsi onun istifadə radiusunu azaldır. (cəmi 1-2 km)

Yeni hərbi robot olan MAARS (Qabaqcıl silahlarla silahlandırılan robotlaşdırılmış modul sistemi) modul quruluşu, orta çaplı və daha güclü M240B pulemyotu və əhəmiyyətli dərəcədə təkmilləşdirilən idarəetmə, görüntü və xəbərdarlıq sisteminə malikdir. O daha hərəkətli, keçici və dözümlüdür. SWORDS-dan fərqli olaraq atəş gücü ilə seçilir. Yüngülləşdirilmiş elektron blok və batareyalar bir ramada hazırlanan, xüsusi layihələşdirilən şassiyə quraşdırılmışdır. Kiçik ölçülərinə baxmayaraq, bu döyüş robotuna tormoz xarakteristikasını yaxşılaşdırın və daha yüksək sürətlə hərəkət etməyə imkan yaradan güclü qidalanma bloku quraşdırılmışdır. Robot 12 km/saat sürətlə hərəkət edə bilər. Yeni rəqəmsal idarəetmə bloku operatorun da imkanlarını genişləndirir.

GPS naviqasiya sistemi ilə təhiz edilmiş MAARS-ın idarəetmə sistemi və komandanlığı Amerikanın standart idarəetmə və komandanlıq sistemində inteqrə olunmuşdur. Bu da robotu özününkülərin atəşindən qoruyur və qonşu və dəstəkverici qüvvələrə onun atəş açmasının qarşısını alır.

Qurğunun modul quruluşu eyni qovşaqlı müxtəlif təyinatlı sistemlər yaratmağa imkan verir. Bu, həm robotun qiymətini aşağı salır, həm də sifarişçi üçün daha cəlbəedici olur.

Elə bu şassiyə də 45 kq-a qədər yük qaldırma gücünə malik yeni qurğu quraşdırılmışdır. Məsafədən idarəolunan döyüş modulu MAARS əldəqayıma partlayıcı qurğuların neytrallaşdırılmasında istifadə oluna bilər.

MAARS 7,62 mm-lik M240B pulemyotu və tüstü, işıqlandırıcı, gözyaşardıcı və ya qəlpəli-fuqas qumbaraları atmaq üçün təyin edilmiş 40 mm çaplı buraxıcı qurğu ilə təmin edilmişdir.

MAARS-ın tam çəkisi 150 kq-dır. Onun sürət keyfiyyətlərini yaxşılaşdırmaq üçün tırtıllar təkərlərlə əvəz edilə bilər.

Modula quraşdırıla bilər: döyüş sistemlərinin əvəzinə robota mina və əldəqayıma partlayıcı qurğuların neytrallaşdırılmasında istifadə edilən 45 kq ağırlığı olan xüsusi idarəetmə bloku, həmçinin səsucaldan və düşməni müvəqqəti kor edən görmə üçün təhlükəsiz lazer şüalandırıcıları və s. Hazırda robotu silahlanmaya qəbuldan qabaq lazım gələn şərtlər çərçivəsində sınaqlardan keçirmə işləri davam edir.

**İnternet materialları əsasında hazırladı:
Vüqar MUSTAFAYEV**

ELMI MƏQALƏNİN TƏRTİBATI ÜÇÜN İRƏLİ SÜRÜLƏN TƏLƏBLƏR

Elmi məqalə MS Word mətn redaktorunda (97, 98, 2003, 2007) Azərbaycan dilində, Times new Roman şrifti ilə yığılmalıdır. Məqaləyə cədvəllər, qrafiklər, diaqramlar, fotolar daxil edilə bilər. Mətn şriftinin ölçüsü 12, sətirarası məsafə 1,5 olmalıdır. Səhifə, cədvəl, diaqram, şəkil və qrafiklər nömrələnməli, istinad mənbələri göstərilməlidir.

Məqalə 6-8 səhifədən az olmamalı, axırda yazıldığı dildən başqa 40-50 sözdən ibarət rus və ingilis dillərində xülasə (резюме, summary) yazılmalıdır. Məqalənin əvvəlində müəllifin işlədiyi müəssisə, onun ünvanı, e-mail ünvanı, 4-5 sözdən ibarət açar sözlər, axırda istifadə edilən ədəbiyyat siyahısı olmalıdır. Elmi mənbələrə edilən istinadlar məqalənin içində, sitat gətirilən cümlənin sonunda, nömrəsi və səhifəsi dördkünc mötərizənin içərisində verilməlidir: [1] və ya [1.119]. Məqalənin başqa bir yerində təkrar istinad olarsa, həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq, müəllifin gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir. Məqalənin sonunda yazılan ədəbiyyat sırasında kitabın müəllifi, adı, çap edildiyi şəhər və nəşriyyat, çap tarixi göstərilməlidir. İstifadə edilən ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ildə çap olunmuş elmi məqalə, monoqrafiya və yeni elmi-texniki mənbələrə üstünlük verilməlidir.

Müəlliflərin sayı üçdən çox olan hallarda birinci üç müəllifin adı göstərməli və mötərizə içində kollektiv müəlliflər qrupunun olması öz əksini tapmalıdır. Rus, ingilis və ya digər dillərdə olan ədəbiyyat elə həmin dildə göstərilməlidir. Elmi məqalə müəllifləri kafedra və ya təşkilatın iclas protokoluundan çıxarış, məqalənin elmiliyi və dövrün tələblərinə cavab verməsi, toxunulan məsələnin aktuallığı ilə bağlı iki rəy təqdim etməlidirlər.

NÜMUNƏ:

1. Петухов С.И., Степанов А.Н. Эффективность ракетных стрельб. Москва, 1976

2. Sadıqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı, 2005

Səhifənin ölçüləri: vərəqin formatı – A4, sağ tərəfdən məsafə – 20 mm, sol tərəfdən məsafə – 30 mm, yuxarıdan və aşağıdan məsafə – 20 mm. Səhifələrin nömrəsi aşağıda və sağ tərəfdə qoyulmalıdır.

MƏQALƏNİN ƏVVƏLİNDƏ AŞAĞIDAKILAR GÖSTƏRİLMƏLİDİR:

- məqalənin sərlövhəsi (qara şrift, ölçüsü – 14);
- müəllifin adı, rütbəsi, vəzifəsi, elmi dərəcəsi (şrift – 14);
- təşkilatın adı, şəhər, ölkə, e – mail (şrift – 14);
- açar sözlər (üç dildə).

Şəkil, foto, qrafik və diaqramlar ağ-qara rəngli olmalı, mətnin daxilində yerləşdirilməlidir. Qrafik, cədvəl və şəkillər*.jpg formatında verilməli, mətnin çap variantı ilə birlikdə elektron variantı diskdə təqdim edilməlidir. Məqalənin sonunda məqalə müəllifi əlaqə saxlamaq üçün işlədiyi yeri, telefon və e-mail ünvanını göstərməlidir.

«AZİMUT»

«HƏRBİ BİLİK» JURNALININ
AYLIQ BÜLLETENİ

Redaksiyanın ünvanı:
370069 Bakı ş.,
«Qızıl Şərq»
hərbi şəhərciyi, 13,
tel: 440-99-71

Lisenzia: № 002559
Yığılmağa verilmişdir:
20.12.2013
Çapa imzalanmışdır:
28.12.2013
Fiziki çap vərəqi: 10
Kağız formatı: 60x84 1/8
İndeksi: 0317
Tirajı: 100
Sifariş: 168

Bülleten Azərbaycan
Respublikası Müdafiə
Nazirliyinin «Hərbi
Nəşriyyat»-ında ofset
üsulu ilə çap edilib.
Lisenzia: № 022042
Verilmə tarixi: 04.06.1999

NÖMRƏNİN MƏSUL
NÖVBƏTÇİSİ:
Vüqar MUSTAFAYEV

KORREKTORLAR:
Natəvan AXUNDOVA,
Nəzrin ƏSƏDZADƏ,
Minaxanım ƏKRƏMQIZI

Üz qabığını və
əlavə rəngli vərəqləri
İ.ABDULLAYEV
hazırlamışdır

Nömrədə verilmiş
materiallardan istifadə
zamanı «AZİMUT» büllete-
ninə istinad edilməlidir.

İndeks 0317

İSRAİLİN GÖZƏTÇİ ROBOTU

İsrailin G-nius şirkətinin mühəndisləri tərəfindən təkmilləşdirilən "Guardium" döyüş robotunun ilkin sınaqlarını başa vuraraq hazırlanan modelin elə bu gün İsrail ordusunun silahlanmasında istifadəyə hazır olduğunu bəyan etmişlər. Sözügedən robot geniş həcmli test və sınaqlardan keçdikdən sonra İsrail ordusunun nümayəndə və mühəndisləri tərəfindən yüksək qiymət almışdır. Guardiumun naməlum və dərə-təpəli ərazilərdə optimal hərəkət alqoritmi seçməsi hələ də aktual problem kimi qalmaqdadır. Buna baxmayaraq, robotu aeroport, atom elektrik stansiyası və s. qapalı perimetrə malik obyektlərin mühafizə və patrul xidmətində istifadə etmək olar. Yeni Guardium dairəvi görüntüyə malik vericilər, gecə-gündüz kameraları ilə təchiz edilmişdir ki, bu da ona istənilən hava şəraiti və istənilən ərazidə kəşfiyyat və mühafizə xidməti aparmağa imkan verir. Döyüş robotu hücum əməliyyatlarında və ya material-texniki təminat maşını kimi iştirak etmək üçün 300 kq-a qədər lazımi yük daşıya və müxtəlif döyüş modulları ilə təchiz edilə bilər. Ordu şəbəkəsinin ikitərəfli rabitə kanalı vasitəsilə Guardium döyüş şəraiti haqqında məlumatları həm komanda məntəqəsinə, həm də PUA-ya ötürə bilər.

Hal-hazırda G-nius şirkətinin mühəndisləri Guardium üzərində son tamamlama işləri aparırlar. Onlar gələcəkdə Guardiumun şassisində müxtəlif döyüş tapşırıqlarını icra edəcək bənzər robotlardan tam bir seriya döyüş maşınları hazırlamağı planlaşdırırlar. Bir neçə yüz kilometr radiusda və təxminən 60 km/saat sürətlə Guardiumun pilotsuz yerüstü maşınlar ailəsindən olan robotları təchizat tapşırıqlarını icra edə və yaralıların döyüş meydanından çıxarılmasında istifadə oluna bilər.

EKZOSKELET

Ekzoskeleti 30 saniyeye geyinib-soyunmaq olur. Qatlanilmis vəziyyətdə o 24 kq ağırlığında bir arxa çantasına çevrilir. Bu robot-texniki kostyum ABŞ hərbiçilərinin gündəlik qayğılarının azaldılması məqsədilə Loksid-Martin şirkəti tərəfindən hazırlanmışdır. HULC-un (İnsan üçün universal yük daşıyıcısı) başca üstünlüyü cüzi qüvvə sərf etməklə 90,7 kq yükün daşınmasına yardımçı olmaqdır. Loksid-Martin bu işə Berkeley Bionics şirkəti ilə lisenziya anlaşması bağlayandan sonra başlamışdır. Berkeley Bionics şirkətinin iş ekzoskeletlərlə bağlı xeyli təcrübəsi vardır. Şirkət HULC-dan əvvəl, 2005-ci ilin fevralında ExoHiker, həmin ilin oktyabr ayında isə ExoClimberini cəmiyyətə təqdim etmişdi. Adlarından da anlaşıldığı kimi qurğulardan birincisi uzunmüddətli gəzintilər, ikincisi isə pilləkən və dik yoxuşları dırmanmaq üçün təyin edilmişdir. HULC isə Berkeley Bionicsdə hazırlanan bu qurğuların 3-cü nəslini təmsil edir və əvvəlkilərin bütün müsbət keyfiyyətlərini özündə cəmləşdirmişdir. İxtiraçıların sözlərinə görə HULC oturmağa, sürünməyə və digər çətin hərəkətlərə imkan verən hidravlik ötürücü və elastik quruluşlu antropomorf ekzoskeletdir. Onu idarə etmək üçün heç bir əlavə mexanizm və ya qurğuya ehtiyac yoxdur. “İstifadəçinin nə etmək və ya hara getmək istədiyini ekzoskelet hiss edir” – deyər ixtiraçılar bəyan etmişlər. İnsanın hərəkətləri ilə uyğunluğu isə bortda quraşdırılan mikrokompyuter təmin edir. HULC-un ikinci üstünlüyü orqanizmin enerji itkisinin azaldılmasıdır. Berkeley Bionicsin məlumatına görə, HULC-dan istifadə edərək 36,7 kq yüklə 3,2 km/saat sürətlə gedən döyüşçünün oksigendən istifadəsi təxminən 15% azdır. Bu da çox vacib göstəricidir. Belə ki, orqanizmin həddindən çox oksigen itirməsi onun vaxtından əvvəl yorulmasına səbəb olur. Liti-polimer batareyalar (ümumi çəkisi 3,6 kq olan 2 ədəd) piyadaya 90 kq yüklə 4,8 km/saat sürətlə hərəkət etməyə imkan verir. Uzunmüddətli əməliyyatlarda maksimal sürət 11,2 km/saat, marş-yürüşlərdə isə 16 km/saat təşkil edir. Loksid-Martin şirkəti HULC-dan sənaye və tibb sahəsində istifadə variantları üzərində çalışdığını bildirmişdir.

VƏTƏN DÖYÜŞƏ SƏSLƏYİR!

“HƏRBİ BİLİK” JURNALININ AYLIQ BÜLLETENİ “AZİMUT”

Ünvanımız: “Qızıl Şərq” hərbi şəhərçiyi 13, tel: 539-54-83, 440-99-71

YENİ MQ-9 REAPER

ABŞ Silahlı Qüvvələri üçün General Atomics şirkəti tərəfindən hazırlanan MQ-9 Reaper hücumçu-PUA-sı bu sinifdən olan PUA-dan daha da qorxulu ola bilər. Bu, ABŞ ordusu uçuş şöbəsinin istehsalçı tərəfindən təklif edilən təkmilləşdirməyə razılıq verməsindən sonra baş tuta bilər. PUA-nın istehsalçısı əlavə yanacaq çənləri, daha böyük qanadlar və daha güclü şassi quraşdırıldığı halda uçuş müddətinin 2 dəfə arta biləcəyini müəyyən etmişdir. Sadalanan təkmilləşdirmələr aparıldıqdan sonra Reaperin demək olar ki, 2 gün-27 saatdan 42 saata qədər aramsız uçuş aparmaq imkanı olacaqdır. Bu da HHQ-nin döyüş PUA-nın alınması ilə məşğul olduğu bir dövrdə baş verir.

Sözgedən təkmilləşdirmələr onsuz da əhəmiyyətli təyyarələrlə müqayisədə MQ-9-un üstünlüyünü təsdiq edir. Pilot tərəfindən idarə edilən döyüş təyyarələri məhdud uçuş müddətinə malikdir və bu, həm bir sıra faktorlarla, həm də pilotun dözümlülüyü ilə bağlıdır. F-16 təyyarəsində belə uçuş bir neçə saat davam etdiyi halda 30 mln dollar dəyərində olan MQ-9 PUA-sı pilotsuz olaraq yanacağı qurtarana qədər uçar. Yeniliklərdən biri 66 fut uzunluğunda olan qanadların 88 futa çatdırılmasıdır. Bu da hesablamalara görə yüksəlmənin yaxşılaşmasına və yanacağa qənaətə kömək edir. Reaperin istifadəçiləri döyüş silahının əvəzinə hər biri 100 litr olan 2 əlavə yanacaq çəni quraşdırıla bilər. Yeniliklər demək olar ki, 6 tona qədər çəkisi olan daha ağır və yeni şassi tələb edir. Yeni silahları, yanacaq çənləri və şassi PUA-ya hərbi bazalarda quraşdırıla bilər.

Pentaqon hücumçu PUA ilə patrul xidməti aparılan əraziləri daima genişləndirməkdədir. MQ-9-un təkmilləşdirilməsi üzərində MKİ, ABŞ sərhəd qoşunları, həmçinin İngiltərə və İtaliya HHQ-nin mütəxəssisləri məşğul olurlar. Hərbçilər servis xidməti daha çox vəsait tələb edən casus PUA Global Hawkı MQ-9-la əvəz etməyi düşünürlər.